

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

ВОПРОСЫ ЛЕКСИКОГРАФИИ
И
ЛЕКСИКОЛОГИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1972

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ա 49398
II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1972

ժողովածուի մեջ զետեղված է չորս աշխատություն:

Առաջին աշխատությունը՝ «Հ. Դադրաշյանը բառարանագիր» (հեղինակ՝ է. Ս. Վարդույան, խմբագիր՝ Կ. Կ. Դասպարյան), նվիրված է Հ. Դադրաշյանի ուսուհայերեն և հայ-ուսերեն բառարանների քննությանը:

Երկրորդ աշխատությունը՝ «Ռուսերեն բառերի բառա-քերականական հատկանիշների արտահայտումը հայերենում» (հեղինակ՝ Ի. Դ. Ստրելցովա, խմբագիր՝ Հ. Հ. Կոստանյան), ուսուհայերեն բառարանագրության տեսության մի յիորձ է՝ հիմնված ուսուհայերեն քառահատոր բառարանի նյութի վրա:

Երրորդ աշխատության մեջ՝ «Հաճախականության բառարանը հայոց լեզվի մինիմում-բառարանի հիմք» (հեղինակ՝ Ռ. Կ. Ղազարյան, խմբագիր՝ Թ. Ա. Ղարադուլյան), քննվում են հաճախականության բառարանների կազմության սկզբունքների ու մեթոդների, ընտրանքի առանձնացման, թեմատիկ բառացանկերի հետ կապված տեսական ու գործնական հարցեր և այլն:

Չորրորդ աշխատությունը՝ «Հայերենի բազմապատկական ածանցները և ածանցավոր բայերը» (հեղինակ՝ Հ. Գ. Հակոբյան, խմբագիր՝ Ս. Գ. Աբրահամյան), նվիրված է հայերենի պարզ և բաղադրյալ կերպածանցների ծագման և դրանցով կազմված բայածանկի բառա-քերականական հատկանիշների համառոտ քննությանը:

Է. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Հ. ԴԱՂԲԱՇՅԱՆԸ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐ

Հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայ բառարանագրության պատմության մեջ ուրույն տեղ է գրավում հայ-ռուսական բառարանագրությունը¹։ Նրա սկզբնավորումը և զարգացումը կապված էր Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի զարգացման, մասնավորապես 17-րդ դարում վաճառականության աշխուժացման և Ռուսաստանում հայաբնակ վայրերի հիմնադրման հետ։ Հետագայում, 18—19-րդ դարերում, հատկապես 1827 թ. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, հայ և ռուս ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կապերը ավելի խորացան և ընդլայնվեցին, ռուսաց լեզուն դարձավ արտաքին աշխարհի ու համաշխարհային մշակույթի հետ շփվելու գլխավոր միջոցը։ Այս ամենը ազդակ հանդիսացավ ռուսաց լեզուն սովորելու և հասկանալու համար, որին նպաստող ուղիներից մեկը ռուսերենին առնչված բառարանների ստեղծումն էր։

Սկզբում այդ բառարանները տարածվում էին ձեռագիր վիճակում, իսկ 18-րդ դարի վերջին երևան եկան սույադիր առաջին ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները, որոնց թիվը մինչև հաջորդ հարյուրամյակի վերջը հասավ շուրջ տասնհինգի։ Դրանցից կարևորներն են Կ. Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանալի դիտութեան» (Պետերբուրգ, 1788), Գ. Խալդաթյանի «Գիրք որ կոչի շաւիղ լեզուադիտութեան» (Պետերբուրգ, 1788), Հ. Ալամդարյանի ռուս-հայերեն (Մոսկվա, 1821), Ա. Խուդաբաշյանցի հայ-ռուսերեն երկհատոր (Մոսկվա, 1838), Կ. Պոպովի ռուս-հայերեն (Մոսկվա, 1841), Մ. Էմինի հայ-ռուսերեն (Մոսկվա, 1849) բառարանները։ Սրանք դործնական բնույթի մեծ ու փոքր բառարաններ էին, որոնք ընդգրկում էին առևտրի, վաճառականության հետ կապված բառապաշարը և կաղմվում էին դպրոցական-ուսուցողական, այնուհետև ընդհանուր թարգմանական նպատակներով։

¹ Հայ-ռուսական բառարանագրություն ասելով հասկանում ենք հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարաններն ու նրանց պատմությունը։

Հետագա գործերից ուշադրութեան արժանի է Գաբրիել Երեց-փոխյանի 1854 թ. Թիֆլիսում լույս տեսած «Բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշխատութիւնը, որը նախորդների համեմատութեամբ ավելի ծավալուն և ժամանակի պահանջները բավարարող բառարանագրական գործ է:

90-ական թվականներին հրապարակ իշալ Աբիսողոմ Հովհաննիսյանի ռուս-հայերեն բառարանը, որի 1-ին հատորը լույս տեսավ 1888, 2-րդը՝ 1893 թթ. Թիֆլիսում: Այն մոտ 60,000 բառահոգոված է պարունակում և գնահատելի է հատկապես նրանով, որ առաջին անգամ ամփոփում է աշխարհաբար «դեռևս կազմակերպուող լեզուի»² բառապաշարը:

1891 թ. Պետերբուրգում լույս տեսավ Կարապետ Յաղուբյանի հայերեն-ռուսերեն բառարանը: Հեղինակը նպատակ էր դրել ստեղծել «գրպանի լրիվ» բառարան, ավելի քան 30,000 բառահոգովածով: Նա զգում էր, որ լավ բառարան կազմելու համար մեծ աշխատանք պետք է կատարել, քանի որ չկա հայերենի որևէ բառարան՝ լրիվ բառացանկով, ուստի «աշխարհաբար բառարան յօրինողը պետք է ինքը ևս նիւթ ժողովէ, օգտվի գաւառաբարբառներից, նորակազմ բառեր ներմուծի բառարան»³: Կ. Յաղուբյանը ձգտում էր հասնել այն բանին, որ բառարանից օգտվողը գտնի բառերի ճիշտ նշանակութիւնները, ժողովրդական դարձվածքները:

Այս երեք բառարանները Հ. Դաղբաշյանի աշխատութիւնների անմիջական նախորդներն էին, և մենք, բնականաբար, մերթ ընդ մերթ կանդրադառնանք նրանց արժանիքներին ու թերի կողմերին:

Մենք շատ համառոտակի ներկայացրինք հայ-ռուսական բառարանագրութեան՝ մինչև 20-րդ դարի սկիզբը անցած վիճակը: Եվ քանի որ 20-րդ դարի սկզբում «ռուսաց լեզուն հետզհետէ ավելի մուտք էր գործում մեր կեանքի մեջ, ռուսաց մատենագրութիւնն ու մամուլը առաջին, գրեթէ միակ միջոցն էին դառնում մեր մտաւոր յորիզոնն ընդարձակելու, լայն աշխարհի հետ ծանոթանալու, այնքան էլ անհրաժեշտ պահանջ էր դառնում ռուս-հայերէն ընդարձակ բառարանը»⁴ (պետք է ավելացնել՝ նաև հայ-ռուսերեն ծավալուն բառարանը):

2 Ա. Հովհաննիսեանց, Բառգիրք ռուսերէնից-հայերէն, Տփլիս, հ. 2, 1893, Վերջաբան, էջ 1:

3 Կ. Յաղուբյան, Հայերէն-ռուսերէն բառարան, Պետերբուրգ, 1891, Առաջաբան, էջ VI:

4 Ստ. Մալխասեանց, Իրականաբար բառարան ռուսերէնից հայերէն, կազմեց Զ. Դաղբաշյան, «Մուրճ», 1902, № 9, էջ 190:

Այդ բառարաններն ստեղծելու դժվարին ու պատասխանատու գործը ստանձնեց փիլիսոփայության դոկտոր Հարություն Սիմեոնի Դադբաշյանը:

«Մենք, ճշմարիտն ասած, չէինք ենթադրում, թե մեր այժմեան երիտասարդութեան մեջ կլինեն անհատներ, որոնք յանձն կառնէն մենակ, առանց աշխատակիցների և աջակիցների, կատարել մի այդպիսի ահագին աշխատութիւն»,—նշում էր ժամանակի մամուլը⁵:

Ինչու էր դժվար հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարանների ստեղծումը: Նախ՝ մինչ այդ եղած նույնատիպ բառարանները թերի էին, անկատար և արդեն հնացած: Եվրոպական լեզուները և ռուսերենը ունեին իրենց ակադեմիական բացատրական բառարանները, ինչպես և բաղմամբիվ թարգմանական բառարաններ, իսկ աշխարհաբար հայերենով լիակատար բառարան չկար, չկար նոր հայերեն դրական լեզվի բառապաշարը ամփոփող որեէ աշխատանք:

2. Դադբաշյանը միաջնակ, նյութական, բարոյական և դիտական-բառարանագրական բաղմամբիվ դժվարություններ հաղթահարելով, անձնազոհ աշխատանքով ստեղծեց իր հիանալի ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները, որոնք միշտ կմնան հայ բառարանագրության ոսկե ֆոնդում:

Հ. Դադբաշյանի բառարանները ռուսերենին առնչված առաջին բառարաններն էին, որոնք կազմված էին գիտական բարձր հիմունքներով, ժամանակի լեզվաբանության և բառարանագրության նվաճումների մակարդակով և իրենք էլ մեծ նվաճում էին հայ մշակութային կյանքում: Դրանք ծավալուն բառարաններ են, որոնք ընդգրկում են 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի ռուսերեն և հայերեն դրական-խոսակցական լեզուն, հարուստ դարձվածաբանությունը, տալիս են յուրաքանչյուր բառական միավորի իմաստային, բառաքերականական, ոճական հանգամանալից պատկերը, ձգտելով հասնել յուրաքանչյուր բառի գիտական-բառարանագրական լրիվ բնութագրմանը: Այսպիսի խորությամբ և գիտական բարձր մակարդակով բառահոգւմ մշակումը խոշոր առաջընթաց էր հայ-ռուսական բառարանագրության աստիարեղում, և հետագայում այդ հատկանիշները շարունակելով դարձան լաջն թափով վարդապետ Հայ բառարանագրության համար:

⁵ «Մշակ» 1902, № 124:

Հարություն Դաղբաշյանի կենսագրության մասին շափազանց աղքատիկ տեղեկություններ կան: Հայտնի է, որ նա ծնվել է Նոյեմբերյանի շրջանի Ղալաշա գյուղում, մոտավորապես 1866 թ.⁶: Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա սովորել է Բեռլինի համալսարանում և 1893 թ. ավարտել փիլիսոփայության ֆակուլտետը: Պաշտպանել է դիսերտացիա «Բադրատունյաց թագավորության հիմնադրումը» թեմայով և ստացել փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Վերադառնալով Թիֆլիս, նա մշտապես հետաքրքրվել ու զբաղվել է հայերենի դարգացման հարցերով, որի արդյունքն են նրա ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները և մի շարք այլ ավարտված ու անավարտ բանասիրական ու բառարանագրական գործեր:

2. Դաղբաշյանը վախճանվել է 1939 թ. կենինդրագում:

6 Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 280, 529:

Գ Լ ՈՒ Խ ԱՌԱՋ Ի Ն

ՌՈՒՍ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԲԱՌԱՐԱՆ

ՍԽՋՐԱՂՔՅՈՒՐԵՆԵՐԸ, ԲԱՌԱՅԱՆԿԸ, ԲԱՌԱՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ
ԴԱՍԱՎՈՐՄԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հ. Դադրաշյանը իր ռուս-հայերեն բառարանի նախաբանում գրում է, թե վճռել է «օգտուել միայն մի քանի ամենանորագույն և ամենաընտիր աղբյուրներից»¹։ Նա ընտրել է ռուսերեն լեզվի ակադեմիական բացատրական², Ի. Պավլովսկու ռուս-գերմաներեն³, Ն. Մակարովի ռուս-ֆրանսերեն⁴ և Ա. Չուգինովի ռուսերեն գրական լեզվի տեղեկատու⁵ բառարանները։ Դրանցից առաջինը, որ սկսած է լինել նրա հիմնական ուղեցույցը իրրե ակադեմիական բացատրական բառարան, մինչև 1900 թ. հրատարակվել էր միայն մինչև Закреплять բառը, ուստի այնուհետև Հ. Դադրաշյանը հենվեց Ի. Պավլովսկու և Ն. Մակարովի երկլեզվյան թարգմանական բառարանների վրա։

Ինչպիսի՞ն էին ընդհանուր առմամբ Հ. Դադրաշյանի բառարանի սկզբնաղբյուրները, և ինչպե՞ս է օգտվել նա դրանցից։ Ռուսերեն բացատրական բառարանը, որի աշխատանքները սկզբում ղեկավարում էր ակադ. Յա. Կ. Գրոտը (А—Д տառերը, 1891—1895 թթ.), առավելապես գործնական բնույթ ունի։ Նրա հիմնա-

¹ Լիակատար բառարան ռուսերենից հայերեն, կազմեց Յ. Դադրաշյան, Ռիթ-իս, 1906, նախաբան, էջ IV: Համառոտության համար այնուհետև՝ նախաբան։

² Словарь русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии наук, выпуск I—VII, С.-Петербург, 1891—1900.

³ Н. Я. Павловский, Русско-немецкій словарь, третье издание, Рига, 1900.

⁴ Полный русско-французскій словарь, составленный Н. П. Макаровым, издание девятое, С.-Петербург, 1900.

⁵ Справочный словарь орфографическій, этимологическій и толковый русскаго литературнаго языка, составленный подъ ред. А. Н. Чудинова, С.-Петербург, 1901.

կան բառապաշարը ռուսերեն գրական լեզուն էր, որին ավելանում էին ընդհանուր գործածութիւնն գտած փոխառյալ բառերն ու նորաբանութիւնները, մասամբ նաև գրողների երկերում գործածվող բարբառային բառերը: Յա. Կ. Գրոտի կարևոր պահանջներից մեկը բառերի խորը և բազմակողմանի իմաստային բնորոշումն էր:

Ակադեմիական բառարանի հաջորդ հատորներում ուժեղացավ բարբառային բառերի հոսքը, քանի որ նոր խմբագիրը՝ ակադ. Ա. Ա. Շախմատովը (Ե—3 տառերը, 1897—1900 թթ.), այն կարծիքին էր, որ բառարանում պետք է արտացոլվի ողջ կենդանի ժամանակակից լեզուն, որտեղ հաճախ դժվար էր սահմանադատել ընդհանուր ռուսական և բարբառային բառաշրտերը: Ա. Շախմատովի մյուս պահանջն էր խստորեն հիմնավորել յուրաքանչյուր բառ, բառիմաստ, բնորոշ գործածութիւն և դարձվածք՝ զբաղւմունքից, ռուս հնդիւնականներից քաղված օրինակներով: Իսկ ընդհանուր արմամբ, որպէս մեկ ամբողջութիւն, բառարանն աչքի է ընկնում բառիմաստի բնութագրման խորութեամբ, դարձվածաբանական հարուստ նյութով և այլ գնահատելի կողմերով:

Մովալուն և հանգամանալից է նաև Ի. Պավլովսկու ռուս-գերմաներեն բառարանը, որի նյութը, սակայն, շատ զեպքերում չի նույնանում ակադեմիական բառարանի հետ, իսկ Ն. Մակարովի ռուս-ֆրանսերեն բառարանը ավելի համառոտ է:

Զ. Դադբաշյանի խնդիրն էր ճիշտ կողմնորոշվել և նշված բառարաններից յուրաքանչյուրի բացը մյուսի միջոցով լրացնելով, ընտրութիւն կատարել իր բառարանի համար, քանի որ երկլեզվյան թարգմանական բառարանը, որքան էլ ձգտի լիակատարութեան, պետք է անպատճառ սլահայանի նորմատիվութիւնը, քննադատաբար մոտենա բառացանկին և գրական լեզվի բառերին ղուգլնթաց բառարանում տեղ տա միայն այն օտար, մասնագիտական, բարբառային, հնացած բառերին, որոնք դուրս են եկել իրենց նեղ շրջանականից և գործածութիւնն գտել զրական լեզվում:

Զ. Դադբաշյանը հիմնականում հասել է իր նպատակին: Նա քննադատաբար է մոտեցել սկզբնաղբյուրներին և կարողացել է ռուս-հայերեն բառարանում արտացոլել իր ժամանակի ռուսերեն լեզվի բառամթերքի հարստութիւնը: Քանի որ Զ. Դադբաշյանի նպատակն է եղել ընդգրկել «ռուսերեն լեզվի լիակատար բառամթերքը», ապա աշխատել է բաց չթողնել ոչ մի կարևոր բառական միավոր, որի կողքին, այնուամենայնիվ, հանդիպում են որոշ անգործածական, նեղ կիրառութիւն ունեցող, ինչպէս և զոնհիկ բա-

ներ, որոնց բացակայութիւնից բառարանը միայն կշահեր, մինչ-դեռ նրանց առկայութիւնը ծանրաբեռնում և հաճախ ստիպել է դցում բառարանի նորմատիվութեան վրա: Ճիշտ է նկատել Ստ. Մալխասյանցը, որ այս բառարանում չպետք է ղետնղվեր այն ամենը, «ինչ որ բոլորովին հնացած է, ինչ որ մի յետ ընկած դաւառում է միայն գործածական, ինչ որ գրական վայելչութեան դեմ մեղանշում է»⁶: Իսկ որոշ կարեւոր բառեր, որ կան սկզբնաղբուրաներում, մոռացվել և տեղ չեն դրել Դաղբաշյանի ուսու-հայերեն բառարանում: Այսպէս օրինակ, абсцисса, агглютинация, агрессия, адонтивный, адонтировать, аккуратно, амплитуда, аргументировать, бутерброд, иллюстрированный, многогранность, перадинный, импульс և այլն:

Ընդհանուր առմամբ Հ. Դաղբաշյանի ուսու-հայերեն բառարանը իր բնութիւնով և ներքին կառուցվածքով ավելի մոտենում է Ի. Պավլովսկու բառարանին: Այսպէս, ակադեմիական բացատրական, ինչպէս և Ն. Մակարովի ուսու-ֆրանսերեն բառարաններում բնդունված էր գլխաբառերի դասավորման այբբենական կարգը, իսկ Ի. Պավլովսկու բառարանը կազմված էր բնային կարգով, որը որդեգրեց նաև Հ. Դաղբաշյանը: Հավանաբար, նա այդ արել է տեղի խնայողութեան համար, քանի որ բառերի դասավորման բնային կարգը մեծ մասամբ չի ելնում լեզվի վարդաքման տվյալ փուլի համաժամանակաւ փոփոխից և նպատակահարմար չէ երկլեզվյան թարգմանական բառարանի համար: Դեռևս Վլ. Գալը այն կարծիքն է հայտնել, որ «երկլեզվյան բառարանները պետք է դասավորվեն մի լեզվի այբբենական կարգով»⁷: Հ. Դաղբաշյանն իր բառարանի նախարանում չի նշում, թե ինչու է ընտրել հենց այդ ձևը: Ընդհակառակը, նա գրում է. «Ռուսերէնից հայերէն լիակատար բառարանիս մէջ այբբենական կարգով (ընդգծումը մերն է—Լ. Վ.) ղետնղել ենք ուսերէն լեզուի լիակատար բառամիջրրը»⁸, կարծես բոլորովին նշանակութիւն չտալով գործնական բառարանագրութեան այդ կարեւոր հարցին, չնայած, իսկապէս, բնային համակարգով հանդերձ, այբբենական կարգը բառարանում պահպանված է լիովին: Այս վերջին հատկանշով ուսու-հայերեն բառարանի բնային համակարգը տարբերվում է Ի. Պավլովսկու բառարանի բներից, որոնցում, անկախ այբբենական կարգից, առաջին տե-

⁶ «Մուրճ», 1902, № 9, էջ 190:

⁷ В. Далъ, О наращениях русского языка, М., 1934, էջ 38:

⁸ Նախարան, էջ III:

դում դրվում է հիմք կամ արմատ հանդիսացող բառք, այնուհետև՝ նրա բարդութուններն ու ածանցյալները. այսպես՝ Иск-а || ть-, -ться, -тель, -тельница; Пло-д || дь-, -довидный, -дный, -довитость, -довитый, -довый, -доносный և այլն:

Այդ նույն բառաբաները Հ. Դադբաշյանի բառարանում հետևյալ ձևով են կազմված՝ Ис-а || катель, -кательница, -кательство, -катель-, -ся; Плодо-д || витка, -вито, -витость, -витый, -вий:

Բառահոգվածների դասավորման բնային կարգը անհարմար է նախ տեխնիկական տեսակետից և մեծ չափով խանգարում է բառարանից օգտվողին՝ անհրաժեշտ բառը կամ բառաձևը արագորեն գտնելու: Այն ունի ակնհայտ թերություններ նաև բառերի խմբավորման սկզբունքի տեսակետից: Այսպես, կան բառաձևեր, որոնք հեշտությամբ բարդություններ են կազմում ամենատարբեր բառերի հետ, և ահա Հ. Դադբաշյանի բառարանում այդ բոլորը միավորվում է մեկ ընտանիքում. ор.-Дву || мужие, -мерный, -местный, -месячный, -надрезный, -нитка, -ногий; Ино || образный, -племянник, -родный, -сказание, -сказательный, -странец, -странный, -ходец, -цветный; Моно || лит, -лог, -мах, -полизовать, -полист, -полия, -тензм, -тонно, -тонность, -тонный, -хорд և այլն:

Հ. Դադբաշյանի ուս-հայերեն բառարանում հաճախ բառերի միավորումը բներում կատարվում է ըստ նախածանցի. ор.-Без || глагольный, -глазый, -гласный, -гневие, -гнездый; По || куражиться, -куривать, -курить, -кусать, -ся, -кусывание, -кусовать, -кутить, -кухарить, -кучивать, -кушать և այլն:

Բնային համակարգի մյուս բացասական կողմն այն է, որ դա հաճախ մղում է ավելորդ բառաստեղծման, որի հետևանքով բառաբաններում տեղ են գտնում բառակազմորեն հնարավոր, բայց տվյալ արմատին խորթ բարդություններ. ор.-Мало || временность, -гласие, -дельность, -заботливость, -рассудительность, -росность, -светлость, -сильность, -составность; Много || летствовать, -мощный, -обильный, -раздельный, -различие, -сочность, -трудие, -трудность և այլն:

Արհեստական բառաստեղծոցը հատկապես ակնհայտ է -не, -ние, -ание վերջավորությամբ բայանունների դեպքում, երբ

9 Հին ուղղագրությունը պահպանում ենք բառերի այբբենական դասավորությունը ցուցադրելու նպատակով: Մյուս բոլոր դեպքերում ինչպես ուսներեն, այնպես էլ հայերեն օրինակները բերում ենք ժամանակակից ուղղագրությամբ:

թե՛ սկզբնաղբուրները, թե՛ իներ՝ Հ. Դաղբաշյանը, չեն խուսափում տալ բառի բոլոր տեսականորեն հնարավոր ձևերը: Այսպես, ռուս-հայերեն բառարանում տեղ են գտել այնպիսի անգործածական ձևեր, ինչպես՝ выканючивание, выпрастывание, выпроваживание, выразумение, завидование, завербовывание, исхаживание, издаивание, излетание, испугание, надвигивание, отбегание, отбежание և այլն:

Հ. Դաղբաշյանը հաջող սկզբունք չի ընտրել բներում բառերի ներքին տրոհման համար, որը ևս բխում է բնային կարգի պահանջներից: Նա ելնում է ղուտ տեխնիկական նկատառումներից, որի հետևանքով բառի մասնատումը չի համապատասխանում նրա ոչ իմաստային, ոչ բերականական, ոչ տողադարձական տրոհմանը. օր.¹ взан || мность, да || внишний, забо || рка, неприяте || ль, оду || тловатость, све || тлость, наши || вка, откре || стить, оз || лить, объе || здить, наскви || ль և այլն:

Հ. Դաղբաշյանը «Պատասխան իմ քննադատին» հոդվածում գրում է, որ «До||бава, -бавить, -бавление և այլն կրճատումը արուած է միայն տեղ խնայելու համար, ամենեկին ուշադրութիւն չդարձնելով բառի լեզուաբանական և բերականական կողմերի վրայ»¹⁰:

Բառերի բնային խմբավորումը երբեմն խոչընդոտ է հանգիստանում նաև շեշտադրութիւնը ճիշտ նշելուն, ասենք, այնպիսի դեպքերում, ինչպես բայի անկատար և կատարյալ կերպերը, երբ շեշտի տեղը փոխվում է. օր.¹ выявлять -выявнть, որը բառարանում ներկայացված է այսպես՝ вы || являть, -явнть; вы || яснѣние; -ясннть, -яснять; вы || едѣть, -еденный; вы || шиба-ние, -шибѣть, -шинѣить և այլն:

Դաղբաշյան—բառարանագրի կատարած մեծ ու բազմակողմանի աշխատանքը արժեքավորելու, նրա հսկայական ավանդն ու նորամուծութիւնները գնահատելու համար «Ռուս-հայերեն լիակատար բառարանը» համեմատենք Դաղբաշյանի անմիջական նախորդներին՝ Ա.բ. Հովհաննիսյանի և Գ. Նրեցիփոխյանի ռուս-հայերեն բառարանների հետ: Առաջին արժանիքը և առավելութիւնը քրե-նարկվող բառարանի բառացանկի հարստութիւնն է, կյանքի առաջընթացը, գիտութիւն, արվեստի, տեխնիկայի ու մշակույթի զարգացումն արտահայտող մեծ թվով նոր բառերի առկայութիւն-

10 «Մուրճ», 1902, № 10, էջ 224:

նը: նախորդ ոռոս-հայերեն բառարանների համեմատությամբ Դաղբաշյանի բառարանը հարստացած ենք տեսնում այնպիսի (հիմնականում փոխառյալ) բառերով, ինչպես՝ ассортимент, амбулатория, арена, аккомпанемент, аккумулятор, базис, балл, барокко, вентиляция, варваризм, водонепроницаемый, гас-троль, гид, декабрист, делегат, детерминизм, деформация, дешифровка, диаграмма, доза, донжуанство, жанр, импо-нировать, интенсивный, интеллект, интерпретация և այլն: Եղևք, որ ավելացված բառերի շարքում հանդիպում են այնպի-սիները. որոնք չկան սկզբնաղբյուրներից ոչ մեկում. օր.¹ дека-дентство, глюкоза, империализм, импорт, иммунизировать, корректив և այլն:

Հ. Դաղբաշյանի բառարանում նշվում է փոխառյալ բառերի ծա-ղումը, մի բան, որ կարևոր է ընդհանուր ճանաչողական և լեզվա-բանական տեսակետից, և որը բացակայում է նշված ոռոս-հայերեն բառարաններում: Սակայն, ինչպես նկատել են նաև բառարանի քննադատները¹¹, որոշ օտար բառեր բերված են առանց որևէ նշու-մի, որից կարելի է սխալ եզրակացություն անել, թե դրանք բուն ոռո-սերեն բառեր են. օր.¹ аксинит, артель, археология, архиман-дрит, атлант, бандаж և այլն:

ԻՍՏԵՐԻ ՔԵՐՍԿԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՈՃԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ, ՆՇՈՒՄՆԵՐԸ

Հ. Դաղբաշյանի բառարանի աչքի ընկնող հատկանիշներից մե-կը քերականական և ոճական լայն ընդգրկումն է. ոչ մի բառային կարգ կամ քերականական ձև դուրս չի մնացել նրա բառացանկից և բառահոգվածներից:

Նախ խոսենք բառերի քերականական բնութագրման մասին:

Յուրաքանչյուր բառի մոտ համապատասխան նշումներով ցույց է տրվում, թե որ խոսքի մասին է պատկանում այն: Նթն գոյական է, նշվում է սեռը՝ արական, իգական կամ չեղդը: Նշվում են չհոլով-վող, ընդհանուր սեռի, միայն եզակի, միայն հոգնակի թիվ ունեցող կամ հոգնակիում ինքնուրույն իմաստ ունեցող, ինչպես և հավաքա-կան իմաստ արտահայտող գոյականները:

Բայերի դեպքում որպես ելակետային միավոր ընդունվում է անորոշ ձևի անկատար կերպը: Բոլոր բայերի մոտ կան նշումներ

¹¹ Տե՛ս Ստ. Մախաթյանցի նշված դրախոսականը «Մուրճ»-ում:

սեռի վերաբերյալ, ընդ որում Հ. Դադբաշյանը տարբերում է բայական վեց սեռ՝ ներգործական, շեղոր, կրավորական, անգրադարձ, փոխադարձ, շեղոր-դիմացուրկ:

Առանձնապես սլեաք է նշել բայերի քերականական ձևավորումն ամբողջացնող հետևյալ կարևոր միջոցը՝ խնդրառության նշումը հոլովական հարցերի օգնութեամբ, որը շարահյուսական դեր կատարելով հանդերձ, բաղմիմաստութեան գեղարու օժանդակում է նաև ճշտելու բայի իմաստային տրոհումը:

Շատ կարևոր ներմուծում է բայական նախածանցների նշումը բոլոր այն դեպքերում, երբ նրանք իմաստատարբերակիչ դեր են կատարում, ավելին, ինքնուրույն բառական միավորներ են գոյացնում լեզվում, ինչպես՝ топтать 1. (при-, рас-) արորել, ընդունել, կոխոտել, 2. (вы-) կեղտոտել, աղտոտել, ցեխոտել, 3. (с-) մաշել, փչացնել, 4. (за-) կեղտոտել, աղտոտել: Чинить 1. (у-) անել, կտաարել, գործել, 2. (по-, вы-) կարկատել, ուղղել, 3. (на-) լցնել: Учить 1. (на-) սովորեցնել, խրատել, 2. (вы-) սովորել, 3. (при-) սովորեցնել, հրահանգել, վարժեցնել:

Նշվում են ածականներն ու մակբայները: Վերջիններս մերթերկում են զլխաբառով, մերթ այն բառի մոտ, որից ծագել են: Բերվում են որակական ածականների ու մակբայների համեմատական և գերադրական ստաիճանները, ինչպես և կրճատ ձևերը:

Ածականի բնում հաճախ հասուկ նշվում են ածականակերտ գոյականները. օր.¹ горничная, гостинная, въезжая, детская, гардеробная, ինչպես և дозорный, дежурный, ученый, гласный և այլն: Երբեմն առանձնացվում են նաև հարաբերական ածականները. ինչպես՝ государев, графов, графинин, деверев, дядин, мамин և այլն: Պատահական ընուլթ է կրում ածականական և մակբայական գերբայների նշումը. որոնք տրվում են համապատասխան բայի հոգվածում. օր.¹ грядущий, огуслый, осиротелый, забредший, горящий և այլն: Վերջ մենք խոսեցինք բնային կարգի թերի կողմերի մասին: Սակայն նշենք, որ այս վերջին դեպքերում բերված բառաձևերը իրենց ելակետային միավորի բնում տեղագրելը տվյալ բառարանի համար թվում է ոչ այնքան անընդունելի:

Թվականները ներկայացվում են դասակարգված ձևով՝ քանակական, դասական, հավաքական: Անհրաժեշտության դեպքում նր-

րանց մոտ տրվում են շարահյուսական կապակցելիության վերաբերյալ լրացուցիչ տեղեկություններ:

Դերանունները ևս բավական լայն բնութագրում են ստացել բառարանում. նշվում է դերանվան տեսակը, թիվը, բերվում են քերականական անհրաժեշտ ձևերը:

Բավարար քերականական տեղեկություններ են տրված նախդիրների վերաբերյալ, որոնցից յուրաքանչյուրի մոտ նշվում է, թե որ հոլովի հետ է գործածվում, անհրաժեշտության դեպքում նաև՝ հայերեն ինչ հոլովով է թարգմանվում:

Որպես առանձին խոսքի մասեր նշվում են շաղկապները, ձայնարկությունները:

* * *

Բազմաբովանդակ և բազմաշերտ է բառարանում զետեղված նյութը, որ ընդգրկում է ռուսերեն և հայերեն լեզուների բառային հարստությունը լայն առումով՝ գրական-գեղարվեստական, խոսակցական լեզու, գիտական, մասնագիտական տերմիններ, ժողովրդական կենցաղին, սովորություններին վերաբերող բառեր և այլն: Սրա շնորհիվ բարձրանում է բառարանի հանրագիտական-ճանաչողական արժեքը:

Ամենաբազմազան բառապաշարային շերտի ընդգրկումը բառարանում հանգեցրել է մեծ քանակությամբ ոճական նշումների օգտագործման: Բառերի ոճական բնութագրումն ընդհանրապես անհրաժեշտություն է յուրաքանչյուր բառարանի համար, քանի որ այն մեծացնում է վերջինիս գիտական ու գործնական արժեքը, ընթերցողին մատուցելով ոչ թե բառերի մի պարզ հավաքածու, այլ նորմավորված համակարգություն: Հ. Դադբաշյանը, իհարկե, օգտովնելով իր սկզբնաղբյուրներից, մշակել է ոճական նշումների բավական հանգամանալից և բազմակողմանի համակարգ, ելնելով 19-րդ դ. վերջերի ռուսերեն գրական-խոսակցական լեզվի նորմաներից: Նորմատիվ-ոճական գնահատականների պարզորոշության ու միակուսության, լեզվական փաստերի խորը բնորոշման չափաներով Հ. Դադբաշյանի բառարանը անհամեմատ վեր է մինչ այդ եղած մյուս ռուս-հայերեն բառարաններից:

Բառարանում լայնորեն արտացոլված և բառարանագրական խորը վերլուծության է ենթարկված հանրածանոթ և ընդհանուր գործածական համաժողովրդական բառապաշարը, որը լեզվի կարևորագույն մասն է և ազգային գրական լեզվի առանցքը, և որի ոճական

ընդհանրութիւնը այն գործածական է դարձնում խոսքային հաղորդակցութեան ամենատարբեր ոլորտներում:

Այնուհետև, բառարանի նորմատիվութեան կարևոր պայմաններից մեկն էր համագործածական բառապաշարի, միջին ոճի բառերի ֆոնի վրա առանձնացնել խոսակցական, էքսպրեսիվ-ոճական գունավորում ունեցող բառաշերտը, որը ևս միատարր չէ գրական լեզվում գործածվելու հնարավորութեան տեսակետից: Հ. Դադբաշյանը դա դասել է ռամկաբանութիւնների շարքը՝ ռմկ. նշումով՝ баясничать, варево, гуторнить, заутра, разухабистый, раскокать, раскуражиться, денежник, судачить և այլն:

Այն խոսակցական, հուզա-արտահայտչական բառերը, որոնք պարունակում են նաև խոսողի վերաբերմունքն ու գնահատականը այս կամ այն երևոյթի նկատմամբ (վաղաքշանք, կատակ, հեղեղանք, նախատիւն և այլն), հաճախ ստանում են կրկնակի ոճական բնութագրում՝ ռամկական-կատակալին, ռամկական-նախատական և այլն:

Նշենք, որ ցածր ոճի բառերի առանձնացման համար ուսերևնի ակադեմիական բառարանը տնի երկու կարգի նշում՝ „Простонародное, более простым народом употребляемое и просторечное, т. е. реченне, более употребительное в обыденной, простой и разговорной речи“: Հ. Դադբաշյանը այդ երկուսի համար գործածում է մեկ ընդհանուր նշում՝ ռամկական, և ուսերևն բառարանում տարբեր արժեքավորում ստացած բառերը ռուս-հայերեն բառարանում նույնանում են ըստ իրենց ոճական բնորոշման: Այսպես, բացատրական բառարանում տնենք Высасывать 2*. простор. присваивать себе мало по-малу хитростью или принуждением чужое; обирать. Высидка 3. простонар. пребывание в тюрьме и время, там проведенное, իսկ Դադբաշյանի բառարանում՝ Высасывать 2. ռմկ. մեկի արջունը քամել, ծծել, մեկին կողոպտել, թալանել: Высидка 2. ռմկ. բանտարկութիւն. բանտարկութեան միջոց: Պավլովսկու և Մակարովի բառարաններում ևս ցածր ոճին պատկանող բառերը բերվում են простонародное, народное слово, простое слово նշումներով:

Իհարկե, ժամանակակից բառագիտութեան և բառարանագրութեան մեջ ևս միշտ չէ, որ պարզորոշ կերպով սահմանադատվում են նշված բառաշերտերը, և դարմանալի չէ, որ շատ բառեր, որոնք գրական լեզվի շերտ, միջին շերտի մեջ չեն կարող դասվել և գիտվել որպէս ընդհանուր համաժողովրդական բառեր, Դադբաշյանի

բառարանում մնացել են առանց որևէ նշումի (այդ բառերը համապատասխան նշում չունեն նաև Պալլիսկու և Մակարովի բառարաններում)։ օր.[՝] бавиться, балахриничать, гладуха, закликала, испольно, калякать, кочет, лабаз, лескать, молодайка, надоедала, отарабарить, прикокошить, разведенка, разуважить, сердчать, слюбляться, хиреть և այլն։

2. Դաղբաշյանի բառարանի համառոտագրությունների ցանկում տրված ժողովրդիկ. (ժողովրդական բառ) նշումը, որը տվյալ նպատակի համար ռամկական նշումի հետ միասին օգտակար ծառայություն կարող էր մատուցել, կարծես մոռացվել է հեղինակի կողմից և գրեթե չի գործածվել բառահոգվածներում։

Մեծ թիվ են կազմում բարբառային բառերը, որոնք տրվում են գվռ. (գավառական) նշումով՝ бирюк, пламень, варен, осок, тетешкать, дубас, пая և այլն։ Սրանք, որպես բանավոր խոսքում գործածվող բառեր, իրենց ոճական-արտահայտչական դերով ավելի մոտենում են խոսակցական-կենցաղային բառաշրջանին։

Սրանց հակադրվում է բառերի մյուս ոճական խումբը՝ զրբային, բարձր ոճի բառապաշարը, որը Դաղբաշյանի բառարանում ներկայացված է հետևյալ նշումներով՝ հնացած, բանաստեղծական, եկեղեցական-սլավոնական և այլն։ Հնարանությունների շարքն են դասվում այնպիսի բառեր, ինչպես՝ бесчеловечный, бессудный, бармица, временник, вещий, вещьба, снедать, баснословие, господарь և այլն։

Եկեղեցական—սլավոնական նշումով առանձնացվում են Ծի-сер, былие, велегласный, претить, ветвие, ветер, горесть, соборне, предвратие, изымать, изъять և այլ բառեր։ Բանաստեղծական են համարվում հետևյալ բառերը՝ бразды, око, очи, гостеприимец, градоимец, грань. նշվում են սակավ գործածական բառերը՝ быть, веселонравный, вожделеть, выразуметь, детолюбие, снедный, быстрость, государить, ինչպես և նորարանությունները՝ декадент, дата և այլն։

Որոշ բառեր, որ նույնպես կարելի էր վերջինների շարքը դասել, բերված են առանց որևէ նշումի. օր.[՝] лик, ланита, перст, уста, чело, чадо, лукоморье, латы, прешение, пришествие և այլն։

Այսպիսով, բառարանում առանձնացված և դասդասված են թե՛ ժամանակային ու տարածական սահմանափակում, թե՛ հուզա-արտահայտչական գունավորում ունեցող բառաշրջանը։

Նորմատիվության տեսակետից դրական պետք է համարել և այն, որ զանազան ոճի բառերը գրական ձևին հղելու դեպքում Դադբաշյանը սովորաբար մատնանշում է նրանց ոճական պատկանելության ոլորտը:

* * *

Բառարանի նորմատիվությանը մեծ չափով նպաստում է հարուստ և հանգամանորեն մշակված մասնագիտական նշումների համակարգը, որի օգնությամբ դասակարգվում և որոշակիորեն սահմանադատվում են գիտության տարբեր ճյուղերում, տեխնիկայում, զանազան մասնագիտություններում ու բնագավառներում գործածվող բառերն ու տերմինները, որոնց մի մասը դարձել կամ դառնում էր ընդհանուր գրական լեզվի սեփականությունը: Վերջին հանգամանքը չափազանց կարևոր է այս կամ այն տերմինը նման բառարանում տեղադրելու կամ չտեղադրելու հարցի որոշման համար և որոշակի գծվարություններ է ստեղծում բառարանագրի համար: Չէ՞ որ մասնագիտական բառապաշարը ըստ իր կառուցվածքի շատ բարդ և բաղմալողմանի համակարգ է, որի առանձին տարրերը տարբեր տեղ են զբաղում լեզվի ընդհանուր բառալին կազմում, և որի հետևանքով նրանք ունեն ընդհանուր լեզվի մեջ ներթափանցելու տարբեր ընդունակություն: Հ. Դադբաշյանը հիմնականում ձիշտ կողմնորոշվելով այս հարցում, կարողացավ մի արժեքավոր նորամտծություն ևս կատարել և բառարանում լայնորեն ներկայացնել մասնագիտական բաղմաթիվ բառեր ու տերմիններ:

Մասնագիտական ռուս-հայերեն բառարանների բացակայության պայմաններում նրա կատարած մանրակրկիտ աշխատանքը իսկապես գնահատելի և օգտակար էր:

Բառարանը հարուստ է բուսաբանական, կենդանաբանական, աստղագիտական և ռազմական տերմիններով:

Նախորդ ռուս-հայերեն բառարանների համեմատությամբ հատկապես զգալի է փոխառաբանական տերմինների լայն հոսքը բառարան՝ анперцепция, акосмизм, анодиктический, априорный, апостериорный, гетерономия. Զգալի թիվ են կազմում եկեղեցական, կրոնական բնույթի բառերը՝ антифон, антихрист, агнец, аггел, акриды, антидор և այլն:

Բառարանում լայն արտացոլում են գտել բաղադրյալ տերմինները, որոնք հաճախ արտահայտվում են երկու բառից կազմված կապակցությամբ, մեծ մասամբ որոշիչ-որոշյալի փոխհարաբերությամբ, ընդ որում որպես զխաբառ մերթ ընդունվում է ածականը՝

ангорская кошка, альпийская роза, анютины глазки, մերթ
դոյականը՝ морской ангел, венерин гребень, анабас лазящий:

Բուսաբանական, կենդանաբանական, հանքային և բժշկական
տերմինների մոտ հեղինակը, հետևելով ռուսերենի բացատրական և
Ի. Պավլովսկու ռուս-գերմաներեն բառարաններին, տվել է նաև
նրանց լատիներեն անվանումները, «որովհետև այդ արդի գիտու-
թյան պահանջներից մեկն է համարվում»¹²: Սակայն այս անգամ
ևս Դադբաշյանը հետևողականորեն չի կատարել իր խոստումը և
որոշ մասնագիտական բառեր, հատկապես բժշկական և հանքային,
թողել է առանց լատիներեն տերմինի, ինչպես՝ ангиология,
астма, анестезия, антрацит, аргентан, аксининт և այլն:

Բառարանում տրված հայերեն տերմիններից շատերը հաստա-
տուն մտել են լեզվի մեջ և մինչև այժմ չեն կորցրել իրենց կենսու-
նակությունը: Ի դեպ, հանքային, կենդանաբանական, բուսաբանա-
կան հայերեն տերմինների ընտրության համար Հ. Դադբաշյանը
օգտվել է Հ. Գ. Մենելիշյանի աշխատություններից¹³:

ԲԱՌԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ. ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարի վերջերի ռուսական լեզվաբանության մեջ որպես
համանուններ դիտվում էին տարբեր ծագում ունեցող միատեսակ
հնչվող բառերը (արմատական կամ ածանցյալ): Այդ սկզբունքը իր
արտացոլումն է գտել Յա. Կ. Գրոտի խմբագրությամբ լույս տեսած
ակադեմիական բառարանի առաջին պրակներում և հետևյալ կերպ
է ձևակերպված նրա նախաբանում. «Եթե տարբեր ծագում ունեցող
երկու կամ երեք բառ նույն ձևն ունեն, ապա նրանցից յուրաքան-
չյուրը գրվում է առանձին և առջևում դրվում է մեծ թվանշան»¹⁴:

Հ. Դադբաշյանի բառարանում ևս, իր ժամանակի համար, հիմ-
նականում հաջողությամբ են լուծված բառի իմաստային սահման-
ների, համանունության և բաղմիմաստության հարցերը: Նրա կա-
տարածը զնահատելու համար պետք է նկնել այն բանից, թե ի՞նչ էր
արված այդ ուղղությամբ ռուս-հայերեն բառարանագրության մեջ և
ի՞նչ նոր գիտական առաջխաղացում է դիտվում բննարկվող բառա-

¹² Նախաբան, էջ IV:

¹³ Կենդանաբանություն, Ի Հ. Գ. Մենելիշյան, Վիեննա, 1897: Բուսաբանություն,
Ի Հ. Գ. Մենելիշյան, Վիեննա, 1897: Հանքաբանություն, Ի Հ. Գ. Մենելիշյան,
Վիեննա, 1897:

¹⁴ Словарь русского языка, 1895, вып. III, т. 1, էջ VII:

րանում: Այս տեսակետից ահա պետք է նշել, որ Դադրաշյանն աշխատել է, ելնելով ժամանակի լեզվաբանության և բառարանագրության նվաճումներից, ճշտորեն նշել յուրաքանչյուր հնչյունական կոմպլեքսի իմաստային միասնությունն ու ամբողջականությունը: Ի տարբերություն նախորդ բառարանների, այստեղ համանունները որոշակիորեն սահմանադատվում են¹⁵ և ավելի պարզորոշ է ցուցադրվում նրանց դիրքը լեզվական միավորների բառա-իմաստային համակարգում:

Առաջին կարևոր բայը, որ արված է Դադրաշյանի բառարանում, փոխառյալ բառերի առանձնացումն է նրանց ռուսերեն հնչյունական կրկնորդներից կամ նույն հնչյունական կոմպլեքսով արտահայտվող մեկ այլ փոխառությունից: Այսպես՝ АКТ I (լատ. actus) 1. գործ, գործողություն, 2. տարեկան հանդես, 3. գործողություն, առարված. II (լատ. actum) ակտ, գործ, դեկումենտ, վավերագիր:

Հաջորդ կարևոր բայը ռուսերեն լեզվի համանունների և տարբեր ոճական շերտերի նույնանման հնչյունական կոմպլեքսների տարբերակումն է որպես ինքնուրույն բառական միավորներ: Այսպես՝ Орать I. վարել, հեռել, II. 1. աղաղակել, բղավել, 2. բարձր կանչել, 3. բարձր երգել:

Ռուս-հայերեն բառարանում կան նաև հեղինակի ընդունած սկզբունքներից որոշ շեղումներ, երբ համանունները ներկայացվում են իբրև մեկ բառի իմաստային տարբերակներ. օր.՝ Воля 1. կամք, կամեցողություն, 2. ազատություն: Образование 1. կազմել, կազմվել, գոյացնել, գոյանալ, 2. կրթություն:

Համանունների շարքն են դասվում նույն գրությամբ, բայց տարբեր շեշտով ալիպիսի բառեր, ինչպես зѣмок—замѡк, орган-орган: Ընդ որում, բոլորովին անխրախուսելի է այն ձևը, որով նրանք ներկայացվում են բառարանում. գլխաբառով տրվում է բառը առանց որևէ շեշտի, այնուհետև մանր տառերով, փակագծերում կամ առանց փակագծերի բերվում են առանձին-առանձին շեշտադրված բառերը:

¹⁵ Համանունների տարբերակման համար բառարանում ընդունված են հոմանիսական թվանշանները, որոնք զրվում են երբեմն համանուններից առաջ, երբեմն՝ հետո:

Հայտնի է, որ բառարանագրությունը, որպես գիտա-կիրառական բնույթի դիսցիպլին, հենվում է լեզվարանություն տեսական մի շարք ճյուղերի՝ բառագիտության (հատկապես իմաստաբանության), բառարանագրության ընդհանուր տեսության, տեսական քերականության, դարձվածաբանության վրա և պայմանավորված է նրանց նվաճումներով: Այս հանգամանքը քաջ դիտակցել են նաև Հ. Դադրաշյանի նախորդներն ու ժամանակակիցները, սակայն «մինչհնդափոխական Ռուսաստանում լեզվարանության այս բաժինները, որոնք առաջնահերթ նշանակություն ունեն գործնական բառարանագրության համար, ինչպես հայտնի է, թույլ էին զարգացած»¹⁶:

Բացի այդ, այսպիսի մեծ ծավալով և հարուստ, բազմակողմանի ընդգրկմամբ բառարանի ստեղծումը, անշուշտ, պահանջում էր մեծ գիտելիքներ, բառարանագրական գործի իմացություն ու հմտություն և հսկայական ստեղծագործական աշխատանք: Եվ այս ամենը պահանջվում էր մեկ մարդուց, մինչդեռ արդեն դժվար էր պատկերացնել ժամանակի պահանջները լիովին բավարարող բարձրարժեք բառարանի ստեղծումը գիտական հիմնարկից դուրս, լուրջ մեկ անձնավորության ուժերով: Եվ զարմանալի չէ, որ հեղինակի կատարած իրոք անձնագուհ և խիստ արժեքավոր աշխատանքը զերծ չի մնացել իր ժամանակին հատուկ որոշ խնդիրներից ու անհշտություններից: Դրանք մեծ մասամբ պրպտումների ու որոնումների, ճշմարտության ու ճշտության հասնելու ձգտման արդյունք են, իսկ երբեմն էլ անավարտ փորձեր, կարևոր ու դժվարին հարցադրումներ, որոնց մի մասը մինչև այժմ չի գտել իր լուծումն ու պատասխանը ոչ միայն գործնական բառարանագրության, այլև բառարանագրության տեսության և բառագիտության մեջ:

Դժվարություններն սկսվում են գործնականում նրանից, թի ինչպես դասավորել բառիմաստի տարբերակները բառահոգվածներում: Այդ կարգը կարող է լինել, ինչպես նշում է, օրինակ, Խ. Կասարեսը, ծագումնաբանական, տրամաբանական և պատմական, սակայն սովորական քառարանի համար հարմար չէ դրանցից ոչ մեկը. նրանում բառիմաստները պետք է դասավորվեն գույն էմպիրիկ ձև-

¹⁶ С. Г. Бархударов, Русская советская лексикография за 40 лет. ВЯ. 1957, № 5, էջ 10.

վում¹⁷։ Եվ պետք է նկատել, որ այս դեպքում Դաղբաշյանը հիմնականում ճիշտ է վարվել և շատ սկզբունքային հարցերում կարծես կանխել է ներկայիս բառարանագրության սլանջները, ճշտորեն տարբերակելով բառիմաստները և արտահայտելով բառի նշանակությունների հիերարխիան՝ ուղիղ իմաստից դեպի փոխաբերականը, համագործածական իմաստից դեպի մասնագիտականը, գլխավոր իմաստից դեպի երկրորդականը։ Այսպիսով, նա յուրաքանչյուր բառահոգվածում տալիս է բառի իմաստային բնութագրման ընդհանուր գիտական պատկերը, իսկ բառի կիրառության օրինակները և դարձվածաբանությունը մեծ մասամբ «ուղեկցում են» արդեն տարբերակված նշանակություններին՝ պարզաբանելով և ավելի ակնառու ձևով ցուցադրելով տրվող թարգմանություններն ու բացատրությունները¹⁸։

Ի տարբերություն նախորդ բառարանների, որոնք ավելի փոքրածավալ էին և մանրամասնությունների մեջ չէին խորանում, Դաղբաշյանի ընդարձակ տեղեկատու բառարանում տրված է ժամանակի գրական-խոսակցական լեզվում բառի իմաստային համակարգի լրիվ և հանգամանալից բնութագրերը։ Հեղինակը ձգտում է սպառել լիակատարությամբ ներկայացնել յուրաքանչյուր բառ, որոշակիորեն մահմանադատել ու դասակարգել նրա իմաստային տարբերակները իր բոլոր նրբերանգներով, պատկերավոր գործածություններով, բառաբերականական և շարահյուսական կապերի իրական ու բաղմակողմանի դրսևորումներով, որոնք հաճախ նաև իմաստատարբերակիչ դեր են կատարում։ Հմտորեն պատկերելով նշանակությունների ողջ համակարգը, առաջին պլան մղելով բառի հիմնական գաղափարը, ապա ըստ գործածման կարևորության տեղադրելով և մյուսները, ելնելով հիմք-լեզվի՝ ռուսերենի համաժամանակյա կտրվածքից և ճշտորեն ներկայացնելով այդ ամենը հայերենում, Հ. Դաղբաշյանը նախորդների համեմատությամբ անհամեմատ հարստացրել է իր բառարանը և ստեղծել բառի իմաստային մշակման բաղմամբիվ լավ նմուշներ։ Համեմատենք մեկ-երկու բառահոգված։

Դիտարան	Պ. Երեցփոխյան	Ա. Հովհաննիսյան	Հ. Դաղբաշյան
Назначение	Նշանակումն, նշանակություն, կարգումն, սահմանումն, գիտավորություն։	Նշանակելը, նշանակություն, որոշելը։	1. Նշանակելը, որոշելը, 2. Նշանակում, պաշտոն, տեղ, 3. կոչում։

17 Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, էջ 115։

18 О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, էջ 90։

Безличный Անդամ, գիմագուրկ, Անյեմ, դիմա-
գուրկ, անանձ-
նական:

1. Ոչ անձնական, ընդ-
հանուր մտքով, 2. ոչ
ինքնուրույն, անզույն,
3. բերկ. անդամ, դիմա-
գուրկ:

Բառարանի հատկանշական և գնահատելի կողմերից է նաև այն, որ, ինչպես նշեցինք վերը, բառի հիմնական, ընդհանուր ճանաչում դառած նշանակությունը հաջորդում են նրա իմաստային ներբերանդները, փոխարեքական տարբերակները՝ պատկերավոր գործածումները, բաղմաթիվ կոնտեքստային կիրառությունները, որոնք ներկայացվում են դասակարգված ձևով և ցույց է տրվում նրանց ներքին կապն ու փոխհարաբերությունը:

Համեմատելով երեք բառարանները, կտեսնենք, թե որքան հարստացված ու բաղմակողմանիորեն է կատարված բառերի իմաստային բնութագրումը Դաղբաշյանի բառարանում:

Այնուամենայնիվ, որոշ անհարթություններ կան բառի իմաստային կառուցվածքի վերլուծման հարցերում, որն այստեղ ուրույն մոտեցում է պահանջում՝ համաձայն երկլեզվյան թարգմանական բառարանի առանձնահատկությունների: Դժվարություններն առաջանում են (և կարելի է ասել, փոխադարձաբար պայմանավորված են) թե առաջին, թե՛ երկրորդ լեզվի իմաստային բարդ կառուցվածք ունեցող բառերի բնութագրման դեպքում: Ինչպես վարվել, օրինակ, եթե բաղմիմաստ են և՛ ուսուցիչն ու բառը, և՛ հայերեն համարժեքը, և նրանց իմաստային տարբերակների սահմանները համընկնում են մասնակիորեն կամ եթե բաղմիմաստ է ուսուցիչն մենիմաստ բառի հայերեն համարժեքը: Ինչպես պատկերավոր ձևով գրել է Ն. Ի. Ֆելդմանը, տարբեր լեզուների երկու բառերի համարժեքությունը հաճախ նման է բաղմանիստերի շփման, երբ նրանք հսկվում են միմյանց մեկ հարթությունում: Բառարանը «բաղմանիստ» բառը բաժանում է հարթությունների և ցույց տալիս դրանցից յուրաքանչյուրը՝ դա մի օրինաչափ երևույթ է, որն անընդմեջ կատարվում է խոսքում, որտեղ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում արտացոլվում է բաղմանիստի մեկ հարթություն: Միաժամանակ բառարանը ներկայացնում է բառի ունեցած բոլոր իմաստները՝ որպես միասնական, ամբողջական համակարգ, որպես լեզվի միավոր¹⁹:

¹⁹ Н. И. Фельдман. О границах перевода в иноязычно-русских словарях. Лексикографический сборник, М., 1957, вып. II, էջ 95:

Այս տեսակետից ուսանելի շատ բան կարելի է գտնել Դադ-բաշյանի ռուս-հայերեն բառարանում, շնայած, ընտանաբար, այն չէր կարող տալ բոլոր վիճելի հարցերի պատասխանը:

Բառարանը երբեմն տուրք է տալիս ձգձգվածությամբ ու կրկնու-թյունների, բառի իմաստային համակարգի ավելորդ տրոհման: Օրինակ, Держать բայի շորս իմաստային տարբերակների մոտ կրկնվում է պահել համարժեքը բազմաթիվ համանիշներով ու միանման օրինակներով: Համանիշներով են ծանրաբեռնված նաև Заключать բայի մի բանի տարբերակների համարժեքները: Նման դեպքերում կարելի է զգալիորեն համառոտել բառահոգվածները, օգտվելով երկու լեզուներում բառերի իմաստային տարբերակների ընդհանրությունից, և միայն վերջիններիս թողած բացերը լրաց-նել հայերեն նոր բառերով և բնորոշ կոնտեքստով:

Որոշ բառերի մոտ էլ բացակայում են բնորոշ իմաստային տարբերակները կամ կարևոր իմաստային նրբերանգները, որի հետևանքով բառի իմաստային բնորոշումը մնում է սխալ կամ թերի: Այսպես՝ Арфист բառի համար նախ անհրաժեշտ էր նշել բուն տավղահառ, այնուհետև՝ շրջիկ ֆնառածու իմաստը, Агент-ի համար՝ նաև գործոն, ազդակ իմաստային տարբերակը, Базарить բառի մոտ պետք էր նաև փոխարենական սակարկել իմաստը նշել: Безразличный ածականի մոտ տրված է մեկ իմաստ՝ անխտիր, նույն, իսկ նրա մյուս շատ բնորոշ իմաստային տարբերակը՝ ան-տաբեհ, ինչպես և Безразличие գոյականի համար՝ անտաբեհու-թյուն համարժեքը, բոլորովին մոռացված են:

Բառարանում, լինի դա թարգմանական, ինչ քաղատրական, ընդունված երևույթ է բառային միավորների իմաստային պարզա-բանումն իրադրծել համանիշների միջոցով, և տեղին բերված հա-մանիշները բացահայտում են տարբեր հասկացությունների հաս-կանիշների նմանությունը կամ ընդգծում նրանց տարբերությունը և սահմանադատում բառի իմաստային տարբերակները: Ուստի կարևոր է դարձյալ շափի պահպանումը, քանի որ աստիճանաբար մեկ համանիշից մյուսին անցնելով կարելի է աննկատելիորեն անց-նել այլ իմաստի, այլ որակի: Այսպես՝ Антипатия բառի համար գրելով հակակրանք, զարշանք, զգվանք, հեղինակն, անշուշտ, հեռանում է ռուսերեն բառի իմաստից: Апломб-ի համար՝ ինֆնալստահություն, խիզախություն. նա դարձյալ նոր իմաստա-յին երանգ է հաղորդում բառին: Կամ՝ Гордый հպարտ, ամբար-տավան, գոռոզ, մեծամիտ, Гордость հպարտություն, ամբարտա-

վանություն, գոռոզություն, մեծամտություն: Վտանգավոր է այսպէս համանիշները գրել մեկը մյուսի ետեւից: Անհրաժեշտ էր առանձին խմբավորել դրանք, տալով առաջին հերթին թե՛ ուսեւերեն, թե՛ հայերեն բառերի իսկապէս դրական, վեհ գաղափարը՝ մարդու հպարտությունը (ածականի համար փոխաբերական իմաստով է տրված՝ վեհ, վես, սեգ, փառահեղ):

Այս առիթով Ստ. Մալխասյանցը նկատում է, որ շատ համանիշներ տալով, բառարանագիրները կարծում են, թե «օգուտ են տալիս թարգմանիչներին» ընտրութեան ընդարձակ ասպարեզ բացելով նրանց առաջ, կամ թէ հայերէնի հարստութիւնն են ցոյց տալիս: Բայց սա սխալ և վնասակար սկզբունք է, քանի որ ընթերցողը չի կարող սրտշել և ճիշտ պատկերացում կազմել բառի մասին և կշիռութի այն ուրիշ համանիշ բառերի հետ»²⁰:

Առանձին ուշադրության է արժանի Հ. Դադբաշյանի մեկ այլ նորամուծությունը ուս-հայերեն բառարանագրության ասպարեզում՝ բառը իր հականիշին հղելը, որը բառիմաստի բնութագրման օժանդակ և արդյունավետ միջոց է, քանի որ կարճ ճանապարհով ճանաչողական լրացուցիչ գիտելիքներ է հաղորդում ընթերցողին տվյալ երևույթի, բառի մասին: Հղումը կատարվում է բառի իմաստը պարզաբանելուց հետո միայն: Օր.՝ АБЪРЪЗЪМ վիի. այլապաշտություն, այլասիրություն (հղով. տե՛ս ЭГОИЗМ) և այլն:

ՅՈՒՅԱԴԻԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹ ԵՎ ԴԱՐՁՎԱԽԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բառի իմաստային վերլուծությունը ֆունդամենտալ բառարանագրական գործում պահանջում է խորը գիտական հետազոտություն և պրպտումներ, յուրաքանչյուր բառահոգված, ալկադ. ի. Վ. Շչերբաչի բառերով ասած, դառնում է մի փոքրիկ գիտական մենագրություն:

Զգտելով լիովին ներկայացնել մեկիմաստ բառը և բազմիմաստ բառի իմաստային բարդ կառուցվածքի բոլոր օղակները, աստիճանաբար անցնելով մեկ իմաստային տարբերակի բնորոշումից մյուսին, բառարանագիրը միևնույն ժամանակ ցուցադրում է նրանց ներքին կապն ու փոխհարաբերությունը, ելնելով տարբեր բառերի հետ նրանց իրական և հնարավոր, պոտենցիալ կապակցությունն-

²⁰ «Մուրճ», 1902, № 9, էջ 120:

րից, որոնց ամբողջութիւնը կազմում է բառի միասնական բառա-
յին նշանակութիւնը²¹։

Այստեղից էլ բխում է բառարանագրութեան պրակտիկայում
ընդունւիլած բառի «նշանակութեան» և «գործածութեան» տարբերա-
կումը, ընդ որում առաջինի տակ հասկացւում է բառի սովորական,
ընդհանուր իմաստը, երկրորդի տակ՝ նրա կիրառութիւնը խոսքի
մեջ, հստակացման պրոցեսում։

Պետք է նկատել, որ Հ. Դաղբաշյանի ռուս-հայերեն բառարա-
նում արտացոլում են գտել և բառիմաստը որպէս ընդհանուր հաս-
կացութիւն, և՛ բառի կոնկրետ նշանակութիւնը տվյալ խոսքի մեջ,
տվյալ գործածութեամբ, որը առաջին հերթին արտահայտւում է
օրինակների միջոցով։ Վերջիններս Դաղբաշյանի բառարանի գնա-
հատելի կոդերից ու առավելութիւններից մեկն են նախորդ նույ-
նատիպ բառարանների համեմատութեամբ։

Խոսելով իր ռուս-ֆրանսերեն բառարանի մասին, ակադ. Շչեր-
բան գրում է, որ այն «ոչ մի ընդհանուր բան չունի նախորդ ռուս-
ֆրանսերեն բառարանների հետ, որոնք թեև տալիս էին ռուսերեն
բառերի թարգմանութիւնները, բայց չէին մատնանշում, երբ և ինչ-
պէս դրանք գործածել»²²։ Նույն բանը կարելի է ասել Դաղբաշյանի
բառարանի՝ մասին, համեմատելով այն նախորդ ռուս-հայերեն բա-
ռարանների հետ։ Նախապէս նշենք, որ այստեղ գրեթէ չկան օրի-
նակներ գեղարվեստական, գիտական, բաղաբառական դրականութիւ-
նից, մամուլից և այլն։

Ընթերցողը ընդարձակ բառարանին դիմում է տեղեկանալու,
գոյութիւն ունի՞ տվյալ լեզվում այս կամ այն բառագործածութիւ-
նը, թե՞ ոչ, ուստի պետք է հնարաւորին չափ ցուցադրվեն բառի իրա-
կան կիրառութիւնները, իհարկե, իրենց ողջ բաղմադանութեամբ
(միօրինակ կիրառութիւնները անհրաժեշտ չէ բերել)։ «Հասկանա-
լի է, թե ինչու լավագոյն բառարաններ են համարւում նրանք,
որոնք շատ օրինակներ են տալիս (խոսակցական լեզվից կամ գրա-
կանութիւնից)։ Հասկանալի է նաև բառարանագիրների բնական
ձգտումը այս կամ այն չափով մոտենալու Թեղաւորուսի տիպին»²³։
Այդպիսին է Ա. Շախմատովի բառարանը, այդպիսին է և Հ. Դաղ-

21 В. А. Звегинцев, Семаснология, М., 1957, էջ 126։

22 Русско-французский словарь под ред. Л. В. Щербы, М., 1957, Пре-
дисловие ко II изданию, էջ 8։

23 Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, Известия ОЛЯ
АН СССР, 1940, № 3.

բաշխանի ոռու-հայերեն բառարանը: Վերջինիս օրինակները դինամիկ, արտահայտիչ ու դիպուկ մանրանկարներ են, որոնք օգնում են բացահայտելու բառի իմաստային տարբերակվածությունը և այն, թե ինչպիսի բառային շրջապատում կարող է հանդես գալ բառը տվյալ իմաստով:

Օրինակների միջոցով Դադբաշյանը մեծ հմտությամբ ցուցադրում է բառային միավորների իմաստային բնորոշ առանձնահատկություններն ու բազմազանությունը այն բոլոր դեպքերում, երբ ռուսերեն բառի իմաստային համակարգը համընկնում է հայերենին և բոլոր տարբերակների համար պահանջվում է մեկ ընդհանուր հայերեն համարժեք, կամ երբ բառի իմաստային տրոհումը լեզվում դեռևս չի ավարտվել և դիտվող տարբերությունները կարելի է համարել մեկ ընդհանուր իմաստի կամ իմաստային տարբերակի երանգներ ու նրբերանգներ: Այս ձևով հնարավորություն է ստեղծվում անհրաժեշտության դեպքում խուսափել բառիմաստի ավելորդ տրոհումից, չհնարել շինծու-արհեստական իմաստային տարբերակներ, այլ բնորոշ օրինակների միջոցով ճշտել ու սահմանափակել բառի գործածության իմաստային ու ռեալական շրջանակները: *Այսպես՝* Глубокий *խոր, խորունկ, *խորին*. глубокая река; колодец глубокий; глубокая рана; глубокие снега; глубокая тарелка; глубокий сон; глубокая ночь; глубокое молчание; глубокая тишина; глубокая печаль; глубокий вздох; глубокое почтение; глубокий траур; достичь глубокой старости; глубокая мысль *խորունկ, ներհան, հիմնավոր միտք*. глубокое знание; глубокий мыслитель *ներհան մտածող*. глубокая тайна; глубокий смысл *խորունկ, զգալի հասկանալի միտք, իմաստ*:

Օրինակների առկայությունը բառարանում հատկապես անհրաժեշտություն է այն դեպքերում, երբ բառը կամ նրա որևէ իմաստային տարբերակը ինքնին լիովին հասկանալի կամ տարածված չեն և լրացուցիչ պարզաբանման կարիք են զգում: Չպետք է մոռանալ այն, որ օրինակները հաճախ ավելի պերճախոս են, քան երկար բացատրությունները, ինչպես և թարգմանական բառի առկայությունը: Բառարանում այս սկզբունքը միշտ չէ, որ պահպանված է: Բազմաթիվ միատեսակ օրինակներով ներկայացվող հանրահայտ բառին կամ բառիմաստին երբեմն հաջորդում է ոչնչով չհաստատված որևէ ոչ սովորական կամ մասնակի իմաստային տարբերակ, որի հայերեն թարգմանությունը ևս չի օգնում պարզելու նրա գործածու-

թյան ուղորտն ու սահմանները: Այդպիսին է, օրինակ, Держать բաշի վեցերորդ՝ ծախսել, մսխել իմաստային տարբերակը, մինչդեռ նրա երկրորդ՝ պահել տարբերակի համար տրված են մի քանի միանման օրինակներ՝ д. многочисленную прислугу, д. жильцов, д. лошадей, д. гостиницу, д. школу:

Բառարանում կարևոր է օրինակների նպատակայնության հանդամանքը: Նրանք անպայման պետք է ծառայեն երկվիզյան բառարանի զլխավոր նպատակի իրագործմանը՝ որոշել բառի իմաստը կամ իմաստային տարբերակները առաջին լեզվում և ճշտորեն արտահայտել դրանք երկրորդում: Յուրաքանչյուր նոր օրինակ պետք է օժանդակի բացահայտելու բառիմաստի նոր նրբերանգ, նոր, դեռևս չարգելարանված կողմից մոտենա բառի իմաստային ու ոճական բնութագրմանը:

Մենք վերը նշեցինք, որ Հ. Դադբաշյանի բառարանում, իրեն ընդարձակ բառարանի, յուրաքանչյուր բառային միավոր հանդես է գալիս իր ողջ բազմազանությամբ և իմաստային-քերականական կապերի հարստությամբ: Բառահոգվածում արտահայտվում է առաջին հերթին բառի ուղիղ անվանողական նշանակությունը, որը անմիջականորեն ուղղված է դեպի իրականության առարկաները, երևույթները, գործողություններն ու հատկանիշները և ընդգրկում է նաև մարդու ներքին կյանքը՝ արտահայտելով այդ բոլորի հասարակական ըմբռնումը: Այնուհետև տրվում են անվանողական-ածանցյալ նշանակությունները, որոնք ստեղծվել են արդեն զոյություն ունեցող լեզվական նյութի հիման վրա. սրանք ապատ լեզվական նշանակություններ են, որոնց հակադրվում են դարձվածաբանորեն կապակցված նշանակությունները, այսինքն՝ այն կապակցություններ, որոնցում բառը հանդես է գալիս իր դարձվածաբանորեն կախյալ, պայմանավորված նշանակությամբ. առանձնացվում են այն նշանակությունները, որոնց առկայությունը պայմանավորված է շարահյուսորեն, ինչպես և «կառուցվածքորեն կազմակերպված» նշանակությունները²⁴:

Այս առևներ ակնառու կերպով ցուցադրելու համար բառարանում օրինակներին զուգընթաց մեծ չափով օգտագործվում են նաև բառակապակցությունները, որոնց միջոցով վեր են հանվում խոսքի մեջ բառի բազմապիսի հնարավոր կիրառությունները, նրա գոր-

²⁴ В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. ВЯ. 1953, № 5, էջ 22:

ծածուկյան ոլորտն ու սահմանները, իմաստային կապակցելիությունը, նվ հաճախ դժվար է ասել, թե որտեղ են վերջանում օրինակները և սկսվում կապակցությունները. դրանք բառարանում հանդես են գալիս որպես մեկ միասնական շերտ, որը, սակայն, ղանաղանվում է ըստ կապակցվածության կայունության աստիճանի՝ ինքը հեղինակը, իր ցուցադրական նյութը ընդհանուր բառով անվանել է «ոճաբանական օրինակներ»²⁵։

Պետք է նկատել, որ այդ լակոնիկ, մեծ մասամբ երկու-երեք բառից կազմված օրինակ-կապակցությունները շատ դեպքերում հաջողությամբ փոխարինում են ամբողջ նախադասությունների և ավելի ականառու ու բաղմակողմանիորեն են դրսևորում բառի իմաստային կապակցելիությունը։ Այսպես՝ Сила ուժ, զորություն, սաստկություն, քափ բառահոգվածը անհամեմատ հարստանում և խորանում է բառի ամենատարբեր հնարավոր իմաստային կապերի ցուցադրումով. Физическая, нравственная сила; сила ветра, воды; сила воли, характера, привычки; живая сила; военная сила զինվորական ուժ, զորք. сухопутные, морские силы; восстановить свои силы իր ուժերը վերականգնել, կազդուրվել. собраться с силами ուժերը հավաքել. ударить, кричать изо всех сил բոլոր ուժով զարկել. ազապակել. отнять силой զոռով. բռնությամբ առնել, վերցնել. это сверх моих сил, это мне не под силу այդ իմ ուժերից վեր է. быть в силе, иметь силу при дворе արքունիքում ազդեցություն ունենալ. насилу զոռով, հազիվ հազ. я не в силах помочь вам, работать через силу, упадок сил ուժաոտություն. выйдеться из сил ուժից, հալից ընկնել։

Բառահոգվածներում հսկայական քանակությամբ դարձվածաբանական նյութ է հավաքված և մեծ մասամբ թարգմանված հայերեն։ Դրանք կապակցություններ ու դարձվածքներ են, որոնցից շատերը ծնունդ են առել ժողովրդական խոսքում և գրական լեզվում հանդես են գալիս խոսակցական երանգով։ Հայն արտացոլում են գտել գրական ծագում ունեցող, գրողների երկերից կամ նվրոպական լեզուներից եկած կապակցություններն ու դարձվածքները։

Առանձին խումբ են կազմում անվանական կապակցությունները, որոնք արդեն դարձել են բաղադրյալ տերմիններ՝ гвоздичное дерево, железное дерево, желтая кувшинка, грецкий орех, гре-

²⁵ Նախարան, էջ IV։

ческое сено, дым земляной; гонный голубь, дневные бабочки, долгоносик амбарный, глухой тетерев, гремучая змея; горькая земля, горькая соль, грубый известняк, гремучий камень, драгоценный камень; оливковое, деревянное, растительное масло և այլն:

Չեն մոռացված նաև անտիկ դիցաբանությունից, առասպելներից լեզվի մեջ մտած դարձվածքներն ու ոճերը, որոնք հաճախ ոչ միայն թարգմանված են, այլ բացատրված և լիովին պարզաբանված է նրանց իմաստը. օր.¹ Арнаднина нить Արիադնյան թել (Արիադնայի անունով, որ Թեզեոսին օգնեց լաբիրինթոսից դուրս գալու, տալով նրան թելի կծիկը). առաջնորդ, ուղեցույց:

Բառահոգվածներում բավական համաչափորեն անցում է կատարվում աղատ կապակցություններից դեպի ավելի կայունները, այնուհետև դարձվածքներն ու ոճերը, և բառը, աստիճանաբար զրկվելով իր բուն իմաստից, ձևոք է բերում կախյալ, միայն տվյալ շրջապատում և տվյալ ձևով հանդես գալու հատկանիշ: Դեռևս Ա. Շախմատովը ուշադրություն է դարձրել այն բանին, որ լեզվում կան երկու տեսակ բառակապակցություններ՝ 1. պատահական, առանձին մարդկանց կողմից օգտագործված և հասարակական գործածությամբ չամրապնդված կապակցություններ, որոնք տարրալուծվում են իրար հետ կապ չունեցող բաղադրիչների և 2. ավելի կայուն, հասարակական գործածությամբ ամրապնդված կապակցություններ, որոնք հստակ և հակիրճ ձևով որևէ միտք, գաղափար, պատկեր են արտահայտում. կապակցություններ, որոնցում բառերը կորցնում են սկզբնական նշանակությունը և միայն մյուս բառերի հետ միանալով են ստեղծում ամբողջական իմաստային միասնություն, ստեղծում խոսքի դարձվածաբանական արտահայտությունները²⁶: 2. Դադբաշյանն աշխատել է տարբերակում մտցնել կապակցությունների և դարձվածքների միջև, սակայն դժվար էր այդ բանն իրագործել նման մի բառարանում՝ առանց նախնական տեսական մանրակրկիտ աշխատանքի ու վերլուծության և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ճիշտ ու անվերապահորեն դնել պահանջվող նշումը՝ կապակցություն կամ դարձվածք: Գոյություն ունեցող ընդհանուր պատկերացումների պայմաններում, բնականաբար, դժվար էր խոսել կապակցությունների ու դարձվածքների որևէ հաստատուն դասակարգման մասին: Այդ է պատճառը, որ Դադբաշյանի բառարանում շատ դեպքերում դարձվածքները մնացել են առանց

²⁶ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка. Вып. 1, с. 302:

նշումի և այդպիսով նույնացել կապակցութիւնների հետ: Բացի այդ, պետք է նկատի ունենալ, որ պատմականորեն օրինաչափ են բառակապակցութիւնների և նախադասութիւնների իմաստափոխման տարբեր աստիճանները, որի հետեանքով, բնականաբար, լեզվի ցանկացած փուլում առկա են անցման վիճակում գտնվող արտահայտութիւններ, որոնց դարձվածքների վերածվելու պրոցեսը դեռևս չի ավարտված²⁷:

Ուսումնասիրվող բառարանը ոչ միայն դարձվածքների ու ոճերի, այլև ասացվածքների ու առածների մի յուրօրինակ հավաքածու է, որը նպատակ ունի ներկայացնելու լեզվի մեկ այլ գանձը և՛ ժողովրդական իմաստութիւնն ու սրամտութիւնն զրոհորումը՝ թեկամբ, դիպուկ բառերն ու արտահայտութիւնները: Հեղինակին հաջողվել է շատ դեպքերում վարպետորեն գտնել և տալ դրանց հայերեն համարժեքները, մի խնդիր, որի զմլարութիւնն մասին ավելորդ է խոսել: Իսկ հայերեն նույնիմաստ դարձվածքը, ասացվածքն ու առածը չլինելու կամ չգտնելու դեպքում Դաղրաշյանը դիմել է բառացի կամ ազատ թարգմանութիւն, աշխատելով համառոտ և դիպուկ ձևով հաղորդել դրանց բովանդակութիւնը կամ պարզաբանել միտքն ու էությունը: Օրինակ, Голодный բառի տակ՝ сытый голодного не резумеет կոշոր սովածին մանր-մանր կրրդի, Горшок—не боги горшки обжигают (առծ.) մեծ բան չէ, հեշտ է. Грех—но грех матеря нет (առծ.) ոչ ոք անսխալական չէ. Огородец—пустить козла в огородец գայլին գառնապան կարգի, Осень—книлят по осени считают գործի վերջն է գովելի և այլն:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՅԵՐԵՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐ, ՕՏԱՐ
ԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐ

Գիտական խորը և մանրակրկիտ աշխատանք կատարելով, Հ. Դաղրաշյանը կարողացավ բառարանում արտացոլել հայոց լեզվի ողջ հարստութիւնն ու գեղեցկութիւնը, նրա մեծ հնարավորութիւններն ու պերճութիւնը: Ռուս-հայերեն բառարանում առաջին անգամ իր ողջ բազմազանութիւնը արտացոլում գտան աշխարհաբար հայերենի հարուստ բառապաշարը, նոր ձևավորվող հայերեն դրական լեզվի գանձերը, բարբառների, հին հայերենի և փոխառութիւնների միջոցով այն հարստացնելու անսպառ ուղի-

²⁷ Фразеологический словарь русского языка, М., 1957, Предисловие, էջ 9:

ները: Հետագարձ հայացք գցելով նախորդ ռուս-հայերեն բառարանների վրա, մենք համոզվում ենք, որ Դաղբաշյանը զգալի նորամուծություն է կատարել, նոր հայերեն բառերով հարստացրել է իր բառարանը, հմտորեն օգտագործել և ճշտել է նախորդ ռուս-հայերեն բառարանների նյութը: Այսպես՝ Абитуриент բառը Ա. Հովհաննիսյանը թարգմանում է ուսումնավարտ, ուսումնաւանից գնացող, հեռացող (աշակերտ): Հ. Դաղբաշյանի բառարանում երևան է գալիս նոր համարժեք՝ շրջանավարտ, ընթացավարտ, ուսումնավարտ (միջնակարգ ուսումնաւանի): Аббревиатура բառը, որ Դաղբաշյանը ավելացրել է իր բառարանում, նաև հաջող թարգմանված է՝ 1. կրճատում, հապավում (գրելու ժամանակ՝ խոսքերի), 2. երաժշտական նոտաների մեջ հապավման նշան: Дипломатический գլխարառով սկսվող բնում կարևոր նորամուծություն է դիվանագիտական, դիվանագիտություն, դիվանագետ հայերեն համարժեքների հանդես գալը, քանի որ Երեցփոխյանն, օրինակ, ДИПЛОМАТИЯ բառը թարգմանում է՝ գիտություն հաղորդակցության տեսությանց ընդ իրարս, իսկ Հովհաննիսյանը՝ փափագիտություն և այլն: Долгосрочный, долговременный բառերի դիմաց Դաղբաշյանն ունի նաև երկարատև, որ Երեցփոխյանը և Հովհաննիսյանը տալիս են միայն Долговечный բառի համար: Վերջինս Դաղբաշյանի բառարանում թարգմանված է երկարատև, հարատև, որ ավելի ճիշտ է:

Սակայն հայերեն համարժեքների ընտրության հարցում ևս հեղինակը հանդես է բերում որոշ անհետևողականություն և հաճախ չի օգտագործում այնպիսի բառեր, որոնք վաղուց ի վեր հայտնի են բոլորին և տեղ են գտել Ա. Հովհաննիսյանի ռուս-հայերեն, կամ հենց իր՝ Հ. Դաղբաշյանի հայ-ռուսերեն բառարաններում: Այսպես՝ Витрина բառը նա բացատրում է հինգ տողով, առանց հայերեն բառը տալու, մինչդեռ կարճ ցուցափեղկ-ը, Пианист, Пианистка բառերի դիմաց գրում է՝ դաշնամուր ամուղ, դաշնամուրի վրա խաղացող այլ, կին, երբ կային այնպիսի գեղեցիկ բառեր, ինչպես՝ դաշնակահար և դաշնակահարուհի:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, Հ. Դաղբաշյանը հաճախ բոլորովին անտեսում է Ա. Հովհաննիսյանի բառարանում եղած հաջող թարգմանությունները և կամ բացատրում է բառը, կամ թարգմանում ոչ այնքան համապատասխան բառերով: Եվ ընդհանրապես, անվստահությունը Ա. Հովհաննիսյանի բառարանի նկատմամբ այս հարցում վնասում է քննարկվող բառարանին,

որի հեղինակը, գիտակցելով նրա թերությունները, պետք է լիովին օգտվեր այն ամենից, ինչ ճիշտ էր ու հարազատ աշխարհաբար հայերենին:

Բառարանագիրը չպետք է լինի սոսկ արձանագրողը այն փաստերի, որ կան և գործ են ածվում լեզվում, այլ անհրաժեշտության դեպքում պետք է լեզվի գանձարանից գտնի և դուրս բերի այն բոլորը, ինչ հարմար և օգտակար է անձանոթի հասկացություններն արտահայտելու համար և կազմի նոր բառեր, ելնելով գոյություն ունեցող բառական կաղապարներից:

Պետք է նկատել նաև, որ Դաղբաշյանը փոքր-ինչ շատ է տարվում նկարագրական թարգմանություններով և երբեմն հաշվի չառնելով հայոց լեզվի բառային հարստությունն ու հայերենի իրական հնարավորությունները, բացատրություններ է տալիս ամենատվորական, գործածական բառերի համար, ծանրաբեռնելով բառարանը: Այսպես՝ Адресат բառի դիմաց տրված է բացատրություն՝ նա, որի անունով նամակը կամ մի այլ բոլոր, պատվեր հասցեագրած է, այն դեպքում, երբ գոյություն ունեւ բոլորին հայտնի հասցեաւեր բառը:

Ռուս-հայերեն բառարանի նախարանում Հ. Դաղբաշյանը գրում է, որ «ռուս ազգը յուր հարեան ազգերից փոխ է առել բազմաթիւ բառեր ու դարձվածքներ, որոնք ռուսի ականջին ամենեւին խորթ չեն հնչում»²⁸: Այդ շրջանում ռուսերենի միջոցով արեւելահայերենի մեջ ևս մուտք են գործում բազմաթիւ բառեր եվրոպական լեզուներից, որի շնորհիւ հնարավորություն է ստեղծվում խուսափել շինծու-հայերեն բառեր հորինելուց և լեզուն հարստացնել նոր հասկացություններ ու նոր երևույթներ արտահայտող փոխառյալ բառերով:

Այս երևույթը իր արտացոլումն է գտել Դաղբաշյանի բառարանում, որի բառահոգվածներում տեղ են գտել բազմաթիւ փոխառյալ բառեր, որնք ձուտ էության իսկապես անթարգմանելի են», իսկ շատ մարդիկ ճաղանդավորի համառությամբ անպատճառ հայացնել են աշխատում գրանք²⁹: Հաջող փոխառություններից են, օրինակ, դեկան, տեմին, տեխնիկա, տեխնոլոգիա, բառիկո, ատլաս (քարտեզների կամ նկարների ժողովածու), ֆաբրիկա, տախ, թեմա, տախիկա, սեպտեմբր, տրամվայ և

²⁸ Նախարան, էջ 1V:

²⁹ «Նոր-Դար», 1902, № 110:

այլն: Նման դեպքերում այդ բառերը ընդհանրապես ուղեկցվում են անհրաժեշտ բացատրությամբ:

2. Դադբաշյանն ինքը ևս նշել է, որ «աշխատել է հայացքնել այն բոլորը, ինչ հնարավոր էր հայացքնել, բայց պատահեցան բառեր, որոնց հայացման խնդիրն ավելի լավ համարեցինք ապագային թողնել»³⁰:

Սակայն պատահում է նաև, որ հեղինակը դուրս է գալիս անհրաժեշտության սահմաններից, շարաշահում օտար բառերի գործածությունը, դրանք գերադասելով լայնորեն տարածված և վաղուց քաղաքացիության իրավունք ստացած հայերեն բառերից: Դրա առաջին ասպարեցն այն է, որ, որպես կանոն, Դադբաշյանը նախ հայատառ կրկնում է օտար բառը, հաշվի չառնելով զոնն նրա խիստ անբարեհնչուն լինելը հայերենի համար, և ապա տալիս կամ հայերեն համարժեքը, կամ բացատրությունը: Աթալես՝ Абажур (Ֆր.) աբաթուռ, 1. լուսակալ, լուսարգել, լուսամփոփ: Факел (հն.) ֆակել, կերոն, լապտեր, ջահ: Жестикულიровать ժեստիկուլել (միտքը արտահայտելու համար շարժումներ անել) և այլն:

Բառարանում օտար բառերը լայնորեն գործածված են նաև այլ բառերի թարգմանության և բացատրության ժամանակ, ինչպես նաև հեղինակային տեքստում, ընդ որում Դադբաշյանը աչքաթող է անում հենց իր առաջարկած հայերեն համարժեքը, չդնելով այն շրջանառության մեջ, մինչդեռ բառարանն ինքը պետք է պրոպագանդի մայրենի լեզվի բառերը և պայքարի դրանց օրինականացման համար: Այդ տեսակետից ահա նույնականարմար չէ օտար բառերը թարգմանել հետևյալ կերպ. Дипломат (Ֆր.)

1. դիպլոմատ, գլխավորապես: Дипломатия դիպլոմատիա, գլխավորապես: Дипломатический դիպլոմատիական, գլխավորապես: Дипломатически դիպլոմատիկաբար, խիստ քաղաքավարի կերպով: Сигнал սիգնալ, ազդանշան: Сигнальный սիգնալի, սիգնալային, ազդանշանի, ազդանշանատու: Сигнализация սիգնալ, ազդանշան տալը, սիգնալատություն: Сигнализировать սիգնալ, ազդանշան տալ և այլն:

Օտար բառերի նման չպատճառաբանված կիրառությունը մեծաուլես վնասում է բառարանի նորմատիվությանը, որը պարտադիր պետք է լինի չլրարանչուր բառարանի համար, թեկուզ այն

լինի «լիակատար»։ Սակայն քննարկվող բառարանի նորմատիվությունը առավել չափով խախտվում է մեկ այլ պատճառով։ Հեղինակը հաճախ ուռևերեն բառի դիմաց բերում է տարբեր ոճական բնույթ ունեցող հայերեն համանիշներ, մեծ մասամբ նշելով դրանց սահմանները՝ գր. (գրաբար), տճկ. (տաճկերեն), գվռ. (գավառական), ռմկ. (ռամկական)։ Սակայն այս միջոցին անհրաժեշտ էր դիմել միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում, իսկ քննարկվող բառարանում այն չարաշահվում է (և երբեմն առանց անհրաժեշտ նշումի)։ Ճիշտ է, նախաբանում Հ. Դաղբաշյանը հայտնում է, որ հայերեն լեզվի վիճակից ու ընթերցողների վարգաքման աստիճանից ելնելով, մեծ տեղ է տալիս գավառաբանություններին ու ռամկաբանություններին, սակայն գիտական հիմունքներով կազմելած երկլեզվյան թարգմանական բառարանը նպաստելու է գրական մաքուր լեզվի մշակմանն ու տարածմանը։ Ուստի ամենեին տեղին չեն բարբառային և խոսակցական բառերը թարգմանական մասում, բառարների բացատրություններում ու սահմանումներում։ Օրինակ՝ Миновать 1. կշտովը, մոտովը անցնել, տալ անցկենալ, խոսափել։ Табачник ծխախոտավաճառ, ծխախոտ, թամբաբու, թուֆուն ծախող։

Հատկանշական է, որ բացատրության կամ ներառողություն մեջ բարձր, օտար-գրքային կամ գրաբարյան ոճը ընդհատվում, ընդմիջվում է ռամկական կամ խոսակցական բառով, որ բավական խայտաբղետ տեսք է տալիս բառարանին։ Այսպես՝ Бесприданни-ца սիրուն, նալելի, համեստափայլ օրիորդ, որ առանց օժիտի ևս կարող է մարդի գնալ։

Եթե հեղինակը տարակուսում էր, որ գրական բառը կարող էր անհասկանալի լինել ժողովրդին և այդ պատճառով էր այն պարզաբանում բարբառայինով, ապա պետք է բավականանար մեկ անգամ միայն վերջինս նշելով և այնուհետև նույնանման բառերի թարգմանության ժամանակ կրկներ միայն գրական բառը։

Իսկ Դաղբաշյանը միշտ հակառակն է անում՝ գրական բառը հարևանցիորեն հիշատակելուց հետո բաղմաթիվ անգամ կրկնում է բարբառայինը (ընդ որում երբեմն սուղաբի տեղում), դրանով կարծես փաղաքացիության իրավունք տալով նրան և մոռացություն մատնելով գրական ձևը։ Այսպես՝ Пара 1. ղուլզ, ջուխտ։ Близнецы, Двойца, Двойчата բառերի տակ կրկնում է՝ ջուխտ, ջուխտակ, ջուխտի, ջուխտակ բանջարեղեն, ջուխտ զանգուլակներով զինդեր։

Բազմաթիվ բառահոգւածներում մշտապես և անփոխարինելի ձևով գործածվում են՝ բժնիլ, ընկնիլ, լինիլ, ցատկիլ, պրծնուլ (դուրս, ներս պրծնուլ), պստիկ (խսկ փոփր-ը բռնորովին մոռացված է), սայրվել, Բամբախտ (միշտ առաջին տեղում, այնուհետև միայն՝ դժբախտ), ածել՝ լցնելու իմաստով, ածել՝ նվազելու իմաստով, ածել՝ ձուլելու իմաստով, պրծնել՝ փոխանակ վերջացնել և այլն:

Ինչպես նկատել է Ստ. Մալխասյանցը, կենդանի ժողովրդական լեզվից բառարանի համար բառեր վերցնելու միտքը գովելի է, բայց, դժբախտաբար, շատ անգամ հեղինակը չի կարողացել որոշել, թե ինչ բառ կարելի և հարկավոր է վերցնել և ինչ բառ՝ ոչ³¹։ Այդ է պատճառը, որ բառարանը ծանրաբեռնված է նեղ բարբառային բառերով, ինչպես՝ ագռտ, աշկարա, ագդակ, բոլ, բալթա տալ, գյաղուկ, կակալ, դանդալոշ, դարդ, դել տալ, դինջանալ, ալիեղյվիեղ, դաղել, նոք ըլիլ, ծուլիծուլ, փալտոն, ծրծռանք, չոփ գցել, գոլամա, մեղրապոպ, Բունջ, իշտան, պպին կանգնել, ծառի ուրբ, մահաջառ, զեն, կարկած, շառտ, աշել, ուրո ֆաշել, դրադ, մե Բաշ, ռանգ, մուստա, սանտո, սանդուխտ, ավելնորդ և այլն:

Ինչպես կտեսնենք երկրորդ գլխում, այս թերությունը հատկապես զգալի է հայ-ռուսերեն բառարանում, որի բառացանկը նույնպես ծանրաբեռնված է բարբառային բառերով:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2. Դադբաշյանը իր բառարանում բայն չափերով կիրառել է բացատրական բառարանին հատուկ մեթոդներ ու միջոցներ և ստեղծել է թարգմանական-բացատրական բառարան: Տվյալ սլաշմաններում, իսկապես, անհնարին էր կաղմել զուտ թարգմանական բառարան, և ընդհանրապես, երկլեզվյան (մասնավորապես ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն) բառարանները չեն կարող լինել զուտ թարգմանական, նրանք կոմպլեքսային են իրենց բնույթով և կոչմամբ: Քննարկվող բառարանում բացատրություններն ու մեկնաբանումները շատ դեպքերում բավական տեղին են և օգտակար: Դեռ ավելին, դրանց մեծ մասը, ելնելով ժամանակի գիտական մտքի նվաճումներից, այնքան արժեքավոր և բազմակողմանի տեղեկություններ է հաղորդում ընթերցողին, այնքան ճշտորեն է ներ-

31 «Մուրճ», 1902, № 9, էջ 190:

կայացնում ոչ միայն բառը, այլև անծանոթ՝ Երևույթն ու հասկացութիւնը, որ հանրագիտարանի բնույթ է տալիս բառարանին: Նշենք նաև, որ բացատրութեան առկայութիւնը դեռևս չի նշանակում թարգմանական համարժեքի բացակայութիւն: Շատ հաճախ միեկնույն բառի պարզաբանման համար բերվում են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, մնացած դեպքերում մեկնաբանումը տրվում է հայերենում ընդունված օտար բառի հետ մեկտեղ, երբեմն էլ տրվում է միայն բացատրութիւն: Այս վերջինը՝ թարգմանական բառի լիակատար բացակայութիւնը, ժամանակի քննադատութեան կողմից դիտվել է որպէս բառարանի «ամենախոշոր պակասութիւնը»³²:

Բառարանին որոշ չափով հաղորդելով բացատրական բնույթ, Դաղբաշչանը դիմում է և բառի լեզվագիտական ու տրամաբանական մեկնաբանմանը, և իրի կամ Երևույթի ու հասկացութեան դիտական կամ հանրագիտական սահմանման մեթոդներին: Ընդհանուր առմամբ, թարգմանական բառի փոխարեն կամ նրան զուգահեռ բացատրութիւն տալու անհրաժեշտութիւնը բառարանում երևան է գալիս հիմնականում հետևյալ դեպքերում.

1. Գիտութեան, փիլիսոփայութեան, արվեստի, մշակութի կամ վերացական հասկացութիւններ արտահայտող օտար բառերի թարգմանութեան ժամանակ. Молекула (լատ.) մոլեկուլ (ամենափոքր մասնիկներ, որոնց որևէ մարմին բաժանվում է առանց յուր քիմիական բաղադրութիւնը փոխելու): Теорема (հն.) երկրչի. թեորեմա (ճշմարտութիւն, որ պարզելու համար ապացուցութեան կարոտ է):

2. Հայ իրականութեան մեջ լայն տարածում չգտած, անծանոթ կամ ոչ հանրածանոթ իրաւոյթիւնների, ինչպէս և կենցաղի մեջ նոր արմատավորվող իրերի անվանումների համար. Платформа (լատ.) աշխատանոց (տեղ, տուն, ուր այլեւայլ քիմիական փորձեր, վերլուծութիւններ են անում, ռազմանյութեր, պահեստի դեղեր են պատրաստում և այլն): Бутафор (իտ.) բուտաֆոր (թատրոնական պաշտոնյա, որ հոգում է ներկայացման համար կարևոր կահավորութիւններ, զգեստները և այլ պիտույքներ):

3. Այն բաղմանշանակ բառերի համար, որոնց իմաստային համակարգն ամբողջութեամբ չի բնկալվում լոկ հայերեն թարգմանական բառը տալով (յուրաքանչյուր իմաստային տարբերակի առանձին նկարագրումն ու բացատրումը թույլ է տալիս

³² Նույն տեղում:

ընդգրկելու բառիմաստի ողջ ծավալը)։ Ассамблея (Ֆր.) 1. Ժողով, երեկույթ, որ Պետրոս Մեծը սարքել էր տալիս, որպեսզի ուս հասարակությունը ընտելանար եվրոպական ազգերի նիստուկացին և որոնց ինքը ևս ներկա էր գտնվում, 2. առև. հասարակական ժողով, հանդես։ Декан դեկան 1. պրոֆեսոր, որին հանձնված է ֆակուլտետի նախագահությունը և ուսումնական մասի հսկողությունը, 2. միջնադարյան կաթոլիկ միաբանության կանոնիկոսը, նախագահը. ևս ծայրագույն վարդապետ։

Այնուհանդերձ, ելնելով բառարանի ընդլայնից, հեղինակը պետք է աշխատեր մեկնաբանումներն ու բացատրությունները շարադրել առավել լավոնիկ ոճով, խուսափելով անհարկի մանրամասներից ու երկրորդական հատկանիշներից։ Անհրաժեշտ չէր ձգձգված բացատրություններ տալ նեղ կիրառություն ունեցող, հնացած կամ բարբառային, ինչպես և հանրահայտ, հանրածանոթ բառերի համար։

ՐԱՌԱՐԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1927 թ. Թիֆլիսում լույս տեսան Հ. Դադբաշյանի ուս-հայերեն լիակատար բառարանի երկրորդ հրատարակության առաջին պրակները՝ Ա-ից մինչև Дуалистичный բառը՝ 262 էջ։ Դեռևս 1917 թվին Դադբաշյանը գրում էր. «Ուս-հայերեն բառարանս, որից այժմ հազիւ 20 օրինակ անվաճառ է մնում, հիմնովին վերամշակել և լրացրել եմ, և նրա երկրորդ տպագրությունը, որն առայժմ դրամական միջոցների սղություն պատճառով ետաձգվում է, թերութիւններից ազատ կը լինի»³³։ Բառարանի տիտղոսաթերթի վրա կարդում ենք, որ հեղինակը «ըստ նոր, պարզակերպած ուղղագրության վերակազմեց, վերստին աչքի անցրեց և զգալիօրեն լրացրեց» այս հրատարակությունը։

Առանձնապես զգալի էր բառապաշարի հարստացումը նորաստեղծ բառերով կամ գոյություն ունեցող բառերի իմաստափոխություններ, կապված գիտության, արդյունաբերության նոր ճյուղերի, տեխնիկայի, ռազմական գործի զարգացման հետ։ Եվ այդ հանգամանքը արտացոլված է բառարանում, որտեղ նոր բառեր, հայալուծներ և նոր իմաստային տարբերակներ են ներմուծված, ինչպես՝ авиазавод, авиамеханика, авиастроительство, автобаза, антирелигиозный, антисанитария, антисейсмический, боепо-

33 Յ. Դադբաշյան, Բառարանագրական հարցը, «Գործ», 1917, №7։

способность, витаминны, военно-медицинский, военно-полевой, вузовский, вузовец, газогенератор, газонизменение, грузовик, грузоподъемность, деревообделочный, деревообрабатывающий и այլն:

Բառերի իմաստային-քերականական և ռեակտիվ մշակումն ըստ էության մնալով նույնը, ենթարկվել է որոշ խմբագրման. նկատվում է հեղինակի ձգտումը ավելի սակավ դիմել բացատրական բառարանի մեթոդներին ու միջոցներին, աշխատելով բավարարել թարգմանական պահանջները. որոշ չափով համառոտված և ճշտված են բառահոգւթւածները, կրճատված են բացատրությունները:

Փոքր-ինչ նվազել է հայերենի ռեակտիվ խառնաբեկությունը: Հեղինակը կարողացել է որոշ չափով խուսափել խիստ բարբառային, ռամկական և օտար բառերից:

Համառոտված է բառերի քերականական բնութագրումը՝ բացակայում է գոյականների սեռի վերաբերյալ նշումը (տրվում են միայն բացառությունները): Հանված են կենդանաբանական, բուսաբանական և այլ բառերի լատիներեն տեղմիները:

Փոփոխություններ են մտցված բառարանի ռուսերեն և հայերեն բառերի ուղղագրության մեջ, ըստ ռուսերենի նոր ուղղագրության վերադասավորված է բառացանկը և այլն:

Առաջին երկու պրակների լույս տեսնելուց հետո բառարանի հրատարակումն ընդհատվեց և մնաց անավարտ:

Գ Լ ՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԲԱՌԱՐԱՆ

ԲԱՌԱՅԱՆԿԸ, ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Հազիւ երկու տարի աշխատել էի առաջին, ռուս-հայ լիակատար բառարանիս վրայ, երբ միտք յղացայ կազմելու նաև հայ-ռուս բառարան, նոյնպես լիակատար, որի կարիքը վաղուց զգացուում էր»,—գրում է Հ. Դադբաշյանն իր հայ-ռուսերեն բառարանի նախաբանում¹:

¹ Հայ-ռուսերեն լիակատար բառարան, նախաբան, կազմեց Յ. Դադբաշյան, Թիֆլիս, 1911, էջ V:

Բառարանն ամբողջությամբ լույս տեսավ 1911 թ. Թիֆլիսում։ Այն ևս «լիակատար» է կոչվում, թեև իր ծավալով զգալիորեն զիջում է առաջինին։ Ըստ հեղինակի վկայության ռուս-հայերեն բառարանը սլարոնակում է 125 հազար, իսկ հայ-ռուսերենը՝ 70 հազար բառ և 200,000² ոճեր, դարձվածքներ, առածներ և ասացվածքներ։

Հայ ռուսերեն բառարան կազմելը առավել ևս դժվար էր «աշխարհիկ լեզուի բառարան» չլինելու պատճառով, և Հ. Դադբաշյանը «հարկադրուած էր միաժամանակ և՛ կազմելու լիակատար բառարան աշխարհիկ լեզուի, և՛ այդ բառարանը ռուսերէն թարգմանելու»³։ Բառարանի հիմնական բառամթերքը վերցված է աշխարհաբարից, որն «արդէն վաղուց զատուել է մեռած գրաբանից և իբրև յորդահոս գետ ընթանալով իր առանձին հունով, իր ընթացքում զանազան աղբիւրներից նորանոր նիւթեր է առնում, ճոխանում և բարդաւաճում է»⁴։

Ստ. Մալխասյանցը իր հայերեն բացատրական բառարանի առաջաբանում, Հ. Դադբաշյանի հայ-ռուսերեն բառարանը համեմատելով հայերենի ալլ թարգմանական բառարանների հետ, գրում է. «Նոր հայերէն լեզուի բառամթերքի կողմից համեմատաբար աւելի հարուստ է Յ. Դադբաշեանի Հայ-ռուսերէն բառարանը, որ սլարոնակում է, բացի գրաբարից վերցրած բառերից՝ բաւական քանակութեամբ կենդանի ժողովրդական և գրական բառեր և որի մէջ նշանակութիւնները աւելի մտնրամտան են մշակված»⁵։

Եթև համեմատենք որոշ հատվածներ Հ. Դադբաշյանի հայ-ռուսերեն և Ս. Գաբումաճյանի հայերեն բացատրական⁶ բառարաններից, կհամոզվենք, որ առաջինում ավելի շատ են կենդանի լեզվից և գրականությունից հավաքված բառերը, որ Դադբաշյանն աշխատել է ընդգրկել թե՛ բառարանների անսպառ հարստությունը, թե՛ խոսակցական բառապաշարը, թե՛ գրական լեզվում և գեղարվեստական ու գիտական գրականության մեջ գործածվող բառերը։

² Կրիպակ է, սկսոր է լինի 20,000։

³ Նախարան, էջ V։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, հ. 1, Առաջաբան, էջ Ը։

⁶ Ս. Գաբումաճեան, Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910։

၃. ဂုဏ်ကျေးဇူးတင်

Արհագրի
 Արհագրահան
 Արհագրութի յուն
 Արհապարծ
 Արհադարձադետ
 Արհադարձալին
 Արհածադ
 Արհակիդ
 Արհակոդ
 Արհահար
 Արհահարութի յուն
 Արհահար
 Արհապատկեր

Ս. Գոթումանյան

Արհեստագործական
Ներդրում
Հասարակության
Բարեկեցության
Բարելավման
Կարգադրություն

Շատ նոր բառեր են ավելացված Կ. Յաղուբյանի բառարանի համեմատությամբ, ինչպես՝ միջազգային, հանցագործ, վեհերոտ, վեհություն, վեհորեն, տաճարնակ, տաճարի, կոշտ, կոշտացում, նպել, որակել, որակում, ֆաղցրահամրույր, ֆաղցրանվազ, մի-
օազգայնություն և այլն:

Սակայն պատահում են կարեւոր բաներ, որոնք վրիպիկ են հեղինակի ուշադրութեանից և դուրս մնացել բառարանից, ինչպես՝ երկանդամ, պատկերացում, աննախանջ, անագատ, վսեմալիալլ, նառագայրել, նառագայրում, նառագայրածն և այլն։ Լիակատարութեան հասնելու համար նա շատ արհեստական բառաբարդումներ է մտցնում բների մեջ, իսկ սովորական, գործածական բաները մոռացութեան մատնում։ Այսպես՝ կա քաջագանգուր, քաջավարն, իսկ քաջագործություն բառը մոռացված է. չկա խորիմաստություն, խորաքափանցություն, խորամիտ, խորամտություն, մինչդեռ սեղ են գտել խորամբին, խորանատակ, խորահորձան. մոռացված են նրբագեղ, նրբանշակ, նրբագագ բաները և այլն։

Հ. Դաղբաշյանի բառարանում մեծ հոսանքով մուտք են գործել հիմնականում ռուսերենի միջոցով փոխառված միջազգային բառապաշարի բաղմամբիլ տարրեր: Սակայն այստեղ ևս պետք էր ընտրություն կատարել և տեղ տալ միայն այն բառերին, որոնք հաստատվել էին լեզվում, կամ որոնց համար հնարավոր չէր կազմել հայերեն համարժեքներ: Մինչդեռ բառացանկում առանց խտրության, որպես հայերենի բառական միավորներ, բերված են՝ պրեմիա, պրեստիժ, պրեստո, պրեցեդենտ, պրիամոս, պրիոն, պրոտեսոս, պրոգրես, պրոգա, պրոկուրոր, պրովոկատոր, պրովոկացիա, պրոտեստանտ, պոգրոմ և այլն:

Քիչ չեն նաև լայն գործածութիւնն չգտած, գոհճիկ, բարբառա-

յին, հատկապես թուրքերենից փոխառյալ բառերը: Տվյալ դեպքում
ևս զգալի է «լիակատարություն» հասնելու ձղրումը, որը, սակայն
անհնարին է օրըստօրե զարգացող, նոր բառերով և իմաստներով
հարստացող կենդանի լեզվի համար:

Բառարանը կազմված է բնային եղանակով, սակայն այբբե-
նական կարգը դարձյալ պահպանված է, ինչպես ինքը՝ Դադբաշ-
յանն է ասում, «բառակարգությունը ղուտ այբբենական է»: Նշենք,
որ այս բառարանում ևս այնքան էլ վատ չէ մեկ բնում ներկայաց-
նել ժամանակի լեզվաբմբեղմամբ նույն արմատից կազմված
այնպիսի ածանցյալ ձևեր, ինչպես՝ երկյուղ,—ալի,—ալից,—ած.
խալտաբդես,—ուրյուն. քնդարձակ,—ել,—ուրյուն,—ում. զվարբ,—
անալ,—ացնել,—ուրյուն. զով,—անալ,—ացնել,—ացուցիչ,—
ուրյուն. բյուրեղ,—ային,—անալ,—ակերպ,—անման,—ացնել,—
ացում և այլն:

Սակայն այստեղ ևս, ինչպես ռուս-հայերեն բառարանում,
քիչ չեն ծանրաշունչ, երկու-երեք սյունակ կազմող բառաբները:
Զարմացնում է ոչ այնքան այդ բառաբների ծավալը, այլ այն, որ
կապ է ստեղծվում, թեկուզ և մեխանիկական, իրենց համաժամա-
նակյա վիճակով միմյանցից այնքան հեռացած բառային միավոր-
ների միջև, ինչպիսիք են՝ բրամատ—բրամյոտ, հանդիսանալ—
հանդիսավոր, հանել—հանելուկ, հանրահաշիվ—հանրապետություն—
հանրամատչելի, գեոմախինձոր—գետնահարկ. կատար—կատարո-
ղական. արձանագործ—արձանագրություն—արձանագարդ—արձանա-
պաշտություն—արձանացնել և այլն:

Բառաբների կազմության ժամանակ անհրաժեշտ էր հաշվի
առնել, որ հայերենում «սակավաթիվ են այնպիսի բարդություննե-
րը, որոնց երկու մասերն ունեն համադասական հարաբերություն:
Սովորաբար բարդության բաղադրիչ մասերի հարաբերությունը
ստորադասական է. մասերից առաջինը ըստ իմաստի լինում է
լրացում երկրորդի, այսինքն՝ բարդ բառի զլխավոր կամ հիմնա-
կան նշանակությունը երկրորդ մասի մեջ է, առաջինը միայն որևէ
կողմից որոշում, լրացնում է երկրորդի իմաստը»⁷: Հ. Դադբաշյանի
հայ-ռուսերեն բառարանում, ընդհակառակը, հսկայական բներ են
կազմում նախածանցներով սկսվող ամենատարբեր բառերը. դրան-
ցից մեկը՝ ամենա— նախածանցով, սկսած ամենազդեցիկ բառից
մինչև ամենաօրինավոր բառը, իր մեջ առնելով այն բոլոր բա-

7 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 201:

ռերը, որոնց հետ ամենա-ն կարող է կցվել որպես գերադրական մասնիկ, գրավում է տասը սյունակ՝ հինգ և կես էջ:

Բացի այդ, բնախին կարգը հաճախ բառի սխալ, արհեստական տրոհման պատճառ է դառնում և շփոթություն մեջ գցում ընթերցողին. այսպես՝ նախօրոք առանձնացնելով նախա- մասնիկը, հեղինակը ստիպված է այնուհետև բնի մեջ լրացնել այն հետևյալ կերպ՝ -նդամ (այսինքն՝ նախանդամ), կամ առանձնացնելով նամասնիկը, հետագայում ավելացնել-խորոշել (նախորոշել), որը անհեթեթություն է թե քերականական, թե իմաստային տեսակետից:

Հայ-ռուսերեն բառարանում ևս հեղինակն աշխատել է ցուցադրել բառերի լրիվ քերականական պատկերը, մշակելով քերականական նշումների հանգամանալից համակարգ, յուրաքանչյուր դեպքում նշելով այս կամ այն քերականական առանձնահատկությունը, անկանոն հոլովման, խոնարհման դեպքերը և այլն: Ի տարբերություն նախորդ բառարանների, Հ. Դադբաշյանը բավական հետևողականորեն է իրադրվել բառարանագրական այնպիսի կարևոր խնդիրների լուծումը, ինչպես համանունների տարբերակումը, բառերի բնութագրումը որպես այս կամ այն խոսքի մասին պատկանող միավոր, ձգտել է լրիվին ներկայացնել յուրաքանչյուր բառի բարդ և ածանցյալ ձևերի ամբողջությունը:

Կրկնողություններից խուսափելու համար մենք այս բաժնում կանգ կառնենք միայն այն հարցերի վրա, որոնք առանձնապես կարևոր են հայերենի բառագիտության տեսակետից և ստեղծում են այն ինքնատիպությունն ու յուրահատկությունը, որով աչքի է ընկնում տվյալ բառարանը որպես լուրջ առաջընթաց հայ-ռուսերեն բառարանագրության ասպարեզում:

Հետաքրքրական է համանունության մեկնաբանումը բառարանում: Այն առաջին հերթին ընդգրկում է համանունության այն դեպքերը, երբ համընկնում են տարարմատ բառերը՝ արդի հայոց լեզվից, աշխարհաբար—գրաբարյան, գրական—բարբառային, գրական—խոսակցական, տարբեր բարբառների, տարբեր ոճական ոլորտների, տարբեր խոսքի մասերի պատկանող հնչյունական կոմպլեքսները: Այդպիսիք են հետևյալ համանունները.

Տարբեր գրական արմատներից՝

1. *Շահ* 1. интерес, польза, 2. прибыль, II. *Շահ* шах:

1. *Կետ* 300Լ. ԿԻՏ. II. *Կետ* 1. տոճա, 2. քսնոճ, տաճա:
ժամանակակից հայերենից և զրաբարից՝

1. Այս մեստոյմ. էտոճ, էտա, էտո, էտի, II. Այս (ձր.-արմ.)
ձեյվոլ, ձեյ, նեյնստիյ ձեյ, ես:

1. Նվազ (ձր.-արմ.) ըաճ, II. Նվազ նեյնս, նեյնս:
Տարբեր խոսքի մասերից՝

1. Արի նեյնստ. տոճ Գոյ, II. Արի մեյնստեյնս, քսնոճ:

1. Հանդերձ նար. մեյնս, II. Հանդերձ (զգեստ):

* * *

Հատկանշական է, որ հայերենի յուրաքանչյուր բառ ներկայացված է իր բառակազմական հնարավորությունների ողջ հարստությամբ, հարադիր, կցական, իսկական բարդությունների, ածանցյալ ձևերի համակարգի ֆոնի վրա և որպես այդ խմբավորումների հիմնական, ելակետային միավոր: Այս հատկանշով ևս բառարանը շահավետ կերպով ղանաղանվում է նախորդ հայ-ռուսերեն բառարաններից և աչքի է ընկնում իր հետեողականությամբ ու լեզվաբանական մակարդակով:

Անհամեստ, անհամեստություն բառերին հաջորդում է անհամեստ լինել, անհամեստություն անել, արմատախիլ բառին՝ արմատախիլ անել, լինել. մյուս բառահոդվածներում ևս՝ բաց անել, բաց թողնել, ծոր տալ, ծոր-ծոր, կուլ գնալ, կտոր-կտոր անել, կտոր-կտոր լինել, ներկա լինել, ներկա գտնվել, ներս գալ, ներս խուժել, ներս քողնել, ներս քաշել, վեր ընկնել, վեր քաշել, վեր ու վար անել, ուշ-ուշ, սարք ու կարգ, քարշ գալ, քարշ տալ, վրա տալ, վրա բերել, վրա ընկնել, վրա հասնել, վրա պրծնել, նիստ ու կաց, կարգ ու կանոն, ցիրուցան անել, ցիրուցան լինել և այլն:

Անհրաժեշտության դեպքում ածականից հետո դրվում են բարդ կազմություն ունեցող մակբայներ. ինչպես՝ անագնիվ կերպով, անամոք կերպով, աննոգ կերպով, անզգույշ կերպով, անարդար կերպով, անաշտ կերպով, վերջ ի վերջո և այլն:

ԻՐԱՍՏԱՅԻՆ ԶՈՒԿԱԶՆՈՒՆԵՐ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ
ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Բառերի իմաստային համակարգի պատկերման և խարգմանական համարժեքների ընտրության առումով հետաքրքրություններ կալացնում է. Գաղբաշյանի ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանների սրտ լիցիտերի համեմատությունն ու ղնահատումը: Անշուշտ, նման բառարաններում ամեն բան չպետք է համընկնի,

սակայն բերվող անհամապատասխանությունները վկայում են, որ հեղինակի մոտեցումը երբեմն խարսխվում է ոչ այնքան խիստ հիմքերի վրա: Այսպես՝ հայ-ռուսերեն բառարանում առանցք բառը թարգմանելով միայն ось համարժեքով, հեղինակը մոռանում է տալ նաև стержень համանիշը, մինչդեռ ռուս-հայերեն բառարանում ունի стержень 3 նշ. առանցք: Բացատրական բառը թարգմանելով объяснительный, իսկ толковый մեկնակա՛ն, բացատրական, հեղինակը փաստորեն բաց է թողնում բացատրական բառա՛րան տերմինը օրինականացնելու հնարավորությունը, առավել ևս, որ հայ-ռուսերեն բառարանում չկա նաև մեկնակա՛ն բառը, այն փոխարինված է մեկնողակա՛ն-ով, որն էլ իր հերթին թարգմանված է толковательный, изъяснительный:

Իրավասու բառը ներկայացված է սոսկ որպես գոյական 1. юрисконсульт, 2. представитель, уполномоченный, իսկ ածականը՝ компетентный բոլորովին բացակալում է, չնայած անմիջապես դրան հաջորդող իրավասուբյու՛սն գոյականը թարգմանված է юрисдикция, компетенция. ռուս-հայերեն բառարանն ունի компетентный անձնա՛նս, իրավասու:

ԲԱՌՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԿՐՈՒՄԸ

Իրավամբ, 2. Դաղբաշյանը մի նոր էջ բացեց հայ բառարանագրության մեջ, պատշաճ բարձրության վրա դնելով այդ ստեղծագործական դժվարին աշխատանքը: Մանրակրկիտ և բաղմանողմանի ուսումնասիրությունների կատարելով, հեղինակը նախորդ հայ-ռուսերեն բառարանների համեմատությամբ զգալիորեն խորացրեց բառի իմաստային վերլուծությունը, ոչ թե պարզապես թարգմանելով բառը, այլ ներկայացնելով այն որպես լեզվի և խոսքի միավոր, որպես մի կետ, որից ճառագայթա՛ծև տարածվում և ուր կենտրոնանում են նրա իմաստային տարբերակները, փոխաբերական, պատկերավոր գործածություններն ու առումները, նրա իրական կիրառման սահմաններն ու շրջանակները:

Նրկլեզվյան բառարանի համար հատկապես կարևոր նշանակություն ունի, թե ինչպե՛ս է սովյալ լեզվի միանշանակ բառը իր իմաստով կամ բաղմանշանակ բառը իր իմաստային տարբերակներով հարաբերում երկրորդ լեզվի նույնիմաստ բառին. կարելի՞ է արդյոք բավարարվել թարգմանական համարժեքով, թե՞ անհրաժեշտ է բերել բառի գործածության ոլորտը ցուցադրող օրինակներ, պե՞տք է բառի իմաստային համակարգի տրոհում

կատարել ըստ իմաստային տարբերակների, թե՞ հնարավոր է մեկ ամբողջական նշանակության ֆոնի վրա պատկերել երկու լեզուներում բառի ունեցած իմաստային ողջ բազմազանությունն ու հարստությունը, սահմանադատելով դրանք տիրական օրինակներով:

2. Դադրաշյանը հիմնականում ճիշտ է կողմնորոշվել այս հարցերում և նրա բառարանում ուսանելի շատ բան կարելի է գտնել: Օրինակ՝ անառատ ածականը ներկայացված է երեք իմաստային տարբերակով՝ 1. невинный, невинновный, беспричастный, непричастный, 2. невинный, безвинный, девственный, целомудренный, нестронутый, 3. бесспорочный, непорочный, чистый: Ամփոփել բայի համար տրված է երկու իմաստային տարբերակ՝ 1. резюмировать, сконцентрировать, 2. помещать, поместить, содержать, заключать, заключить, вмещать, вместить:

Մեծ նվաճում էր հայ-ռուսերեն բառարանագրության համար, ինչպես նշեցինք, հայերեն բառերի իմաստային մշակումը, հարուստ նրբերանգների, փոխաբերական, պատկերավոր զործածումների ճիշտ և գեղեցիկ արտացոլումը ռուսերենում: Այնտեղ, որտեղ նախորդ բառարանները բավարարվում էին մեկ-երկու թարգմանական բառով, Դադրաշյանը հաճախ մեծ վարպետությամբ կատարել է իմաստային տարբերակների բաժանում, լեզվում ընդունված փոխաբերական իմաստի ճիշտ թարգմանություն, խոսքի մեջ բառի զործածության ցուցադրում:

Այսպիսին է, օրինակ, բարձր բառի բառարանագրական մշակումը՝ 1. пр. высокий, возвышенный, բարձր աշտարակ высокая башня, բարձր ճախտ высокий лоб, բարձր կոչում высокое звание, բարձր տեղ возвышенная местность, 2. пр. громкий, звучный, նա բարձր ձայն он у него громкий голос, 3. нар. громко, звучно, вслух, բարձր խոսել, երգել, բախել говорить, петь, стучать громко:

Նախորդ բառարանների համեմատությամբ նվաճում էր նաև այնպիսի բառերի փոխաբերական իմաստների կամ երանգների առանձնացումը, ինչպես՝ Մերկացնել 1. обнажать, обнажить, 2. *разоблачать, разоблачить: Մերկացում 1. обнажение, 2. *разоблачение: Շավիղ տրոս, стезя, *իր նախորդների շավղով ընթանալ идти по стопам своего предшественника: Սլացք 1. мчание, 2. *полет: Ֆայտել брызгать, брызнуть, плескать,

плеснуть, նրա աչքերի մեջ բարկության կայծեր լցվեցին глаза его искрились гневом և այլն:

Բառահոգվածներում համանիշների ճիշտ ընտրություն կատարելը բառարանի կարևոր խնդիրներից մեկն է: Դժվարությունը նրկակի է թարգմանական բառարանում, քանի որ անհրաժեշտ է արտացոլել հայերեն համանիշների նուրբ տարբերակումը, և պահպանել ուսերեն համանիշների իմաստային անցումների շարքն ու աստիճանը: Մ. Աբեղյանը, խոսելով համանիշ բառերի մասին, նշում է, որ «տարբերակումով երբեմն առաջ են գալիս նաև բոլորովին տարբեր բառեր տարբեր նշանակություններով: Միայն, որովհետև այս տարբերակումն ընթանում է աստիճանաբար, ուստի և հաճախ դժվարանում ենք ըմբռնել դրանց նշանակության նուրբ տարբերությունները և որոշել, թե արդյոք երկու բառը համանիշ են, թե՞ արդեն տարբեր նշանակություններ ունին»⁸:

Մեծ մասամբ ճշտորեն գտնելով և արտացոլելով իմաստային նմանություններն ու տարբերությունները, Հ. Դադբաշյանը երբեմն աննկատելիորեն անցնում է այլ, անհամապատասխան բառային կամ ոճական իմաստի: Այդպիսին են շմախավան ածականի ուսերեն համանիշները՝ с претензиями, претенциозный, жеманный, высокомерный, сомнительный, странный, որտեղ վերջին ածականը բոլորովին ավելորդ է:

* * *

Հայ-ուսերեն բառարանում ևս քիչ չեն բացատրական բնույթ ունեցող բառահոգվածները և ընդհանրապես մեկնաբանումներն ու լրացուցիչ պարզաբանումները: Դրանք տարբեր նպատակներ են հետապնդում՝ բացատրվում են հայկական իրականությանը և հայերենին հատուկ բառերն ու հասկացությունները, հայերեն լեզու ոչ վաղուց մուտք գործած միջազգային բառերը: Այդ բացատրությունները հանրագիտական, ճանաչողական մեծ արժեք ունեն և օգտակար են թե՛ լեզուն սովորողների, թե՞ թարգմանիչների համար, քանի որ երբեմն որևէ բառ այլ լեզվի համարժեքով թարգմանելը ոչինչ չի ասում սովորական ընթերցողին:

Բացատրությունները նաև տարբեր տեսակի են՝ զուտ լեզվագիտական, նկարագրական, կամ գիտական, հանրագիտական: Դրանք հարստացնում են գիտելիքները, ունեն գործնական միծ

⁸ Մ. Աբեղյան, *Նշված աշխ.*, էջ 159:

արժեք: Այսպես՝ ինկվիզիցիա բառի թարգմանական համարժեքից հետո տալով երևույթի բացատրությունը, հեղինակը պարզաբանում է նրա էությունը որպես պատմական հասկացություն՝ учрежденный в средние века римскими папами тайный духовный суд для розыска и наказания преступников против римско-католической веры: Պարզաբանվում է ինքնաթիւ բառի իմաստը որպէս ֆիզիկական երևույթ՝ инеция (неспособность тела изменять самопроизвольно каким-бы то ни было образом свое положение, как при покое, так и при движении):

Ամենաբազմազան իրականությունների վերաբերյալ լրացուցիչ տեղեկությունները գնահատելի և կարևոր նորամուծություն են, որոնք ուսանելի շատ բան են պարունակում և հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում:

ԳՈՐԶՎԱՍԽԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԸ

2. Դադբաշյանը բառարանի լիակատարության կարևոր պայմաններից մեկը համարում է ոճերի, դարձվածքների, առածների, ասացվածքների առկայությունը: Եվ իրոք, իր ժամանակի հայերենի դարձվածաբանական միավորների ընտրության, տեղադրման և մշակման հարցերում նա հսկայական ավանդ է ներդրել հայ բառարանագրության մեջ, հավաքելով և որոշակի համակարգով ներկայացնելով յուրաքանչյուր բառով կազմվող բնորոշ կապակցությունները, ոճաբանական դարձվածքները, առածներն ու ասացվածքները, որոնք մեծ վարպետությամբ և հմտությամբ թարգմանված են ռուսերեն:

Կաշուն կապակցություններն ու դարձվածաբանական միավորները բառահոգովածներում տրվում են մեկուսի կամ նախադասության կազմում: Այսպես՝ բախտ բառով բերված է՝ նա բախտ ունեցավ կախերը ներկայանալու он имел счастье представляться государю, նա ամեն բանի մեջ բախտ ունի ему во всем счастье или ему везет во всем, այդ բանում նրա բախտը բանեց ему повезло в этом деле или ему посчастливилось в этом деле, նրա բախտը կապվել է сч стье ему изменило, счастье отвернулось от него, նրա բախտը բացվեց сч стье ему улыбнулось, յուր բախտին քացի տալ отказываться, отказаться от счастья, բախտ որոնել искать счастья:

Դարձվածքներից, ոճերից շատերը բարբառային, ժողովրդ-

դական բնույթ ունեն: Եվ, իհարկե, ճիշտ է վարվել Դադբաշյանը, ներկայացնելով լեզվի այդ հարստությունը բառարանում և տալով ռուսերեն թարգմանությունը. դա ևս մեծ օգնություն է թարգմանիչներին և լեզուն ուսումնասիրողներին ու սովորողներին: Նա գրում է, թե բառարանի «բառամթերքը ես ճոխացրի այն բազմաթիվ բառերով, ոճերով, առածներով և ասացուածքներով, որնք յատուկ են աշխարհիկ լեզուին և նրա մէջ վաղուց քաղաքացիութեան իրաւունք են ստացել: Այս բոլոր դանձերը մեր աշխարհիկ լեզուին մատակարարողները գաւառաբարբառներն են»⁹:

Հ. Դադբաշյանն աշխատում էր բաց չիղոյնել նաև կարևոր պատմական դեպքերն ու դեմքերը, գրականության մեջ լայնորեն ընդունված մականունները, ինչպես՝ երկար բառով՝ Աշոտ Ներկար ист. Ашот Железный, իմաստասեր՝ Հովհան Իմաստասեր ист. Иоани Философ, դաշն բառով՝ դաշանց թուղբ ист. союзная грамота, акт унии և այլն:

Ն Շ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

Հ. Դադբաշյանը հայ-ռուսերեն բառարանում առաջին փորձն է կատարում դասդասելու ժամանակակից արևելահայերենի բառապաշարը ըստ գործածության ոլորտների, ոճական, մասնագիտական տարբերակվածության: Գրական աշխարհաբարի բառամթերքին զուգընթաց, որը բառարանի հիմնական կորիզն է, առանձնացվում են գրաբար, արևմտահայերեն, ռամկական և այլ բառաշերտեր:

Խոսելով գրաբարյան բառերի առանձնացման մասին, Դադբաշյանը գրում է. «Աշխարհիկ լեզուն ղատելով գրաբարից, ես վերջինիս բառամթերքից վերցրի այն մասը, որն արդեն գործածական է դարձել և կամ սովազայում գործածական կարող է դառնալ»¹⁰: Այդպիսի բառերից են՝ Այս (др. -арм.) дьявол, злой, нечистый дух, бсс: Բիջանել (др.-арм.) уступать, уступить, сбавлять, сбавить, скидывать, скинуть: Հանապազ всегда, միշտ և հանապազ всегда, все время.

Հատուկ նշումով առանձնացվում են արևմտահայերեն բառերը. Հոն нар. там, туда: Պոռալ орать, заорать, кричать, закри-

⁹ Նախարան, էջ VI:

¹⁰ Նույն տեղում:

чать, шуметь: Յուցանել показывать, показать, указывать, указать:

Բառարանում ավելի կանոնավոր են առանձնացվում տարբեր ոճական երանգավորում ունեցող, ինչպես նաև բարբառային բառերը: Վերջիններս բավական մեծ շերտ են կաղմտում բառարանում և որակավորվում են որպես գավառական: Չեն նշվում դրանց գործածման «բնագավառները», քանի որ «գաւառաբարբառների սակամշակ դրութեան» պատճառով «յաճախ հնարաւոր չէ լինում որոշելու»¹¹, թե իրոք որ բարբառին է պատկանում բառը: Բացի այդ, ինչպես նկատել է Դադբաշյանը, միևնույն գավառական բառը երբեմն տարբեր գավառներում տարբեր նշանակություններ է ունենում, ուստի հեղինակը աշխատել է տալ դրանց «ընդհանրացած նշանակությունները»:

Առօրյա, խոսակցական ընդվում գործածվող ժողովրդական բառերը բերվում են просторечное, простонародное նշումով՝ Ղալամ простн. гусиное перо, Ղալիլ прост. колодка;

Գոհեկական բառ (вульг.) նշումը, որ ուսմ-հայերեն բառարանում սահմանափակ գործածություն ունեն և դրվում էր խակապես գոհեիկ բառերի և արտահայտությունների մոտ, ախտեղ փոքր-ինչ ընդլայնել է իր գործածության շրջանակները և կիրառվում է այնպիսի բառերի ոճական արժեքավորման համար, որոնք իրականում կարող են համարվել բարբառային կամ խոսակցական: Օրինակ՝ вульгарное նշումով են՝ յավաշ, եգին, ֆալփաթին, ֆախան, ֆասատ, ֆասիբ, ֆարփինջ, ֆելեխ, ֆիբ, ֆիֆիբ, ֆովփար, դալին, դայիմ, դիամար, դուլլուղ և այլն:

Բարբառային և խոսակցական բառերի մեջ հանդիպում են նաև այնպիսիները, որոնք բերված են առանց որևէ նշումի. ինչպես՝ Դրինդ ладонь, Դրգալ ложка:

Գնահատելի ծառայություն է մատուցել բառարանը լայնորեն ներկայացնելով, դասակարգելով և որակավորելով տարբեր գիտություններին, մասնագիտություններին հատուկ, տարբեր բնագավառներում գործածվող բառերը, որոնցից շատերն ըմբռնվում են որպես տերմիններ: Օրինակ՝ Կրկնական բայ грам. многократный глагол: Հասարակ անուն грам. нарицательное имя: Հասարակած геогр. экватор:

¹¹ Նույն տեղում:

Բառարանը հատկապես հարուստ է բուսաբանական, կենդանաբանական և այլ տերմիններով, որոնց թարգմանությունը ղուդընթաց տրվում է նաև գիտական դասակարգումը:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐԸ Հ. ԴԱՂԲԱՇՅԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Դաղբաշյանի ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները երևելք էին հայ իրականության մեջ, և նրանց հենց առաջին պրակները¹² լայն արձագանք պտան մամուլում ու դարձան քննարկման առարկա: Խոսելով ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն ծավալուն, կատարյալ, ժամանակի պահանջները բավարարող բառարանների խիստ կարևորության և հրատապության մասին, գրախոսները ըստ արժանվույն գնահատեցին Հ. Դաղբաշյանի բառարանները և գրվածատանքի խոսքեր ուղղեցին հեղինակին, միաժամանակ մատնանշելով նրանց բացերն ու թերությունները, որպեսզի այդ կարևոր ձեռնարկների հաջորդ պրակները ղերծ լինեն գրանցից:

Ոչ մի հեղինակից, փոխադրողից կամ թարգմանողից այնքան պատրաստություն, բազմակողմ հմտություն ու ճշտություն չի կարելի պահանջել, որքան բառարան կազմողից, որովհետև բառարանը, եթե կարելի է ասել, գրքերի գիրքն է, նրանց լեզու տվողն է, գրում էր էմմ. Նաղարյանը¹³, գրախոսելով Հ. Դաղբաշյանի ռուս-հայերեն բառարանը: Նրա բառն էլ, խոսքն էլ, գրում է Նաղարյանը, օրենքի ուժ պետք է ունենան: Եվ նա չպետք է բավականանա ռուսերեն բառի ճիշտ իմաստն արտահայտելով, պետք է նրա հայերենն էլ գողտրիկ հայերեն լինի, որպեսզի գործածողն էլ լավ հայերենի ճաշակն առնի, շարունակ մաքուր ու կոկ լեզվի հետ շփվելով: Արդ, բառարանի մատուցանելիք ղրխավոր ծառայությունն իսկապես այն է, որ նրան ղիմողն իր ձեռքի տակ կունենա ինչպես պատրաստի բառերի, այնպես էլ պատրաստի դարձվածքների ու քերականական սեղեկությունների մեծ պաշար:

Ռուս-հայերեն բառարանի առաջին պրակների մասին հատկապես սուր և անողոք քննադատությամբ հանդես եկավ Ստ. Մալխասյանցը, և վերջինիս ու Հ. Դաղբաշյանի միջև հրապարակա-

¹² Բառարանները լույս էին տեսնում պրակներով, ռուս-հայերեն բառարանի 1-ին պրակը լույս է տեսել 1902 թ. հունիսին, վերջինը՝ 1906 թ. սեպտեմբերին, հայ-ռուսերեն բառարանի 1-ին պրակը՝ 1905 թ. սկզբին, վերջինը՝ 1911 թ.:

¹³ «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1902, №110, էմմ. քհն. Նաղարյանի հոդվածը:

յին բանավեճ սկսվեց մամուլի էջերում: Ստ. Մալխասյանցի առաջին քննադատական հոդվածին («Մուրճ», 1902, № 9), որի առանձին դրույթների մասին խոսվեց վերը, Հ. Դադբաշյանն անմիջապես արձագանքեց պատասխան հոդվածով, որը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Պատասխան իմ քննադատին» («Մուրճ», 1902, № 10): Այստեղ Դադբաշյանն աշխատում է ամեն կերպ հերքել քննադատի դիտողությունները և ապացուցել իր ճշտությունը, գտնելով, որ կատարելությունը բառարան կազմելու գործում անհասանելի իդեալ է, և որ քննադատությունը կարող է հայտնի չափով մոտեցնել մեզ այդ իդեալին, եթե միայն ավելի բազմակողմանի և անբըծախնդիր ոգով տոգորված լինի:

Շատ շանցած «Մուրճ»-ում դարձյալ տպագրվեց Ստ. Մալխասյանցի հոդվածը՝ «Յ. Դադբաշյանի պատասխանի առթիվ» (1903, № 1):

Չնայած բանավեճի խիստ և տեղ-տեղ նույնիսկ մարտական-վիրավորական տոնին, Մալխասյանցի դիտողությունները մեծ մասամբ ճիշտ էին և տեղին, թեև, ինչպես ինքը՝ Մալխասյանցն է ասում, միշտ չէ, որ թերությունների համար Դադբաշյանն է մեղավոր: Սակայն, խոսելով հայերենի ուղղագրության մեջ տիրող խառնաշփոթության մասին («ով ինչպես ուղում է, գրում է»), նա նշում է, որ Դադբաշյանն, այնուամենայնիվ, պետք է իմանար, որ ավելի ճիշտ է բոլոր երկրորդ (եմ) և երրորդ (իմ) լծորդության բայերի անորոշ դերբայները գրել ել վերջավորությանմբ, որը դեռ գրաբարից է գալիս, և այդքան շտաբվել իլ-ով և այլն:

Նման կարգի դիտողություններ արել են նաև մյուս քննադատները: Հարություն Թումանյանը, օրինակ, նշում է, որ Դադբաշյանը ու-ի մեծ սիրահար է (գտնուում է, նուէր, թուի, պատուի և այլն), որ պետք չէ ներգործական բայերի ել վերջավորությունը կրավորականում դարձնել իլ (ծգել—ծգվիլ, խառնել—խառնվիլ), քանի որ աշխարհաբարում վ-ն արդեն բավական է այդ տարրերու-թյունը ցուցադրելու համար¹⁴:

Հայ-ռուսերեն բառարանի առաջին պրակին արձագանքեց «Լուծա» ամսագիրը: Գրախոսը հատկապես շեշտում է այն հանգամանքը, որ լրվավ բառարան կազմելու համար պետք է բացատրիչ օրինակներն ու ոճերը նախ մատենագիրներից առնված լինեն և ապա ժողովրդական բարբառներից, բայց ոչ բնավ գոհհիլ խոսակ-

¹⁴ «Տարագ», Թիֆլիս, 1902, № 21, էջ 154, Հար. Թումանյանի հոդվածը:

ցական լեզվից: Առհասարակ պ. Դադբաշյանը ոչ մի բացատրություն կամ դարձվածք չի բերում, որից կարելի լինի չափել նրա ծանոթությունը մեր մատենագիրների հետ: Ընդհակառակը, նրա բոլոր օրինակները կամ հասարակ խոսակցություններ են, կամ դավաճարաբառներից առնված»¹⁵:

Շուտով գրախոսականին հաջորդեց Հ. Դադբաշյանի «Իմ պատասխանը պ. Գ. Ննգիրայանին» հոդվածը¹⁶, որտեղ բառարանագիրը ընդունելով նշված որոշ սխալները և հերքելով մի քանիսը, մասնավորապես նկատում է. «Ոճերը և օրինակները առնել մատենագիրներից, այն էլ գրաբար գրող մատենագիրներից, կենդանի բառարանի համար անգործադրելի է»:

Ռուս-հայերեն բառարանի երկրորդ հրատարակության մասին գրախոս Հ. Կ. Տերմոյանը¹⁷ գրում էր, որ նրա «բառամթերքը ճոխացված է, օտարազգի բառեր և ոճեր հյուրընկալված են, բաղմամբով ժողովրդական բառեր ու դարձվածքներ իրենց որոշ տեղը գրաված են և, վերջապես, ջանք է թափված հայ գրականությունից ժողովել և դնել առաջինում բացակայած հայերեն համապատասխան բառերը»:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Խ Մ

Շուրջ չոթ տասնամյակի հեռավորությունից քննելով փիլիսոփայությունից դոկտոր Հարություն Սիմեոնի Դադբաշյանի ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները, զարիս ենք այն եզրակացություն, որ դրանք առանձնակի տեղ են գրավում հայ բառարանագրության պատմության մեջ որպես նախահեղափոխական շրջանի՝ ռուսերենին առնչված լավագույն բառարաններ: Դրանք արժեքավորվում են իբրև գրական-խոսակցական լեզվի ընդարձակ տեղեկատու բառարաններ, որոնք աչքի են ընկնում տեսական ու գործնական բառարանագրության համար կարևոր, զնահատելի և ուսանելի շատ կողմերով:

Հայ-ռուսական բառարանագրության մեջ մեծ նվաճում էր հարուստ ու բաղմամբ բառապաշարի ընդգրկումը, բառերի բառաքերականական և ոճական հատկանիշների բնութագրումը, քե-

15 «Լույս», Թիֆլիս, 1905, № 1, էջ 120—125, Գար. Ննգիրայանի հոդվածը:

16 «Լույս», Թիֆլիս, 1905, № 3:

17 «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1928, № 11—12:

րականական ու ոճական նշումների հանգամանալից համակարգի մշակումը Հ. Դադբաշյանի բառարաններում: Ճիշտ մոտեցում է ցուցաբերված համանունության և բաղմիմաստության հարցերին:

Հ. Դադբաշյանի բառարաններն արժեքավոր են բառերի իմաստային տարբերակների, երանդների, փոխաբերական իմաստների, պատկերավոր գործածությունների տրամաբանորեն հիմնավորված դասակարգմամբ: Այստեղ յուրաքանչյուր բառական միավոր ոչ թե պարզապես թարգմանվում է, այլ նկարագրվում է ունեցած բառական, իմաստային, շարահյուսական, կոնտեքստային, դարձվածաբանական կապակցելիության շրջանակներում: Վերջինս իրականացվում է օրինակների և բառակապակցությունների միջոցով, որոնք Հ. Դադբաշյանի բառարանների արժեքավոր կողմերից են:

Բառարանները նաև դարձվածքների, ոճերի, առածների ու ասացվածքների հարուստ ժողովածու են:

Հ. Դադբաշյանի բառարանները թարգմանական-բացատրական բառարաններ են, որոնք օգտակար ծառայություն են մատուցել ուսուցողական, թարգմանական աշխատանքներում, ինչպես և հայ-ռուսական բառարանագրության հետագա զարգացման գործում:

Ի. Դ. ՍՏՐԵՋՈՎԱ

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱ-ՔԵՐԱԿԱՆԿԱՆ
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

(Ռուս-հայերեն բառահատոր բառարանի հիման վրա)

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Փ

Բառարանագրությունը այսօր հենվում է ժամանակակից բառագիտության նվաճումների վրա, ներկայացնելով բառարաններում (հատկապես բացատրական և մեծ երկլեզվյան) տվյալ լեզվի (կամ լեզուների) բառական համակարգը իր տարրերի բառ-հերականական տարբեր կապերով և տարբեր իմաստային դասերումներով: Այս առումով անհրաժեշտություն է դարձել ուսումնասիրել բառարանագրության տեսությանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր, այն է՝ բառի սահմանները և դրա հետ կապված բազմիմաստության և համանունության հարաբերությունները, բառերի բառական և հերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունները և այլն:

Սույն աշխատությունը ուս-հայերեն բառարանագրության տեսության առաջին փորձերից է: Այստեղ ուսումնասիրության հիմք ընդունելով Ռուս-հայերեն բառահատոր բառարանը, աշխատել ենք վեր հանել ուսերենի և հայերենի բառ-հերականական նմանություններն ու տարբերությունները: Առաջին զլխում բնեկ ենք երկլեզվյան քարգմանական բառարանի բառացանկի կազմության մի բանի յուրահատկությունները, մասնավորապես կանգ ենք առել բառի բազմիմաստության ու համանունության վրա և այդ տեսակետից փորձել ենք վերլուծել ուս-հայերեն բառարանի բառացանկը: Աշխատության մյուս գլուխներում համադրական եղանակով բնեկ ենք այդ բառարանի երկու լեզուների բառական ընդհանրություններն ու տարբերությունները և բառերի քարգմանության եղանակները:

Յուրաքանչյուր զլխում փաստական նյութը բնեկ ենք ըստ առանձին խոսքի մասերի (գոյական, բայ, ածական), որը, մեր կարծիքով, առավել նպատակահարմար է բառերի համապատասխան հատկանիշների բացահայտման համար:

Խոսքի մասերի բնությունը կատարել ենք որոշակի խմբավորումով՝ ըստ մենիմաստության ու բազմիմաստության:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԲԱՌԱՅԱՆԿԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ռուս-հայերեն մեծ բառարանը¹, որն ընդգրկում է շուրջ 100,000 բառ և դարձվածք, նպատակ ունի հնարավորին չափ լիովին ներկայացնելու ռուսերեն գրական լեզվի բառա-դարձվածային հարստությունը: Բառարանն ընդգրկում է ռուսերենի բառապաշարը՝ Պուշկինից մինչև մեր օրերը: ՌՂԲ-ի հեղինակները հենվել են Դ. Ն. Ուշակովի խմբագրությամբ լույս տեսած ռուսաց լեզվի բացատրական բառարանի վրա, որը ընդգրկում է ռուսերենի՝ նշված ժամանակաշրջանի բառամթերքը: Սակայն ՌՂԲ-ի հեղինակները զգալիորեն համալրել են Ուշակովի բառարանից վերցրած բառացանկը: Բազմաթիվ նոր բառեր, որոնք արտահայտում են մեր կյանքի ամենատարբեր կողմերն ու երևույթները, տեղ են գտել Ռուս-հայերեն բառարանում:

Բառարանում կան բառեր, որոնք թեև վաղուց գոյություն ունեն ռուսերենում, սակայն տեղ չեն գտել ո՛չ Ուշակովի և ո՛չ էլ երկհատոր Ռուս-հայերեն բառարանում: Օրինակ՝ *вечнозеленый*, *вруншка*, *выпускник*, *выпускница*, *вожатая*, *второкурсник*, *второкурсница*, *высокогорный* և այլն: Դրական պետք է համարել այն փաստը, որ ՌՂԲ-ի հեղինակները բառացանկը հաջողաբար են -*ость*, -*ание*, -*ение* վերջավորությամբ կազմված բազմաթիվ բառերով, որոնք ընդհանրապես տեղ չէին գտնում ռուս-հայերեն բառարաններում: ՌՂԲ-ի բառացանկում գետնադրվել են վերացականության իմաստ արտահայտող այնպիսի բառեր, ինչպես՝ *взбалтывание*, *взмахивание*, *вручение*, *воркование*, *выкачивание*, *вымолачивание*, *выращивание*, *ветвистость*, *вздорность*, *ворсность*, *впалость*, *вырождаемость* և այլն:

¹ Ռուս-հայերեն բառարան, 4 հատորով, Երևան, 1954—1958: Այսուհետև համառոտել ենք՝ ՌՂԲ:

² Ռուս-հայերեն նոր բառարան, հ. 1—2, Երևան, 1933—1935:

Երկլեզվյան մեծ բառարանը ընդգրկում է ռուսերենի բառապաշարը լաչն ծավալով, ուստի, բնականաբար, բառարանում տեղ է գտել ռուսաց լեզվի ինչպես ակտիվ, այնպես էլ պասսիվ բառամթերքը:

Երբ խոսում ենք բացատրական և երկլեզվյան բառարանի բառացանկի կազմովյան սկզբունքների մասին, նկատի ունենք հետևյալը. ժամանակակից լեզվի բացատրական բառարանը տալիս է լեզվի բառապաշարը նրա բոլոր ոլորտներում ու ոճական շերտերում, ելնելով նորմատիվության սկզբունքներից: Վերջինս երևան է գալիս ինչպես բառացանկում բառերի ընտրության, այնպես էլ նշումների հարցում, որոնք բառը բնութագրում են որպես որոշակի լեզվական միավոր: Այդ պատճառով էլ ժամանակակից ռուսաց լեզվի բացատրական բառարանը սովորաբար չի տալիս նեղ բարբառային, գոեհիկ և շատ հնացած բառերը (եթե նույնիսկ դրանք հանդիպում են դասական գրողների երկերում):

Ընթերցողների լաչն խավերի համար նախատեսված երկլեզվյան բառարանում (որի օգնությամբ նրանք ոչ միայն պետք է հասկանան, այլ նաև թարգմանեն դասական հեղինակներին) դրականության մեջ գործածված նման բառերը ինչ-որ չափով պետք է տեղ գտնեն: Երկլեզվյան բառարանում բառացանկի նորմատիվության սկզբունքը արտահայտվում է բառի գործածության ոլորտը և ժամանակը ցույցադրող, ինչպես և քերականական նշումներով: Այսպիսով, որոշ չափով փոխադարձ դիջում է արվում հօգուտ երկլեզվյան բառարանի հիմնական նպատակի՝ լինել տեղեկատու բառարան ռուսերեն տեքստը հասկանալու և թարգմանություններ կատարելու համար: Սակայն, մեր կարծիքով, նպատակահարմար չէր ՌՀԲ-ի բառացանկում տեղ տալ այնպիսի բառերի, որոնք հիմնավորված չեն դրական օրինակներով ո՛չ Ուշակովի բառարանում, ո՛չ 17-հատորանոց բառարանում³: Այսպես՝ выжнрать, выжрать, варакать, впр, всхолмить, выведенец, засажательство, пальтошница և այլն:

ՌՀԲ-ի բառացանկի որոշ բառեր տեղ չպետք է գտնեին բառարանում հետևյալ պատճառներով.

1. Դրանք գործածվել են միայն նախապուշկինյան շրջանում, 18-րդ դարի գրողների երկերում:

³ Словарь современного русского литературного языка. т. 1—17, М.—Л., 1956—1963: Այսուհետև համառոտել ենք՝ 17 հատորանոց բառարան:

2. Բառարանում հանդիսարում են -анне,-енне,-ость պեր- ջածանցներով բառեր, որոնք վստահելի գրական օրինակներով չեն հիմնավորված նույնիսկ 17-հատորանոց բառարանում:

3. ՌՀԲ-ի բառացանկում կան նաև այսպես կոչված վաղաճ- ցիկ բառեր, որոնց մասին Ֆ. Պ. Ֆիլինը գրում է «Ռուսաց լեզվի հարուստ բառաստեղծական միջոցները հնարավորություն են տա- լիս ստեղծելու ոչ միայն բազմաթիվ նոր բառեր, որոնք հաստա- տուն ձևով մտնում են բառային կադմի մեջ, այլև մեծ թվով վա- ղանցիկ (эфемерный) բառեր (բառաստեղծման նմանակության աղեկեցության հետևանքով)»⁴: Այդպիսի բառեր են, մեր կարծիքով, валютность, зажирелость, заковырелость, взаимообщение, որոնք չեն արձանագրված ժամանակակից ռուսաց լեզվի ոչ մի բացատրական բառարանում:

Բառարանի բառացանկը կաղմելու ժամանակ առաջին հերթին անհրաժեշտ է տարբերել բառը և բառաձևը, որպեսզի բառը տրվի իբրև գլխաբառ, իսկ նրա ձևերը ներկայացվեն համապատասխան քերականական նշումներով: Դ. Ն. Ուշակովի, ինչպես և ռուս-հայե- րեն բառարանները որպես գլխաբառ տալիս են բայ-ածականները, դրանք համարելով ինքնուրույն խոսքի մաս և, հետևաբար, առան- ձին բառ: Բայ-ածականների ինքնուրույն խոսքի մաս լինելու հար- ցը վիճելի էր Ուշակովի բառարանի կաղմության շրջանում և ընդ- հանրապես ռուսական քերականագիտության մեջ, քանի որ այն հանդես է գալիս իբրև «բայի և ածականի միջև մի անցողիկ կարգ, որը համատեղում է այդ երկու խոսքի մասերի շատ դժեք»⁵: Ներ- կայումս ռուսական քերականագիտության մեջ բայ-ածականները դիտվում են բայի չխոնարհվող ձև, և դա իրոք այդպես է: Բայ- ածականի բառական նշանակությունը ամբողջովին բխում է հա- մապատասխան բայի իմաստից, նրանց մեջ եղած տարբերությու- նը զուտ քերականական է, ուստի նույնականահարմար չէ բայ-ածա- կանները ներկայացնել որպես ինքնուրույն խոսքի մաս ո՞չ բա- ցատրական, ո՞չ թարգմանական բառարանում: Բացառություն կա- րող են կաղմել միայն այն բայ-ածականները, որոնք զործ են ած- վում ոչ միայն բայի, այլև ուրիշ խոսքի մասերի նշանակությամբ, այսինքն՝ երբ ձևեր են բերում նոր բառական իմաստ, դառնում են ածական կամ գոյական: Հենց այդպես էլ վարվել են ռուսերին

⁴ Ф. П. Филин. Заметки по лексикологии и лексикографии. Лексикогра- фический сборник. в. 1. 1957, էջ 45:

⁵ А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык. ч. 1, М., 1958, էջ 378:

ակադեմիական բառարանի⁶ հեղինակները. օր.՝ Выдающийся, -аяся, -еся. 1. Причастие наст. от выдаваться (в 1 и 2 зн.). 2. в знач. прил. Выдающийся среди других; исключительный, выдающийся успех. Выдающееся произведение.

Բառացանկի ընտրության կարևոր սկզբունքային հարցերից մեկը համանունության և բազմիմաստության խնդիրն է: Մենք քննում ենք բացատրական և թարգմանական բառարաններում համանունների առանձնացման հարցը հետևյալ նկատառումներով: Բառարանի (հատկապես բացատրականի) մեջ հալվաբլում և սխտեմավորված ձևով ներկայացվում է լեզվի ողջ բառային հարստությունը: Բառարանում պետք է արտացոլվի լեզվի իրական պատկերը: Եվ քանի որ լեզուն համակարգ է, որի տարրերը զոնվում են փոխադարձ կապի ու պայմանավորվածության մեջ, ուստի բառերն էլ (ինչպես և նրանց ձևերն ու իմաստները), որպես լեզվի կարևորագույն տարրեր, որոշակի կապերի և հարաբերությունների մեջ են միմյանց հետ: Այդ կապերն ու հարաբերությունները տարբեր կերպ են արտահայտվում տարբեր բառերի դեպքում և կախված են նրանց բառա-քերականական կառուցվածքից:

Բառի բառա-քերականական կառուցվածքի բացահայտումը օգնում է նրանց միջև եղած կապերի, ինչպես և նրանց սահմանների որոշմանը, հատկապես համանունության դեպքում: Պետք է նշել, որ համանունների առանձնացումը լեզվաբանության մեջ մեծ դժվարություն է ներկայացնում: Համանունության պրոբլեմը անմիջականորեն կապվում է բառի սահմանների որոշման հետ, մի հարց, որը մինչև օրս չի ստացել իր վերջնական լուծումը: Խոսելով ՌՂԲ-ում համանունների տարբերակման մասին, պետք է նշել, որ որոշ թերություններ պայմանավորված են հարցի անբավարար մշակվածությամբ ուսական բառագիտության և բառարանագիտության մեջ ընդհանրապես և Ուշակովի բառարանում մասնավորապես: ՌՂԲ-ում ուսերենի համանունության հետ կապված հարցերը միշտ դրականապես չեն լուծվում, առավել ևս, համանունության և բազմիմաստության սահմանները միշտ չէ, որ պարզորոշ զժագրվում են:

Ռուսերենին առնչված երկլեզվյան բառարանները բառացանկի ընտրության հարցում հենվում են թարգմանվող լեզվի բացատրական բառարանի վրա, ուստի անհրաժեշտ է որոշել բառի ճիշտ սահմաններն աշխտեղ, ուր դրանք պարզորոշ չեն արտա-

⁶ Словарь русского языка, в 4-х томах, 1957 — 1961. Այսուհետև համառոտել ենք՝ Ռուսերենի ակադեմիական բառարան:

հայտնված: Բառի սահմանների մասին խոսելիս պետք է հիշել, որ բառը քարացած և անփոփոխ չէ: Նրա բառա-քերականական կասկերը փոխվում են, և բառը, երբեմն և բառի ձևը, կորցնում են իրենց տվյալ խոսքի մասսային պատկանելությունը, անցնելով մեկ այլ խոսքի մասի մեջ, այսինքն՝ տեղի է ունենում համանունացման պրոցես: Այս երևույթը, որպես լեզվի իրական փաստ, պետք է հաշվի առնել բառացանկի կազմության ժամանակ և ճշտորեն սահմանադատել բառի համանուն ձևերը:

Ռուսերենում կան մի շարք գոյականներ, որոնք առաջացել են այլ խոսքի մասերից՝ գոյականացման (փոխանունություն) հետևանքով: Կան ածականներ, որոնք կորցրել են առարկայի հատկանշի իմաստը և ձևը բերել առարկայի իմաստ, որի հետևանքով դարձել են համապատասխան ածականների համանունները: Այդպիսին են будущее, заливное (ճաշատեսակի իմաստով), родные, прошлое բառերը, ինչպես նաև դասական թվականներից առաջացած հետևյալ գոյականները՝ первое, второе, третье (ճաշատեսակի նշանակությամբ) և այլն:

Գոյականացման ժամանակ այս ածականներն ու գոյականները կորցնում են այն խոսքի մասի հատկանիշները, որից ծագել են և ձևը են բերում գոյականի համար բնորոշ քերականական հատկանիշներ. այսպես՝ չեն համաձայնում գոյականի հետ և չեն փոփոխվում ըստ սեռերի, ստանալով մեկ հաստատուն սեռ: Օրինակ՝ будущее միայն չեղոք, мастерская միայն իգական: «Նախադասության մեջ նրանք կարող են հանդես գալ ենթակայի և խնդրի դերում, ստանալով սրոշիչ (ածական կամ բայ-ածական)», ինչպես՝ прекрасное будущее, тяжелое прошлое և այլն:

Տվյալ համանունները միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն սեռի, այլև թվի կարգով: Այսպես՝ будущее, прошлое, заливное գոյծ են ածվում միայն եղակի թվով, родные՝ միայն հոգնակի: Այս բոլոր ձևական, բառական և շարահյուսական հատկանիշները տվյալ բառաձևերը բնորոշում են որպես ինքնուրույն բառեր, որոնք բառարանում պետք է արվեն առանձին բառահոդվածներով:

Սակայն ռուսաց լեզվի բացատրական և երկլեզվյան բառարաններում նման բառերի նկատմամբ ևս տարբեր մոտեցում է ցուցաբերվել: Ռուսերենի ակադեմիական և Ուշակովի բառարաններում, ինչպես և ՌՋԲ-ում будущее, заливное, родные, прошлое

7 А. В. Калинин. Лексика русского языка, М., 1966, էջ 43:

գոյականները ղետեղված են համապատասխան ածականների բա-
ռահոգվածում, այսինքն՝ այդ բառերը դիտվում են որպես ածա-
կանի ֆունկցիոնալ կիրառման մի ձև:

Ռուսերենում գոյություն ունեն նաև մի շարք բառական համա-
նուններ, այսինքն՝ բառեր, որոնք անվանում են բոլորովին տար-
բեր իրական երևույթներ, առարկաներ, բայց ունեն միևնույն հըն-
չյունական կառուցվածքը: Այսպես՝ Ռուսերենի ակադեմիական
բառարանում СЛОГ բառը դիտվում է որպես երկու համանուն.
Слог¹, звук или сочетание звуков в слове, произносимые
одним толчком выдыхаемого воздуха: Слог², то же, что
стиль (во II зн.): Ուշադրվի բառարանում և ՌՀԲ-ում այդ երկու
բառերը դիտվում են որպես մեկ բառի տարբեր իմաստներ:

Մեր կարծիքով, ինքնուրույն բառահոգվածներով պետք է տըր-
վելին այն բառերը, որոնք միայն ձևով են հանդիսանում նվազա-
կան-փաղաքշական, իսկ իրականում կորցրել են այդ իմաստը
և դարձել համանուններ. օր.՝ *быхок*, որ Ուշադրվի բառարանում բա-
ցատրված է 1. Молодой бык. 2. Род мелкой рыбы, часто в
виде консерв (նույնը ՌՀԲ-ում: Ռուսերենի ակադեմիական բա-
ռարանը դրանք դիտում է որպես համանուններ):

Ճիշտ են վարվել ՌՀԲ-ի հեղինակները, երբ, հակառակ Ու-
շադրվի բառարանի, ЛИСИЧКА բառը բաժանել են երկու համա-
նունների. Лисичка¹ (բար.) Ձվասունի (սունի): Лисичка² նվազ-
лисича բառի:

Համանունության երևույթը ավելի հստակորեն է հանդես գա-
լիս երկու լեզուների իմաստային համակարգի և նման բառերի
համեմատության դեպքում: Տարբեր լեզուներում նույն հասկացու-
թյունը անվանվում է տարբեր ձևով՝ ըստ տվյալ լեզվում ընդուն-
ված պատկերավոր, արտահայտչական միջոցների և համապա-
տասխան բառատեսակական հնարավորությունների:

Ա. Ա. Շախմատովը նշում է, որ նման բառերը անհրաժեշտ է
սահմանադատել, առանձնացնել նվազական-փաղաքշական և
հավելյալ ձևերից, որոնք նա համարում է ոչ թե ինքնուրույն բա-
ռեր, այլ նույն բառի ձևերը: Սակայն Շախմատովն առանձնացնում
է այն բառերը, որոնք «չի կարելի չհամարել առանձնահատուկ,
քանի որ նրանք համապատասխանում են իրական այլ պատկերա-
ցումների»⁸:

8 А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, вып. II, М., 1927, 12 36:

Ռուսաց լեզվում բառի սահմանները պարզ չեն գծագրվում ոչ միայն գոյականների, այլև բայերի համակարգում և վերջիններիս, ինչպես և այլ խոսքի մասերի բառա-քերականական կառուցվածքի վերլուծությունը նպաստում է բառի սահմանների ճշտմանը և, հետևաբար, համանունության բացահայտմանը: Այսպես՝ ռուսերենում հաճախ միաձուլվում են բայերի առանձին իմաստների և համանունների սահմանները, և դրա պատճառը հաճախ բայի վրա դրվող բազմազան ածանցներն են (հատկապես -ся ածանցով բայերի համար): Ե՛վ Ուշակովի բառարանում, և՛ ՌՆԲ-ում -ся ածանցով կաղմված բայերը ներկայացված են որպես մեկ բայի իմաստներ, մինչդեռ դրանք համանուններ են. օր.¹

доводить բայը прокладывать, проводить до какого-нибудь места իմաստով (ըստ Ուշակովի բառարանի) ունի կրավորական ձև՝ доводиться: Մինչդեռ գոյություն ունի նաև доводится բայը՝ որպիսի ոչ անգրադարձ. Доводиться 1. (сов. довестись) с инф. Случаться, удаваться (разг.). Мне не доводилось там бывать. 2. Кому-чем. Быть в родстве, приходиться каким-нибудь родственником (разг.). Он мне доводится дядей: Այս բայը չի հարաբերում доводить բայի հետ, և ինչպես իր բառական նշանակությամբ, այնպես էլ քերականական ձևով, տարբերվում է доводиться կրավորական ձևից, հանդիսանում է նրա համանունը:

Առանձին բառահոգվածներով պետք է տրվեն, ինչպես Ուշակովի բառարանում, այնպես էլ ՌՆԲ-ում, вешаться, заснживаться և արիշ բայեր:

Ամփոփելով ռուսերենի համանունների և բացատրական ու թարգմանական բառարաններում դրանց տարբերակման վերաբերյալ մեր դիտողությունները, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության.

Բառը, որպես բառական և քերականական իմաստների որոշակի զուգակցություն, պետք է բառարանում դրսևորվի իր բառաքերականական կապերի ամբողջության մեջ: Ընդ որում, լեզվի տվյալ ժամանակաշրջանի բացատրական և թարգմանական բառարաններում բառը ներկայացնելով առանձին բառահոգվածով, անհրաժեշտ է հաշվի առնել լեզվի համաժամանակյա վիճակը, եհնել լեզվի համակարգից, այն բանից, որ լեզվի համակարգում լեզվական տարրերը գտնվում են փոխադարձ կապի և պայմանավորվածության մեջ: Նկատի առնել, որ բառիմաստի փոփոխու-

թյունը հանգեցնում է բառի քերականական կառուցվածքի փոփոխությանը, հետացնում է այն իր ելակետային ձևից և տվյալ բառաձևը վեր է ածում ինքնուրույն բառի։ Այսպիսով, փոփոխվում են բառի սահմանները, տեղի է ունենում համանունացման պրոցես (հմմտ. капельку, чуточку, заливное, прошлое և այլն)։ Համանունությունը, որպես լեզվի բնական և իրական փաստ, պետք է իր արտահայտությունը գտնի ինչպես բացատրական, այնպես էլ թարգմանական բառարաններում, այդ թվում և ՌՇԲ-ում։ Մենք կարծում ենք, որ որոշ դեպքերում գոյականների նվազական-փազաբշական ձևերը, ինչպես և -СЯ մասնիկով և նախածանցավոր բայերի որոշ իմաստները անհրաժեշտ է առանձնացնել որպես համանուններ, այլապես ճիշտ չի արտացոլվի ժամանակակից ռուսաց լեզվի իրական պատկերը։

Գ Լ ՈՒՆ ԵՐ ԿՐՈՐԴ

ԻՌԻՍԵՐԵՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԵՇՆԵՐԻ ԼՐԻՎ ԿԱՄ ՄԱՍՆԱԿԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Երկրօղջյան սանավանդ մեծածավալ բառարանները ունեն ոչ միայն գործնական, այլև տեսական նշանակություն, քանի որ ներանցում համադրվում են երկու լեզուների բառա-իմաստային համակարգերը, իսկ դա, անկասկած, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում բառարանագրական տեսության, համադրական բառադիտության և քերականության համար։ Երկու լեզվական համակարգերի համեմատության ընթացքում ի հայտ են գալիս նրանց ընդհանրությունները և տարբերությունները։ Այդ ընդհանրությունները և տարբերությունները երկու կարգի են՝ բառա-իմաստային և քերականական, որոնք սերտորեն կապված են իրար հետ։ Ամեն մի լեզվի իմաստային համակարգ արդյունք է լեզվական հաղորդակցման բազմադարյան հասարակական պրակտիկայի։ Պատմականորեն ստեղծված մշակութային-տնտեսական, սոցիալական և այլ հանդամանքներով պայմանավորվում է տվյալ լեզվի բառա-իմաստային որոշ ինքնատիպությունը։ Իրականությունն արտահայտող բառ-հասկացությունների տարբերակումը, պայմանավորված վերահիշյալ հաջողամանքներով, զգալիորեն տարբեր է լինում տարբեր լեզուների մեջ։ Միևնույն ժամանակ, բառերը, արտահայտելով իրականության

տարբեր կողմերը, հանդես են գալիս նաև որպես լեզվի կառուցվածքի միավորներ: «Լեզվում գոյություն ունեցող քերականական կարգերը ինչ-որ ձևով կանխորոշում են մեր զիտակցության մեջ արտահայտվող ամենաընդհանուր դասակարգումը: Իրականության հասկացման յուրաքանչյուր արտացոլումը, դառնալով բառի տարր, ձևավորվում է լեզվում գոյություն ունեցող բառերի բառաքերականական կարգերի համապատասխան: Բառի բառական իմաստը չի կառուցվում դրսևորվել ինչ-որ անկախ իր քերականական բնութագրումից (характеристика)»: Եվ քանի որ լեզուների քերականական համակարգերը նույնպես կարող են տարբեր լինել և սովորաբար տարբեր են, ապա այս և վերոհիշյալ հանգամանքներից բխում է այն բարդ և պատասխանատու խնդիրը, որը դրվում է երկլեզվյան բառարան կազմողների առջև:

Ուս-հայերեն բառարանի հիմնական խնդիրն է՝ 1. տալ բառի և նրա շարվածային հնարավորությունների մասին լրիվ տեղեկություններ, 2. բացահայտել ռուսերեն բառի իմաստային կառուցվածքը և ըստ հնարավորին այն ճշգրիտ արտահայտել հայոց լեզվի համարժեքներով:

Բառի բառաքերականական կառուցվածքի բնույթը հիմնականում կախված է նրանից, թե որ խոսքի մասին է պատկանում տվյալ բառը: Եվ ըստ այդմ էլ բառահոգվածում տրվում են համապատասխան քերականական նշումներ, որոնք բնութագրում են բառի ձևաբանական, շարահյուսական և այլ հատկանիշները:

Խոսելով երկլեզվյան բառարանի բառահոգվածում բառի մանրակրկիտ բնութագրման անհրաժեշտության մասին, Լ. Վ. Կուպեցկին իրավացիորեն գրում է. «Բառի մասին տեղեկությունները, որպես ուրույն կոորդինատներ, որոշում են բառի տեղը տվյալ լեզվի քնդհանուր բառական համակարգում, նշելով բառի ամենաբազմազան կապերը»: Լեզվի համակարգում, բառի բարդ բնույթի և նրա սերտ կապերի մասին գրել է նաև Ն. Ի. Կրուշևսկին. «Յուրաքանչյուր բառ կապված է երկակի կապերով՝ հնչյունական, կառուցվածքային և իմաստային նմանության անհամար կապերով իր նմանների և առնչակցության նույնքան անհամար կապերով իր տարբեր ուղեկիցների հետ՝ ամենատարբեր դարձվածքներում: Նա

¹ Л. Н. Шенелъ. Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964, էջ 751:

² Л. В. Колецакин, Двуязычный словарь славянских языков, ВЯ, 1958, № 3, էջ 77—78:

միշտ բառերի որոշակի բների կամ համակարգի անդամ է և միև-
նույն ժամանակ էլ որոշ բառախմբերի անդամ»³։

Ռուս-հայերեն բառարանի հիմնական խնդիրներից մեկն է ի
հայտ բերել բառերի այդ յուրահատկությունները, բացահայտել
նրանց կապերը։ Երկլեզվյան ռուս-հայերեն բառարանի որակը և
մակարդակը կախված է ոչ միայն նրանից, թե որքանով հաջող են
ներկայացվում ռուսերեն բառերի հայերեն համարժեքները, այլև
այն բանից, թե որքանով է ճշգրիտ ներկայացված ռուսերեն բառի
իմաստային կառուցվածքը, որքանով են հստակ սահմանադասու-
ված նրա իմաստները և բացահայտված տվյալ բառի կիրառու-
թյան տարբեր ոլորտները։ Այդ իմաստով ռուսաց լեզվի բացատրա-
կան բառարանները կարող են լուրջ հիմք դառնալ երկլեզվյան՝ ռուս-
հայերեն բառարաններ ստեղծելու գործում։

Ռուս-հայերեն քառահատոր բառարանի հեղինակները, ինչ-
պես նշել ենք վերը, հիմք են ընդունել Դ. Ի. Ուշակովի իմբպրատ
«Толковый словарь русского языка» հայտնի բառարանը։ Սա-
կայն բացատրական բառարանի օգտագործումը ենթադրում է ոչ
թե բառահոլովածների տառացի թարգմանություն, այլ բառա-քերա-
կանական իմաստների համադրում՝ ռուսաց և հայոց լեզուների
միջև և ապա միայն ռուսական բառի թարգմանումը այդ հա-
մադրման հիման վրա։

Գ Ո Յ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

Ռուսերեն բառերի համադրումը, համեմատումը հայերեն բա-
ռերի հետ ցույց է տալիս, որ ռուսերեն շատ բառեր ունեն բառա-
կան համարժեքներ հայերենում, և այդ բառերի փոխառը կամ
իմաստները (եթե բառը բաղմիմաստ է) հիմնականում համընկ-
նում են համապատասխան հայերեն բառերի իմաստների հետ։
Անշուշտ, որոշ սկզբունքով (օրինակ, իմաստային դաշտերով)
կատարվող մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը միայն կարող է ի
հայտ բերել բառերի ընդհանրության աստիճանը։ Սակայն դա չի
մտնում սույն աշխատության խնդիրների մեջ։ Մեր նպատակն է
ցույց տալ Ռուս-հայերեն քառահատոր բառարանի հեղինակների
մոտեցումը ռուսերեն այն բառերի հայերեն թարգմանությանը,
որոնք իրենց իմաստով կամ իմաստներով համընկնում են հայե-
րեն բառերի իմաստի կամ իմաստների հետ։

³ Սույն տեղում, էջ 78։

Մենիմաստ գոյականների քարգմանությունը: Մենիմաստ բա-
ռերը, որոնք ունեն ստույգ համարժեքներ հայերենում, ՌՀԲ-ում
թարգմանվում են մեկ բառով կամ մի շարք համանիշներով: Մեկ
բառով, ստույգ համարժեքով հիմնականում թարգմանվում են
հատկապես տերմինները, ինչպես, паровоз - շոգեքարշ, самолёт
- ինքնաթիռ, вероюика - բերինիկ, слесарь - փականագործ, го-
ловастик - շերեփուկ և այլն:

Բառահոդվածի թարգմանական մասում ժամանակակից գրա-
կան հայերենի համարժեքի հետ միասին հաճախ դրվում են հասար-
ակաբանական, բարբառային կամ հնացած հայերեն բառեր: Եթե
ռուսերեն բառի դիմաց, որը իր բնույթով ժամանակակից է և ոճա-
կան տեսակետից չեզոք, դրվում են հայերեն հասարակաբանական,
բարբառային կամ հնացած բառ-համարժեքներ, այդ դեպքում
տվյալ համանիշների առկայությունը չի արդարացվում ժամանա-
կակից ուսաց և հայոց լեզուների նորմաների տեսակետից, մա-
նավանդ, երբ բառահոդվածի թարգմանական մասում հայերեն
համարժեքները տրվում են առանց այն նշումների, որոնք ցույց են
տալիս տվյալ բառի կիրառության ոլորտը. օր.՝ ԿԵԾԱ-ն թարգման-
վում է մի շարք համանիշներով, որոնք ոճական տեսակետից խիստ
տարբերակված են արդի հայերենում՝ շրթունք, շուրթ, պուռնկ,
պոռ: Այստեղ պուռնկ և պոռ բառերը բարբառային են և ոճական
տեսակետից չեն համընկնում ԿԵԾԱ բառի հետ, որը ոճային բնույ-
թով չեզոք է:

Ռուսերեն բառերը թարգմանելիս անհրաժեշտ է խուսափել
նաև այնպիսի համանիշներից, որոնք տվյալ դեպքում բացատրու-
թյան դեր են կատարում և կարող են փոխարինվել ռուսական բա-
ռի իսկական, իրական համարժեքով: Երբ ռուսերեն բառի ճշգրիտ
համարժեքներից բացի տրվում են նաև համանշային կարգի ոչ
ճշգրիտ բացատրություններ, այդպիսի համանիշների առկայու-
թյունը կարող է մթազնեկ ռուսերեն բառի իմաստը, կամայակա-
նորեն ընդլայնել կամ, ընդհակառակը, նեղացնել դրա իմաստային
ծավալը: Педагог բառը ՌՀԲ-ում թարգմանված է՝ ման-
կավարժ, մանկավարժուհի, դաստիարակ, դաստիարակչուհի. (նոր,
հարկ.), դպրոցական ուսուցիչ:

Հեղինակները ճիշտ են վարվել, երբ որպես համարժեք տվել
են գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս, որ բառը հայերենում
(ինչպես և ռուսերենում) կարող է վերաբերել և՛ իդական, և՛ արա-
կան սեռերի ներկայացուցիչներին: Որպես համանիշ տրված դաս-

տիարակ և դաստիարակչունի բառերը հանդես են դալիս воспитатель, воспитательница ռուսերեն բառերի համարժեքների նրանք միայն այնքանով են կապվում մանկավարժ բառի հետ, որքանով միմյանց հետ կապված են педагог և воспитатель ռուսերեն բառերը: Ծիշտ է, այդ հասկացությունները որոշ չափով մոտ են իրար, բայց երբ երկու լեզուներում դրանք որոշակիորեն տարբերակված են, նախատակահարմար է բառարանում ևս պահպանել այդ տարբերակումը, տալով միայն ճշգրիտ համանիշները: Մենք կարծում ենք, որ այս օրինակում նպատակահարմար չէ որպես իմաստային այլ երանգ տալ դասատու բառի իմաստը, այն էլ՝ նոր, հսկ. նշումով (նույնը նաև Ուշակովի բացատրական բառարանում): Педагог բառի կիրառությունը учитель բառի նշանակությամբ ընդունված է և գրական գործածություն ունի: Учитель բառը ավելի կոնկրետ հասկացություն է՝ որևէ առարկայի դասատու: Սրանք միմյանց հետ կապվում են ընդհանուրի և մասնավորի հարաբերությամբ:

Համանիշների միջոցով թարգմանությունը հաճախ կիրառվում է նաև տերմինների դեպքում, որը, մեր կարծիքով, չի արդարացվում գիտական և գործնական տեսակետից: Տերմինը իր էությունամբ մենիմաստ է, ոճական տեսակետից՝ շեղոք, և ըստ այդմ էլ թարգմանվող լեզվում պետք է տալ մեկ համարժեքով: Համանիշները հաճախ առաջանում են այն բանի հետևանքով, որ տերմինի թարգմանության ժամանակ տրվում են թե՛ հայերեն համարժեքը և թե՛ ռուսերեն բառը հայերեն տառադարձությամբ. օր.՝ аккомпанемент-նվագակցություն, ակոմպանեմենտ, домкрат-դոմկրատ, ամբարձիչ, альтернатива-երկրնարանք, արտերնատիվ և այլն: Հայերեն տերմինների առկայության դեպքում տառադարձությունը միանգամայն անտեղի է և ավելորդ բեռ է լեզվի համար: Տառադարձությունը ընդունելի է միայն այն դեպքում, երբ հայերենը չունի տվյալ բառի համարժեքը. օր.՝ танк-տանկ, модерн-մոդեռն, патефон-պատեֆոն:

Բազմիմաստ գոյականների քաղցանուրջունը: Բացատրական և թարգմանական բառարանների բառահոգվածի կառուցվածքի սկզբունքները, ինչպես նշել ենք վերը, որոշ չափով տարբերվում են միմյանցից: Բացատրական բառարանը, ներկայացնելով բառը, բացահայտում է նրա իմաստային կառուցվածքը, առանձին-առանձին բացատրելով, տարբերակելով իմաստները այնպես, ինչպես

նրանք իրականում զործածվում են լեզվում: Երկլեզվյան բառարանի բառաօրդվածը կազմելու ընթացքում առաջին հերթին համադրում են ուսերեն բառի և հայերենում նրա համարժեքի իմաստալին կառուցվածքը, ծավալը: Այսպիսի համադրման շնորհիվ հաճախ պարզվում են ուսերեն բառի և նրա հայերեն համարժեքների միջև եղած նմանությունները:

Հարց է ծագում, ինչպե՞ս վարվել այն դեպքում, երբ երկու լեզուներում տվյալ հասկացությունը կամ կից հասկացությունները արտահայտող բառերը պատկանում են նույն խոսքի մասին, օրինակ, գոյական են, ունեն նույն տիպի իմաստալին կառուցվածք ու ծավալ, այսինքն՝ տվյալ ուսերեն բառը իր բոլոր իմաստներով և իմաստալին երանգներով հիմնականում համընկնում է համապատասխան հայերեն բառի իմաստներին: Այդ դեպքում, մեր կարծիքով, ավելի նպատակահարմար է, ելնելով թարգմանական բառարանի առանձնահատկությունից, տալ նրա թարգմանությունը առանց ուսերեն բառի իմաստները հատուկ սահմանադատելու, քանի որ տվյալ բառի իմաստալին բոլոր առումները թարգմանվում են հայերենում միայն մեկ բառով (կամ մի շարք համանիշներով), որոնք և հանդիսանում են ուսերեն բառի համարժեքը և իրենց ծավալով լրիվ համընկնում այդ ուսերեն բառի իմաստալին ծավալին: Իհարկե, այդ դեպքում անհրաժեշտ է բառահոգւածում օրինակներ բերել, որտեղ կդրսևորվեն բառի բոլոր իմաստները և կիրառությունները: Միայն այդ դեպքում երևան կգան ուսերեն և հայերեն բառերի իմաստալին ընդհանրությունները: ՌՀԲ-ի հեղինակները շատ դեպքերում այդպես էլ վարվում են և տալիս բառի թարգմանությունը և ոչ թե բացատրությունը: Այսպես՝ грабеж բառը Ուշակովի բառարանում բացատրվում է հետևյալ ձևով՝ 1. Кража, сопровождающаяся насиллием. 2. перен. Вовле-чение в убыток. (разг.). Денной грабеж. Это сущий грабеж: ՌՀԲ-ում грабеж-ը թարգմանված է կողոպուտ, կողոպուտ, բախն, ավաղառություն համանիշներով, չտարբերակելով բառի ուղղակի և փոխաբերական իմաստները, և դա ճիշտ է, քանի որ բերված համարժեքները զործ են ածվում հայերենում և՛ ուղղակի, և՛ փոխաբերական իմաստներով:

Սակայն ՌՀԲ-ի կազմողները ոչ միշտ են հետևողական եղել այս հարցում: Վերլուծենք, օրինակ, невнимательность բառը ըստ Ուշակովի բառարանի բացատրության և ՌՀԲ-ի թարգմանության:

Ուշակովի բառարանում невнимательность բառը չի տարբերակված առանձին իմաստների՝ Невнимательность — свойство невнимательного; отсутствие внимательности, внимания. Н. редактора. Н. к родителям: Մեր կարծիքով, այստեղ անհրաժեշտ էր կատարել թվային բաժանումներ, որով տարբերակվելին невнимательность բառի իմաստները: Այդ բառն ունի երկու իմաստ, որոնք միմյանցից զատվում են տարբերակիչ իմաստային հատկանիշներով և միևնույն ժամանակ կազմում իմաստային միասնություն: Որպես իմաստային միասնություն невнимательность բառի իմաստային կառուցվածքը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով՝

1. Свойство, качество человека. 2. Свойство, качество человека + отношение к другим как результат этого качества:

Որտեղևորտեղ ակադեմիական բառարանում միանգամայն ճիշտ կերպով տարբերակված են քննվող բառի երկու իմաստները՝

1. Свойство по значению прил. невнимательный, отсутствие внимательности (в 1 знач.), внимания (в 1 знач.). Невнимательность ученика. 2. Невнимательное, равнодушное отношение к кому-, чему-л. Проявить невнимательность к другу: Իսկ մէջ-ի հեղինակները, հետևելով բացատրության սկզբունքին, невнимательность բառը ներկայացրել են երեք իմաստներով՝ 1. Անուշադրություն, անուշադիր լինելը: Н. редактора խմբագրի անուշադրությունը: 2. Անուշադրություն, անտիրալիստություն, ոչ հարգալից վերաբերմունք: 3. Անհոգություն, ոչ ուշադիր վերաբերմունք:

Տվյալ դեպքում, եթե ընդունենք բացատրության սկզբունքը, ապա երրորդ իմաստը, մեր կարծիքով, երկրորդի ավելորդ մասնատման արդյունքն է, քանի որ անհոգություն (беззаботность), ոչ ուշադիր վերաբերմունք, անհոգատարություն (невнимательное отношение, беззаботность) հատկություններ են, որ կապվում են անմիջականորեն երկրորդ իմաստի հետ, որպես մարդու՝ ուրիշ մարդկանց նկատմամբ անուշադրության հետևանք: Թարգմանական բառարանում այս իմաստների տարբերակման անհրաժեշտություն չկար, որովհետև այդ բոլորը լրիվ համընկնում են հայերեն անուշադրություն բառի իմաստի հետ: Եթե բառահոգվածում բերվեին օրինակներ, ապա դրանք կսարգլաբանեին невнимательность բառի իմաստները:

ՌէճԲ-ի հեղինակները, շատ անգամ հետեւելով Ուշակովի բառարանին և տարբերակելով բազմիմաստ բառերի իմաստները, առաջին տեղում դնում են հնացած նշանակութիւնները: Որոշ դեպքերում դրանք, անշուշտ, օգնում են հասկանալու տվյալ բառի այժմյան իմաստները, բայց այնուամենայնիւ դրանք պետք է տեղադրվեն ժամանակակից իմաստներից հետո, քանի որ չեն համապատասխանում ժամանակակից նորմատիւ բառարանի նպատակներին:

ԲԱՅԵՐ

Մենիմաստ բայերի թարգմանութեանը: Մենիմաստ բայերը թարգմանվում են՝

1. Հայերեն մեկ համարժեք բառով. օր.՝ трамбовать — տափանել, тесать — տաշել, толстеть — հաստանալ, транскрибировать — տառագործել: 2. Համանիշների միջոցով. օր.՝ теплеть — տաքանալ, ջերմանալ, тиранить — տանջել, չարչարել, транжирить — վատնել, չոպլել, тосковать — խախտել, տխրել, կարտախել, կարտա քաշել, грустить — տխրել, խախտել, տրտմել, истребитель — ոչնչացնել, բնաջնջել, բնաջինջ անել, կոտորել, исподличаться — ստորանալ, լիախանալ, սրկիտ դառնալ, սրկիպանալ:

Բազմիմաստ բայերի թարգմանութեանը: Ինչպես բազմիմաստ գոյականների, այնպես էլ բազմիմաստ բայերի թարգմանութեան ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, թե տվյալ բառը իր բոլոր իմաստներով հայերենում ունի՞ համարժեք, և եթե այդ համարժեքը բազմիմաստ է, ապա որքանով են համընկնում ռուսերեն ու հայերեն բառերի իմաստները:

Եթե ռուսերեն բայն ունի երկու իմաստ, որոնցից երկրորդը պայմանավորված է դրա բուն նշանակութեան փոխաբերական կիրառութեամբ, և առկա է նույնանման իմաստային ծավալով դրան համարժեք բայը հայերենում, ապա այս դեպքում հարկ չկա այդ իմաստներն առանձին-առանձին ներկայացնելու: Ավելի նպատակահարմար է բառահոգւածում գլխաբառից անմիջապես հետո տալ այդ բայի կիրառութեան սահմանները հատուկ նշումով՝ ուղղակի և փոխաբերական, և ապա՝ դիմացը հայերեն համարժեքը: Եվ քանի որ հայերեն համարժեքը նույնպես գործ է ածվում ուղղակի և փոխաբերական իմաստով, ընդհանուր նշումը՝ ուղ. և փխբ., կընդգրկի նաև հայերեն համարժեքի կիրառութեան ոլորտը, որը այս դեպքում համընկնում է թարգմանվող բառի իմաստների հետ: Օրինակները բառահոգւածում երևան կբերեն բառի ուղղակի և փոխաբերական

իմաստները: Այսպես՝ подогреть բայը ՌՀՔ-ում ներկայացված է նույն ձևով, ինչպես Ուշակովի բացատրական բառարանում, այսինքն՝ 1. Տաքացնել, նորից տաքացնել, ջերմացնել: Подогреть суп սուպը տաքացնել: 2. փխր. (խսկց. մտերմ.): Տաքացնել, հուզել, գրգռել: Подогреть настроение տրամադրությունը տաքացնել (բարձրացնել):

Հայերենում տաճացնել բայը (ինչպես և ռուսերեն подогреть-ը) գործ էածվում նաև փոխաբերական իմաստով, ուստի նպատակահարմար չէ թվակագրությամբ տարբերակել իմաստները:

Եթե ռուսերեն բայերի ոչ բոլոր իմաստները հայերենում ունեն համարժեքներ, ապա, իհարկե, անհրաժեշտ է ռուս-հայերեն բառարանում տալ բառի իմաստների թվային ստորաբաժանումը: Բայց իմաստների ստորաբաժանումը պետք է հանդիսանա ռուսերեն և համապատասխան հայերեն բառերի իմաստների համադրման արդյունքը:

Քննենք отделаться բայի բացատրությունը Ուշակովի բառարանում, այդ բայի իմաստների տարբերակման նպատակահարմարությունը բացատրականում և բայի թարգմանությունը Ռուս-հայերեն բառահատոր բառարանում: Ուշակովի բացատրական բառարանում отделаться բայը տարբերակված է երեք իմաստների՝ 1. от кого-чего. Избавиться, освободиться от кого-чего-н. (неприятного), уклониться от выполнения чего-нибудь. В таком разговоре ты не отделаешься от меня шутя. Чернышевский. Отделаться от поручений. 2. чем. Не желая выполнить всего, что надо, ограничиться чем-нибудь (немногим, несущественным). Отделаться пустым обещанием. Отделаться пятью рублями. 3. чем. Испытать что-нибудь незначительное вместо большой беды, неприятности. При катастрофе отделаться испугом. Дешево отделался.

Եթե ելնենք տվյալ բայի իմաստների ստորաբաժանման նպատակահարմարությունից, ապա պետք է միացնել 2-րդ և 3-րդ իմաստները, քանի որ այստեղ իրար հետ խառնված են բառի ազատ և դարձվածաբանորեն կապված իմաստները: Այս պատճառով առանձին բառի իմաստային բնութագրումը փոխարինվում է այն դարձվածքների (նախադասությունների) ընդհանուր իմաստի նկարագրությամբ, որոնց մեջ է մտնում այդ բառը⁴:

⁴ В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова. ВЯ. 1953. № 5, էջ 20:

Իմաստների տարբերակման անհրաժեշտությունը պետք է բխի այն դրույթից, որ թարգմանությունն ժամանակ նկատի առնվի թարգմանվող բայի իմաստային կառուցվածքը, հատկապես այն դեպքում, երբ իմաստները չունեն լրիվ համարժեքներ հայերենում։ Այս առումով հետաքրքրական է говорить բայի բառարանագրական մշակումը։ Դա հայերենում թարգմանվում է խոսել, ասել համարժեքներով։ Բայց говорить բայի իմաստները ոչ միշտ են միաժամանակ թարգմանվում ասել, խոսել բայերով. մի դեպքում говорить բայը թարգմանվում է միայն խոսել-ով, մյուս դեպքում՝ ասել-ով, մեկ այլ դեպքում՝ միաժամանակ և՛ ասել, և՛ խոսել բայերով։ Թարգմանություններն այս դեպքում պայմանավորված են говорить բայի իմաստներով։ Այդ պատճառով էլ ՌՀԲ-ի կազմողները պահպանել են իմաստների թվային ստորաբաժանումը, որպեսզի ցույց տան այդ բայի կիրառությունները և բացահայտեն նրա իմաստային կառուցվածքը, կոնկրետացնելով говорить-ի իմաստը ոչ միայն ասել կամ խոսել համարժեքներով, այլև բացատրություններով. օր.՝ խոսել, շփում ունենալ (իրար հետ), ասել, արտահայտվել, նշանակել (մի բան), ասել, խոսել, վկայել։

Говорить բառահոգվածում ՌՀԲ-ի հեղինակները աշխատել են տարբերակել այն դեպքերը, թե երբ է говорить-ը թարգմանվում խոսել և ասել համարժեքներով։ Այս հանգամանքը շատ կարևոր է հայ ընթերցողի համար, քանի որ говорить բայի թարգմանությունը ասել բայով պայմանավորված է առաջինի կերպային հատկություններ, որը և նշվում է բառահոգվածում։

Սակայն բառահոգվածները մշակելու հարցում ՌՀԲ-ի հեղինակները ոչ միշտ են հետևողական, որի պատճառով բառարանում տեղ են գտել բայեր, որոնց թարգմանությունը լիակատար չէ։ Օրինակ՝ *взвершиться* բայը թարգմանված է բարկանալ, զայրանալ. սակայն դա ունի նաև այլ իմաստ, որ անտեսվել է և այլն։

ԱՄՍԱԿԱՆՆԵՐ

Մենիմաստ ածականների թարգմանությունը։ Ռուսերենի որակական ածականները թարգմանվում են հայերենի համապատասխան ածականներով, որոնք ուսերեն բառերի իմաստա-քերականական համարժեքներն են. օր.՝ *хороший*—լավ, *плохой*—վատ, *красивый*—գեղեցիկ, *тяжелый*—ծանր։

Հարաբերական ածականները թարգմանվում են հայերենում եղած համարժեքներով, որոնք արտահայտվում են՝

1. Հարաբերական ածականներով. *вопросительный*—հարցական, *деревянный*—փայտաշեն, *фаянтовый*—փայտակերտ, *старинный*—հին, *знойный*, *հինավուրց*։

2. Գոյականների սեռական հոլովով, որոնք հանդես են գալիս որոշիչ դերում. *падёжный*—անասնաժահի, անասունների համաճարակի, *курный*—հավի, *осетровый*—թառափի։

3. Հարաբերական ածականով և գոյականի սեռական հոլովով. *станционный*—կայարանի, կայանի, կայարանային, կայանային, *телеграфный*—հեռագրական, հեռագրի։

4. Գոյականի սեռական հոլովով՝ նկարագրական եղանակով. *пяточный*—սիրեպի, մաթի, սիրոպով, մալով պատրաստած, *стеклянный*—1. ապակու, 2. ապակե, ապակուց շինված, *стоletный*—հարյուրամյա, հարյուր տարի տեղոյ չլուծ տեղած։

5. Հարաբերական ածականով, գոյականի սեռական հոլովով, անորոշ գերբայի սեռական հոլովով. *сторожевой*—պահպանական, պահապանի, հսկչական, հսկիչի, պահպանելու, հսկելու, պահապան։

Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը հայերենում շատ անգամ թարգմանվում է բարդ բառով, որը կազմված է լինում այդ կապակցության բաղադրիչներից։ Այդ պատճառով, երբ բառահոլովածուցում են տալիս ածականի կիրառությունը գոյականի հետ, ՌՀԲ-ի հեղինակները, ելնելով հայերենի բառակազմական ձևերությունից, ռուսերենի որոշիչ-որոշյալ կառուցվածքը թարգմանում են հայերեն բարդ բառով, որտեղ ռուսերեն ածականի համարժեքը հանդես է գալիս որպես բարդ բառի առաջին բաղադրիչ. օր.[՝] *счетная машина*—հաշվեքանոն, *счетная машина*—հաշվեմեքենա և այլն։

Ածականը արտահայտում է առարկայի կամ որևէ երևույթի հատկանիշը։ Որևէ առարկայի կամ երևույթի բնութագրման դեպքում հատկանշի հիմք է դառնում տվյալ առարկայի այս կամ այն հատկությունը, և հատկանշի անվանումը ստեղծվում է այն արտահայտական և բառակազմական հնարավորություններին համապատասխան, որոնք բնորոշ են տվյալ լեզվին։ Այս տեսակետից շատ տարածված մեթոդ է ածականների՝ համանիշների միջոցով թարգմանությունը, որոնցով աչքի առնում է հայերենը. օր.[՝] *густолистый, густолиственный* թարգմանված են սաղար-

քախիտ, տեքևախիտ, տեքևաշատ: Հայերեն ստույգ համարժեք համանիշների առկայությունը տվյալ դեպքում բացատրվում է նրանով, որ հայերենում և ռուսերենում կան տեքև (лист) և սաղարթ (листва) հասկացությունները, որոնք կցվելով խիտ և շատ (այդ պլանում դրանք համանիշներ են) բառերի հետ, կազմում են բարդ բառեր՝ սաղարթախիտ, սաղարթաշատ, տեքևաշատ, որոնք ձիշտ ձևով են արտահայտում *густолиственный, густолиственный* ածականների իմաստը:

Համանիշների առկայությունը, որոնք ստույգ ձևով են արտահայտում ռուսերեն բառի իմաստը, գնահատելի երևույթ է: Այն դարձնում է բառարանը արժեքավոր ձևաբանական խնդրանքների, այնպես էլ ռուսերեն և հայերեն լեզուները ուսումնասիրողների, սովորողների համար:

Բազմիմաստ ածականների քարզմանությունը: Ռուսաց լեզվի այն ածականները (ինչպես և այլ խոսքի մասերը), որոնք ունեն մեկից ավելի իմաստներ և իրենց իմաստային կառուցվածքով լրիվ համընկնում են հայերեն համարժեքների հետ, թարգմանվում են մեկ բառով: Այդ դեպքում հարկ չկա երկլեզվյան բառարանում սահմանադատել իմաստները: ՌԶԲ-ի հեղինակները հաճախ այդպես էլ վարվել են: Սակայն հակառակ այդ սկզբունքի ՌԶԲ-ում երբեմն նկատվում են անտեղի շեղումներ: Այսպես՝ *красивый* բառը թարգմանված է հետևյալ ձևով՝ 1. Գեղեցիկ, սիրուն: *Красивая картина* գեղեցիկ նկար: *Красивая походка* գեղեցիկ քայլվածք: *Красивое стихотворение* գեղեցիկ բանաստեղծություն: К. голос գեղեցիկ ձայն: *Красивое лицо его* искажилось испугом. Злобин. *Нрав* գեղեցիկ դեմքը ալլալվեց վախից: 2. Հիանալի, գեղեցիկ: К. поступок գեղեցիկ վարմունք:

Այս բառի երկրորդ իմաստը՝ հիանալի, *красивый* բառի փոխաբերական կիրառությունն է, և քանի որ գեղեցիկ բառը հայերենում ունի նույնպիսի կիրառություն, ուստի բառիմաստի թվալին սահմանադատումը ավելորդ է: Երկրորդ իմաստի թարգմանությունը հիանալի ածականով արդեն բացատրություն է: Հիանալի ածականը ռուսերեն *замечательный* բառի համարժեքն է:

Բազմիմաստ ածականների թարգմանության ժամանակ օգտակար կլինեն, իսկ որոշ դեպքերում՝ ուղղակի անհրաժեշտ, կիրառել հականունների համադրման մեթոդը: *Дурной* ածականը, օրինակ, ներկայացված է երեք իմաստներով՝ 1. Վատ, գեշ: Д. вкус վատ ճաշակ: Д. воздух վատ օդ: *Дурные мысли* վատ (անբարոյա-

կան) մաքեր: Дурные привычки վատ սովորություններ: Дурные вести վատ լուրեր: Д. признак վատ նշան: 2. Տգեղ, գեշ, ալլանդակ: Она дурна собою նա ագեղ է: 3. (գլու.): Հիմար, տիմար, գիժ, հիմարավան:

Այս բառահոգովածում իմաստների տարբերակումը ավելի հիմնավորված կլիներ և ավելի հստակ երևան կգալին այդ իմաստների տարբերությունները, եթե յուրաքանչյուր իմաստի մոտ դրվեր նրա հակառակը. օր.[՝] дурной բառի առաջին իմաստը կարող է ունենալ хороший հակառակը, երկրորդ իմաստը՝ տգեղ, ալլանդակ, հակառակնային դույզ կազմել красивый և хороший բառերի հետ և այլն:

Իհարկե, բերելով այս զուգերը, մենք որոշ չափով անտեսում ենք նրանց ոճական տարբերությունները և էլնում միայն իմաստից: Բացատրական բառարանում, ուր արվում են բառի իմաստի մանրամասն բացատրությունը և ոճային կիրառությունները, գուցե կարելի լիներ այդպես չվարվել: Բայց երկկեզվյան բառարանում դա անհրաժեշտ է այն առումով, որ կնպաստի բառի իմաստների ավելի ճիշտ ընկալմանը, մանավանդ, եթե հակառակնային դույզ կազմելու դեպքում ոճային երանդ ունեցող ածականը տրվի մի շարքում այն համանիշ-ածականի հետ, որը ոճական տեսակետից չեզոք է: Ելնելով վերոհիշյալից, կարող ենք дурной ածականի հակառակնային կապերը ներկայացնել հետևյալ ձևով՝ 1. (дурной, плохой—хороший), 2. (дурной, некрасивый—красивый), 3. (дурной, глупый—умный):

Հակառակնային համադրման մեթոդի կիրառումը ռուս-հայերեն բառարանում ավելի պարզ և որոշակի է բացահայտում ռուսական բառի՝ ածականի իմաստները, իմաստային երանդները, որը և կնպաստում է ռուսաց լեզվի ավելի լավ յուրաքանչյուր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ն Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԲԱՌԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐ ԶՈՒՆԵՑՈՂ ՌՈՒՍԵՐՆԵՒ
ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱ.-ԲԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ

Հայերենում բառական համարժեքների շունեցող կամ իմաստային ծավալով հայերենի բառերի իմաստների հետ համընկնող ռուսերենի բառերի բառա-բերականական հատկանիշների արտահայտման միջոցները քննելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները.

1. Ռուսերեն բառի համարժեքի բացակայությունը հաճախ պայմանավորված է այն բանով, որ ռուսերեն բառով արտահայտված հասկացությունը չկա հայերենում: Դրանք են աղգային-յուրահատուկ իրողություններ, առարկաներ արտահայտող բառերը. օր.[՝] сарафан, борул և այլն:

2. Ռուսերեն մեկ ինքնուրույն բառով արտահայտվող հասկացությունը թեև գոյություն ունի հայերենում, բայց թարգմանվում է ոչ թե մեկ բառով (որովհետև այդպիսի բառ չկա հայերենում), այլ բառակապակցությունով. օր.[՝] мнѣ ура—1. ոսկեջրած կամ արծաթաջրած մետաղաթել (ասեղնագործության համար), 2. փխբ. խաբուսիկ փայլ, արտաքին փայլ: Мужлан—կոպիտ, անկիրթ, անտաշ մարդ և այլն:

3. Բառական համարժեքների բացակայությունը պայմանավորված է լինում նաև հայերենում որոշ քերականական կարգերի բացակայությամբ. ինչպես՝ դոշականների սեռի և բայերի կերպի կարգերը (վերջինիս համար նկատի ունենք այն ձևը, ինչպես նա դրսևորվում է ռուսերենում), ածականների կարգ և լրիվ ձևերը և այլն:

Քերականական կարգերի բացակայությունը նշում ենք այն առումով, որ որոշ դեպքերում այդ քերականական հատկությունները, ազդելով բուռի բառական իմաստի վրա, տալիս են սրան լրացուցիչ իմաստ, և քանի որ հայերենը չունի համապատասխան քերականական այս կամ այն կարգը, մշ-ի հեղինակները դիմում են բառի մանրամասն ու նկարագրական բացատրության եղանակին:

4. Բաղմիմաստ բառերի թարգմանության դեպքում հայերենում համարժեք բառերի բացակայությունը երբեմն բխում է այն բանից, որ տարբեր լեզուներում, տվյալ դեպքում ռուսերենում և հայերենում, բառերի իմաստային առումները, անվանողական արժեքի նույնական-պատկերավոր երանդավորումները կարող են տարբեր լինել՝ պայմանավորված լեզվա-ուճական, հաճախ և բառակազմական: Հնարավորություններով և այլ հանդամանքներով (սոցիալական-պատմական):

Նշելով, որ ռուսերենի շատ բառեր հայերենում չունեն մեկ բառով արտահայտված համարժեքներ, մենք հաշվի ենք առնում, որ բառական ալի անհամապատասխանությունը մշտապես գոյություն ունեցող երևույթ է: Պետք է նկատի առնել, որ այսօրվա շատ անհամապատասխանություններ լեզուն կարող է ժամանակի ընթացքում հաղթահարել և երբեմն հաղթահարում է թե՛ նոր կազ-

միլիոն բառերի և թե՛ եղած բառերի իմաստափոխության միջոցով: Տվյալ հարցում հայտն լեզվի ճկուն բառակազմությունը, անշուշտ, ժամանակի ընթացքում իր որոշակի դերը կատարում է և կկատարի: Այս պատճառով էլ այսօր դժվար է ճշգրտություն մեր որոշել Ռուս-հայերեն ֆառահատոր բառարան ստեղծելու շրջանում եղած բառական բոլոր անհամապատասխանությունները:

Նշելով այն հանգամանքը, որ ռուսերենի և հայերենի բառերի միջև հիշյալ իմաստով կան շատ անհամապատասխանություններ, չի կարելի կարծել, թե դա մոթի արտահայտման տեսակետից հայերենում ստեղծում է անհարմարություններ ու դժվարություններ: Հայ-ռուսերեն բառարանի քննության ղեկավար կարելի կլինի նույնպիսի երևույթ ցույց տալ ռուսերենում, թե ինչպես հայերենի շատ բառերի դիմաց ռուսերենը մեկ բառ չունի և նման ղեկավարում ռուսերենն է դիմում նկարագրական կամ այլ միջոցի: Այսպիսի երևույթները, հասկանալի է, չեն խոսում ի վնաս սյս կամ այն լեզվի: Բոլոր լեզուների միջև կան այդպիսի ներքին կառուցվածքային տարբերություններ, և ամեն մի լեզու կարողանում է ըստ նպատակահարմարության օգտագործել իր ներքին միջոցները, որոնք լիովին բավարարում են հաղորդակցման պահանջները:

ԿՈՅԱԿԱՆՆԵՐ

Բազմիմաստ գոյականների քաղցմանությունը: Ռուսերեն բազմիմաստ բառերի իմաստային ծավալի անհամապատասխանությունը հայերենի համեմատությամբ կամ նրանց հայերեն համարժեքների բացակայությունը արտահայտվում է հիմնականում այն բառերի մեջ, որոնք իրենց բառական իմաստներում պարունակում են էքսպրեսիվ-արժեքավորող տարրեր: Այսպիսի բառերը լինում են ինչպես բազմիմաստ, այնպես էլ մենիմաստ Գոյականների բազմիմաստությունը մեծ մասամբ բառի հիմնական անվանողական իմաստի ճշուղավորման և իմաստափոխման արդյունք է: Էքսպրեսիվ-արժեքավորող տարրեր պարունակող բառերը հիմնականում հատկանշական են խոսակցական լեզվին: Ամեն մի լեզվում էքսպրեսիվ արժեքավորումը արտահայտվում է տվյալ լեզվի արտահայտչական միջոցների համապատասխան: Ահա ինչու վերոհիշյալ տիպի բառերի թարգմանության ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նրանց իմաստային յուրահատկությունները,

և եթե նրանք իմաստային տեսակետից չեն համընկնում հայերեն բառերի հետ, ապա ռուսերենի բացատրական բառարանը կարող է մեծապես նպաստել վերոհիշյալ բառերի ճիշտ ու հասկանալի թարգմանությանը, տարբերակելով և ստույգ բացատրելով դրանք: Խոսելով իմաստների անհամապատասխանությունների մասին, պետք է նշել հետևյալը: Թարգմանության ժամանակ նկատվում են ռուսերեն և հայերեն բառերի իմաստային ծավալի մասնակի անհամապատասխանություններ: Հաճախ է պատահում, որ համընկնում են ռուսերեն և հայերեն բառերի անվանողական իմաստները, բայց հայերենում չկա ռուսերեն բառի փոխաբերական իմաստի համարժեքը:

Երկլեզվյան, ինչպես և բացատրական բառարաններում սովորաբար նշվում են բազմիմաստ բառերի այն իմաստները, որոնք ունենալով պատկերավորման արժեք, չեն ընկալվում որպես այդպիսին, որոշ դեպքերում (կապակցություններում) ստանալով տերմինի նշանակություն. օր.[՝] МЫЛО 1. օճառ, սապոն: МЫТЬ с мылом կամ МЫЛОМ սապոնով լվանալ: Простое мыло հասարակ օճառ: 2. Միայն եզակի: Փրփուր, ճերմակ քրտինք (ձիու): Лошадь вся в мыле ձին ամբողջովին փրփուրի մեջ է:

Այստեղ МЫЛО բառի միայն առաջին իմաստն ունի բառական համարժեք հայերենում: Բառի 2-րդ իմաստը, որը պատկերավորության երանգ է արտահայտում, հայերենում չունի բառական համարժեք, որի պատճառով և թարգմանվում է բացատրության ձևով:

Նշելով այն բազմիմաստ գոյականների իմաստները, որոնք չունեն համարժեքներ հայերենում, ՌՀԲ-ի հեղինակները բառահոգվածը կադմում են համադրման սկզբունքով: Հմմտ. ГОРИЗОНТ բառահոգվածը Ուշակովի բացատրական բառարանում և ՌՀԲ-ում:

Ռուսերեն համարժեքի բացակայությունը հայերենում հանգեցնում է այն բանին, որ բառային համարժեքի դեր են կատարում բացատրական բնույթ ունեցող կապակցությունները: Օրինակ՝ КИПЯТОК բառը ռուսերենում շատ գործածական բառ է, բայց այդ հասկացությունը հայերենում չի ձևավորված որպես բառ և արտահայտվում է նկարագրական ձևով՝ բառերի կապակցությամբ՝ եռացրած ջուր: ՌՀԲ-ի հեղինակները այդ բառը թարգմանելու համար տալիս են շինծու, անգործածական բառեր՝ եփջուր, եռջուր,

եռաջուր: հոսակցական լեզվում КИПЯТОК բառով անվանում են տաքարյուն, դուրագրգիռ մարդուն: Այդ իմաստը նշում են Ուշա-կովի, Ռուսերենի ակադեմիական բառարանները և ՌՀԲ-ն: Ռուս-հայերեն նոր բառարանում անհրաժեշտ էր նշել այդ բառի երկու իմաստները, քանի որ եթե ռուսերեն բառը չունի իր հիմնական իմաստով համարժեք հայերենում, իր փոխաբերական իմաստով առավել ևս կարող է անհասկանալի լինել հայ ընթերցողի համար: ՌՀԲ-ում հետևյալ ձևով է թարգմանված КИПЯТОК բառի փոխաբերական իմաստը՝ 2. փխբ. (խսկց. մտերմ.): Դշուրաբորբոր մարդ:

Экий ты кипятюк: уж и рассердился տեղովդ վառող ես, արդեն բռնկվեցիր, ինչ դուրաբորբոր մարդ ես, արդեն բարկացար:

Թարգմանելով կոնտեքստում КИПЯТОК բառը վառողով, ՌՀԲ-ի հեղինակները աժելի պատկերավոր են դարձրել այս թարգմանու-թյունը: Տվյալ կոնտեքստային թարգմանությունը կարող է ռճական տեսակետից համարժեք լինել КИПЯТОК բառի փոխաբերական իմաստի համար:

Մենիմաստ գոյականների քաղզմանությունը: Մենիմաստ բառերը տարբեր կերպ են թարգմանվում հայերենում: Դա պայ-մանավորված է ռուսերեն բառերի բնույթով, ռուսերենում ու հա-յերենում նրանց բառական տարբերակվածությամբ:

Հասկացությունների բառական անհամապատասխանության դեպքում ՌՀԲ-ի հեղինակները ռուսերեն բառերի իմաստները թարգմանելու համար կիրառում են մի քանի միջոցներ.

1. Բացատրություն. МЯКИШ—հացի փափուկ մասը, հացի մի-ջուկը, СВЕЖАТИНА—թարմ միս, նոր մորթած կենդանու միս, ЛУИГАЧ—աչքով-ունքով անող, պճնամուլ:

2. Տառադարձում + բացատրություն. БОРИЩ—բորշշ (սպուր՝ ճակնդեղով և ուրիշ բանջարեղեններով), КУРЬЕЗ—կուրյոզ (ծիծա-ղաշարժ և զվարճալի բան), САРАФАН—սարաֆան (ռուսական դեղջ-կուհու հագուստ), САРАФАНА (ամառային կանացի զգեստ):

3. Բառապատճենում + բացատրություն. КОЛЫМАГА—ծանր՝ դժվարաշարժ կառք, ծանրակառք, КРОХОБОР—փշրահավար, փշուր-հավար, մանրախնդիր (մարդ):

4. Թարգմանություն համանիշների միջոցով. էքսպրեսիվ գու-նավորում ունեցող բառերի թարգմանության ընթացքում հաճախ են հայերեն համարժեքի բացակայության դեպքերը: Այդ հանդա-մանքներում համանիշների առկայությունը նպաստում է ընդհա-

նուր ձևով ռուսերեն բառիմաստի արտահայտմանը. օր.¹ кабар-
гак-անկարգություն, խառնափնթորություն, խառնաշփոթություն,
շիլափյալ, мямля-դանդաղկոտ, անվճռական, ծանրաշարժ, ալար-
կոտ (մարդ):

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Լեզվի բառապաշարի մեջ առանձնահատուկ խումբ են կազ-
մում տերմինները: Գիտություն, տեխնիկաչի, արվեստի զարգա-
ցումը նպաստում է գիտական տերմինաբանության զարգացմանն
ու հարստացմանը: Պետք է նկատի ունենալ, որ հայերենի տերմի-
նաբանության հարստացման գործում խոշոր դեր է կատարել ու
կատարում է ռուսաց լեզուն:

Այդ պատճառով էլ ՌՀԲ-ի բառացանկում տերմինները գրավել
են բավականին մեծ տեղ:

Տերմինների թարգմանությունը սառադարձությամբ: Թարգ-
մանական բառարանում անհրաժեշտ է տալ տերմինների ստույգ և
բոստ հնարավորին մենիմաստ թարգմանություն: ՌՀԲ-ում տերմին-
ների թարգմանության մեջ զգացվում է երկու միտում.

1. Տերմինը թարգմանելիս օգտագործում են սեփական բա-
ռային և բառակազմական միջոցները:

2. Տերմինը փոխ են առնում և վերցնում համապատասխան
տառադարձությամբ:

Ե՛վ առաջին, և՛ երկրորդ դեպքում թարգմանությունը մեծ
մոտամբ ուղեկցվում է բացատրությամբ: Այսպես, օրինակ,
артодрезание, паугебочие, агитпропада տերմինները տեղ չեն
գտել Ռուս-հայերեն նոր երկհատոր բառարանում և Ստ. Մալ-
խասյանցի բացատրական բառարանում: Սրանք առաջին անգամ
արձանագրվել են ՌՀԲ-ում (թեև զրանից առաջ գործածվել են
մամուլում): Այդ տերմինները թարգմանվել են տառադարձու-
թյամբ՝ ավտոդրեզինա, պանդենեզիս, ագիտբրոփագա, կոնտեքստ
և այլն:

Ճշգրտված են և տառադարձությամբ ներկայացված այն
տերմինները, որոնք երկհատոր Ռուս-հայերեն նոր բառարանում¹
արված են եղել միայն բացատրությամբ՝ օր.² (ՌՀԲ-ում) изгоя

¹ Այսուհետև համառոտել ենք՝ ՌՀԲ:

1. արտաբաված, համայնքից, դասից մերժված, պատմ. «սինլքոր»,
2. իրավունքներից զրկված իշխան, կալվածազուրկ: Իսկ ՌՆԲ-ում՝
ИЗГОИ (պատմ.): Իզգոյ (իր նախկին սոցիալական վիճակից և
ապրուստի միջոցներից զրկված հորտ գլուղացի՝ վաճառական՝
ազնվական հին Ռուսիայում), փխբ. իր միջավայրից արտաբաված:

Տերմինի իմաստի բացահայտումը թարգմանական բառարա-
նում բացատրության միջոցով ունի ճանաչողական արժեք, որով-
հետև մեծ մասամբ տերմինի բառաձևը, մաքուր և առաջնային
ված ձևով, չի մատնանշում այն հասկացությունն, բովանդակու-
թյունը, որ արտահայտվում է տվյալ տերմինով: Այդ պատճառով
էլ տերմինների, մասնավորապես, տառադարձության մեջ թարգմա-
նության ժամանակ բացատրությունը որպես տերմինի իմաստի
բացահայտման հիմնական միջոց պետք է անպայման մտնի թարգ-
մանական ընդհանուր տիպի բառարանում:

Խոսելով տերմինների իմաստը բացատրության միջոցով տա-
լու մասին, մենք նկատի ունենք տվյալ տերմինով արտահայտվող
առարկայի կամ երևույթի հասկացության ընդհանուր, բնորոշ գծե-
րի ու առանձնահատկությունների բացահայտումը: Միայն այս
դեպքում տերմինի թարգմանությունը ու բացատրությունը կարելի
է համարել սպառել: Մի շարք դեպքերում ՌՆԲ-ում հանդիպում ենք
տառադարձված տերմինների այնպիսի բացատրության, որը չի
բացահայտում տվյալ հասկացության միջոցով արտահայտվող
առարկայի կամ երևույթի առանձնահատկությունը: Այսպես՝
капрично երաժշտական տերմինը ՌՆԲ-ում թարգմանված, ավե-
լի շուտ, տառադարձված է կապրիչո, որին հաջորդում է բացատ-
րությունը՝ ազատ ձևի երաժշտական երկ: Այս բացատրությունը
թերի է. ազատ ձև ունեն, կապրիչոյից բացի, նաև рапсодия,
фантазия, интермеццо, экспромт երաժշտական ձևերը:

ՌՆԲ-ում անբավարար են նաև այն տերմինների սահմանում-
ները, որոնք արտահայտում են արվեստի որոշ ուղղություններ,
ինչպես՝ իմաժինիզմ (բուրժուական անկումային գրական ուղղու-
թյուն) իմպրեսիոնիզմ (անկումային ուղղություն բուրժուական ար-
վեստի մեջ), կուբիզմ (ոճակցիոն, ֆորմալիստական ուղղություն
իմպրեսիոնիզմի դարաշրջանի բուրժուական կերպարվեստի մեջ):
Բոլոր այս սահմանումներում տրված են արվեստի ուղղություննե-
րի շատ ընդհանուր (որոշ դեպքերում էլ բավական սուբյեկտիվ)
բնորոշումներ, որոնք ըստ էության չեն բացահայտում դրանց
առանձնահատկությունները:

Մեր այս դիտողութիւնները, բնականաբար, չեն նշանակում, թե մենք թարգմանական բառարանի առջև դնում ենք բացատրական բառարանի խնդիրներ: Հայերենում կան մեծ քանակութեամբ բառեր (ինչպես՝ ագիտացիա, պիոներ, սովետ և այլն), որոնք փոխառյալ լինելով, ընդհանուր են դարձել հայերենի և ուսերենի համար: Բառարանում այդպիսի ուսերեն բառերի դիմաց տրվում է նույն բառը հայերեն տառադարձութեամբ և առանց բացատրութեան, քանի որ դրանք տարածված են ու հասկանալի: Սակայն, երբ օտար տերմինը նոր է տառադարձվում հայերեն և այդ պատճառով այն բոլորովին անհասկանալի է հայ ընթերցողին, նման դեպքերում նպատակահարմար է փակագծում տալ դրա բացատրութիւնը: Ծիշտ են վարվել ՌՀԲ-ի հեղինակներն ու խմբագիրները, որ գործնական նկատառումներով այդպես էլ մոտեցել են տվյալ հարցին: Սակայն, ինչպես երեաց վերը բերված օրինակներից, ոչ միշտ է, որ այդպիսի բացատրութիւնները, որպես տվյալ տերմինի գիտական բացատրութիւն, ճշգրիտ են ու բավարար:

Տերմինների քառգմանութիւնը բառապատեննման միջոցով: Մի շարք տերմիններ թարգմանվում են հայերենում բառապատեննման միջոցով: Այսպես՝ կաղմութեամբ բարդ բառերը թարգմանվում են հայերեն բարդ բառի առանձին բաղադրիչների բառապատեննմամբ. օր.՝ ЛЬНОВОД—վշարույծ, КОНТРАПАР—հակառոյդի, ДАЛЬНОБОЙНОСТЬ—հեռահարութիւն, ДАЛЬНОЗОРКОСТЬ—հեռատեսութիւն և այլն: Մի շարք տերմիններ էլ թարգմանվում են բառակապակցութիւններով. МАСЛОПРОВОД—լուղատար, СТЕКЛОДУВ—ապակի փչող (բանվոր):

Ածանցավոր բառերը թարգմանվում են ըստ իրենց բաղադրիչների. օր.՝ ПАНИСЛАМИЗМ—համիւլումակահութիւն, պանիսլամիզմ, ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ—գեմիլիտարիզացիա, ապառաղամտականացում, КОНСЕРВАТИВНОСТЬ—պահպանողականութիւն, կոնսերվատիվութիւն:

Հաճախ բառապատեննումը հենված է լինում ոչ թե բառի առանձին բաղադրիչների թարգմանութեան, այլ տերմինի ընդհանուր իմաստի վրա, և թարգմանութիւնը այդ դեպքում հանդես է գալիս որպէս իմաստային բառապատեննում (семантическая калька): Օրինակ, ՌՀԲ-ում տեղ է գտել ВАЛЬЦЫ տերմինը,

2 Այս տերմինը հայերենի համար պետք է դիտել որպէս օտարաբանութիւն, որի գործածութիւնը մենք նպատակահարմար չենք համարում:

որի իմաստներից ելնելով, բառարան կազմողները այն թարգմանել են հաջող՝ գլանահաստոց, աղացագլաններ (այստեղ անհրաժեշտ էր տերմինի իմաստները տալ թվային ստորաբաժանումով՝ 1. գլանահաստոց, 2. աղացագլաններ):

Տերմինների քարգմանությունը համանիշների միջոցով: Ինչպես նշել ենք, տերմինը մենիմաստ է կամ, համենայն դեպս, ձգտում է մինիմաստության: Այն իր բնույթով ղուրկ է էքսպրեսիվությունից, նրբերանգներից և իր հնչունային կազմով ամրացված է խիստ որոշակի հասկացություն, ուստի տերմինը անհրաժեշտ է ներկայացնել մեկ բառով կամ այնպիսի բառակապակցությամբ, որ ունի բառական մեկ միավորի արժեք: Պետք է նկատի ունենալ, որ տերմինների համանշունությունը դժվարացնում է տերմինների գործառնությունը (функционационирование): Այնուամենայնիվ, փաստ է, որ հակառակ այդ սկզբունքի, երբեմն լեզվի մեջ հանդիպում ենք համանիշ տերմինների:

Նշենք այն միջոցները, որոնցով ՌՀԲ-ում թարգմանության ժամանակ ստեղծվել են տերմինների համանիշները:

1. Ուրիշ լեզվից փոխառված տերմինները միաժամանակ և՛ տառադարձվել են, և՛ թարգմանվել. օր.՝ актинограф—ակտինոգրաֆ, альтернатива—երկընդմիջում, ալտերնատիվ, абсолют—աբսոլյուտ, բացարձակ, абсцисса—արացիստ, հատոն, абонент—բաժանորդ, արճենատ:

Տերմինների նորմավորման տեսակետից ավելի նպատակահարմար կլիներ այս ղուգահեռ ձևերից միայն մեկը տալ որպես հանձնարարելի, իսկ մյուսը կամ մյուսները տալ փակագծերի մեջ՝ որպես երկրորդական և ոչ հանձնարարելի:

2. Բարդությամբ արտահայտված տերմինների տառադարձման ժամանակ թարգմանվել են բառերի բաղադրիչները, ըստ որում պատճենավորումը կատարվել է հայերենում գոյություն ունեցող համանշային տարբեր ձևությամբով ու բաղադրիչներով. օր.՝ звукоглушитель—ձայնը խլացնող, ձայնախլացուցիչ, ձայնակլանիչ, ձայնախտիտիչ, ձայնամեկուսացում, ձայնազատում, звукоизоляция—հնչյունամեկուսացում, հնչյունադատում, звукооборот—բեռնապտույտ, բեռնաշրջանառություն:

Թեև հայոց լեզվի բառակազմական ձևունությունը հնարավորություն է տալիս մեկ տերմինի դիմաց կազմել մի քանիսը, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ տերմինաշինության բնագավառում

դա խրախուսելի ու հանձնարարելի է: Ավելի նպատակահարմար կլինեն ռուսերենի մեկ տերմինի դիմաց կաղմբել հայերեն մեկ տերմին, որն առավել ճշգրիտ կարտահայտեր համապատասխան իմաստը: Խոսքը չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ ռուսերենի մեկ տերմինի իմաստը հայերենում երկփեղկվում է և տրվում երկու տարբեր տերմիններով:

3. Համանիշ տերմիններ են ստեղծվել նաև հայերեն այնպիսի բառերով, որոնք գրեթե անգործածական են. օր.՝ цемент-սեղմենտ, բացահատ, հերձատ, հատված, կտոր, մաս: Եթե տվյալ համանիշների շարքում հատված, կտոր բառերը համապատասխան կոնսերվատում կարող են գործածվել որպես цемент բառի թարգմանություն, ապա հերձատ ու բացահատ բառերը այժմ անգործածական են, ուստի նպատակահարմար է տերմինների համանիշների քանակը մեծացնել, այն էլ այդպիսի բառերի հաշվին:

ԵՌՈՒՆԵՐՆԵՆ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՅՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
Ե ԱՌՈՒՆ ԲՐՈՒՑ ՀԱՅԵՐՆԵՆԻ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՄԸ ԱՌԱՋ ՆՆ
ԲԵՐՈՒՄ ԻՄՍՍԱՅԻՆ ԱՆՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Ռուսերեն և հայերեն բառերի կառուցվածքների համադրման ընթացքում առաջ են գալիս մի շարք տարբերություններ, որոնք բխում են լեզվական կառուցվածքների տարբերություններից, մասնավորապես, տարբեր բառակազմական կաղապարներից: Բառակազմական կաղապարների տարբերությունները պայմանավորում են համապատասխանորեն նաև բառական իմաստների տարբերություններ, որոնք անհրաժեշտ է ռուս-հայերեն բառարանում արձանագրել: Ռուսերենի գոյականները իմաստի և կառուցվածքի տեսանկյունից համադրելով հայերենի գոյականների հետ, տեսնում ենք, որ իմաստային անհամապատասխանությունները մեծ մասամբ բառակազմական տարբերությունների արդյունք են:

Վերջածանցավոր գոյականների քաղվանդությունը: 1. -Էս վերջածանցով մի շարք գոյականներ, որ կաղմված են ածականից և պարունակում են որակական բնութագրում, հայերենում հաճախ չունեն բառական համարժեքներ, քանի որ նման կառուցվածքով և համարժեք վերջածանցով գոյականներ այստեղ չկան: Տվյալ տիպի գոյականները ՌՀԲ-ում թարգմանվում են նկարագրորեն. ինչպես՝ гордец-հպարտ, ամբարտալան, գոռոզ մարդ, глупец-հիմար, տխմար, անմիտ մարդ: 2. Ռուսերենի անձ արտահայտող

վերջածանցով և որոշակի արտահայտչական երանգով մի շարք գոյականներ նույնպես թարգմանվում են նկարագրական ձևերով՝ հայերենում այդպիսի բառակազմական կառուցվածքի բացակայության պատճառով: Դրանք են՝ -аи վերջածանց ունեցող գոյականները, որոնք որոշ հատկությունների շարից ավելին լինելու բացատրան լինաստ են պարունակում. օր.՝ ԾРЮХАИ (հարկ) — հաստալիոր մարդ, ցմփոր մարդ, ГОРДАН (խսկց. մտերմ.) — բարձր, խլացնող ձայն ունեցող մարդ, գոռգոռան, ճղճղան մարդ:

3. Հայերենում բառական համարժեքներ չունեն և նկարագրորեն են թարգմանվում նաև -аы վերջածանցով գոյականները (նշանակում են անձ, որը բնութագրվում է այս կամ այն հատկության օժտվածությամբ). СИГАЧ — շատ տւժեղ մարդ, Ծорсдач — մեծ մորուրով մարդ:

4. Նկարագրական ձևով են թարգմանվում -яга վերջածանցով գոյականները, որոնք ունեն հեզնանքի, դատապարտման կամ կուպիա կարեկցության իմաստային երանգ. работага (խսկց. մտերմ.) — աշխատունակ, անխոնջ աշխատող, делага — 1. (խսկց. մտերմ.) — գործարար մարդ, լավ աշխատող մարդ: 2. (արհմրհ.) — գործամուլ մարդ և այլն:

5. Հայերենում բառական համարժեքներ չունեն նաև -ака վերջածանցով գոյականները, որոնք բնորոշում են առարկան բացասական տեսակետից՝ որոշ գործողությունների նկատմամբ ինչ-որ հակումով. КРИВЛЯКА (խսկց.) — կոտրատվող, ծեծվեքոն (տղամարդ կամ կին), ЛОМАКА (հարկ. անխրիս.) — կոտրատվող, նազ անող (տղամարդ, կին):

6. Նկարագրական ձևով են թարգմանվում -аа վերջածանցով գոյականները, որոնք գործ են ածվում խոսակցական լեզվում, ունեն արտահայտչական երանգ և վերաբերում են անձանց, որոնք բնութագրվում են սովորաբար բացասական բնույթի որոշ հատկությամբ կամ գործունեությամբ. օր.՝ ПОДЛИПААА (հարկ. արհմրհ.) — շողորորթ, բծնող, տղի պես կպչող (տղամարդ, կին), ЧУДНАА (հարկ. մտերմ.) — տարօրինակ բաներ անող մարդ:

7. Հայերենում իգական սեռի արտահայտման համար գոյականները ստանում են -ուհի վերջածանցը, սակայն սրա կիրառության ոլորտը ուսերենի համապատասխան վերջածանցների համեմատությամբ սահմանափակ է: Ռուսերենում կան մի շարք ածանցներ, որոնք մասնադիտության, դժբաղմունքի կամ այլ հատկանշային իմաստների հետ միաժամանակ արտահայտում են նաև

իգական սեռի անձնանվան իմաստ: Այդպիսի գոյականները հայերենում թարգմանվում են նկարագրորեն՝ բառակապակցություններով: Նշենք հետևյալ դեպքերը.

ա. Իգական սեռի անձ նշանակող վերջածանցներով գոյականները հայերենում համարժեքներ չունեն, երբ պատկանում են խոսակցական լեզվին և ունեն ցայտուն արտահայտչական երանգ: Այսպես՝ *щеголиха*—պճնուհի, պճնամուլ կին, պճնասեր կին, *скромница* (խսկց. հեղին.)—համեստ կին, պարկեշտուհի, համեստուհի: Նշենք, որ ՌՀԲ-ի հեղինակների բերած պննումի, համեստումի, պարկեշտումի ձևերը արդի հայերենում անգործածական են: Ստ. Մալխասյանցի Հայերեն բացատրական բառարանում համեստումի, պարկեշտումի բառերը նշվում են որպես հնացած, անգործածական ձևեր, որոնք վրաբարյան ծագում ունեն և այն էլ ածականներ են, ոչ թե գոյականներ: Պննումի բառը նույն բառարանում թեև տրված է առանց որևէ նշումի, բայց դա նույնպես անգործածական է:

բ. Կին նշանակող *ПОЛКОВНИЦА*, *мельничиха* և այլ գոյականների հայերենում չունեն իրենց բառական համարժեքները և սովորաբար թարգմանվում են բառակապակցությունների միջոցով՝ *ПОЛКОВНИЦА*—գնդապետի կին, *мельничиха*-1. ջրաղացպանուհի, աղացպանուհի, 2. ջրաղացպանի կին, աղացպանի կին: ՌՀԲ-ում բերված ջրաղացպանումի, աղացպանումի բառաձևերը անգործածական են արդի հայերենում: Այս դեպքում որպես իրական թարգմանություն կարող էին հանդես գալ նկարագրական գնդապետի կին, ջրաղացպանի կին կապակցությունները:

գ. Հայերենում համարժեքներ չունեն մի շարք ոռոսերեն ածանցավոր գոյականներ, որոնք նշանակում են էգ կենդանիներ: ՌՀԲ-ում դրանք տրված են բացատրական ձևով. օր.՝ *ЛЬВИЦА*—էդ առյուծ, *ВОЛЧИХА*—էգ գայլ:

դ. Հայերենում համարժեքներ չունեն նաև կենդանիների ձագերի մի շարք անվանումներ, որոնք նույնպես թարգմանվում են նկարագրորեն. ինչպես՝ *ВОЛЧОНОК*—գայլի ձագ, գայլի ճուտ, գայլիկ, *СЛОНЁНОК*—փղի ճուտ, փղի ձագ, *КОТЁНОК*—կատվի ձագ, կատվի ճուտ: Նշենք, որ հայերենում ձագի իմաստը կարող է արտահայտվել -իկ (-ուկ) նվաղա-փաղաքշական ածանցով, սակայն այն ընդգրկում է բառերի նեղ շրջանակ՝ բաղիկ, սագիկ և այլն:

8. Հայերենում համարժեքներ չկան նաև ոռոսերեն *-ЫМЪ*, *-ЕНЫМЪ* վերջածանցով գոյականների համար, որոնք նշանակում են անձ

(հիմնականում երեսաներ)՝ որոշ հատկութիւններով. заморыш— վտիտ էակ, նիհար մարդ, թռչնած էակ, оборвыш— ցնցոտիավոր, բրշոտ գլխաված (մարդ, երեսա), несмыслёныш— անհասկացող, ինքը չհասնող, գլխի չընկնող (մարդ)։

9. Եզակիութեան իմաստ արտահայտող-ին ածանցով կազմըված բառերը, -ка նվաղա-փաղաքշական վերջածանցի հետ բաղադրված, հայերենում չունեն համապատասխան ածանցավոր ձևեր. փնչպես՝ спежинка— ձյան փաթիլ, ձյան քյուրեղիկ, былинка— խոտի ցողուն, кровинка— արյան կաթիլ։

10. Ուտելիղենի տեսակ (մսի տեսակ) արտահայտող-ին ածանցով մի շարք գոյականներ ժամանակակից հայերենում չունեն համապատասխան ածանցավոր ձևեր և արտահայտվում են նկարագրական եղանակով. ինչպես՝ баранина— ոչխարի միս, свинина— խոզի միս, конина— ձիու միս (որպես ուտելիք), телятина— հորթի միս և այլն։

11. Գնահատման նվաղա-փաղաքշական վերջածանցներով կազմված բառերը հայերենում ոչ միշտ ունեն բառական համարժեքներ. Այդ վերջածանցավոր բառերը խոսքին հաղորդում են սուբյեկտիվ-արտահայտչական գունավորում և հանդիպում են ինչպես խոսակցական, այնպես էլ գեղարվեստական գրականության ու հրապարակախոսության լեզվում. Այսպես՝ дымок— թխթխ ծուխ, ծխիկ, ծխի փոքրիկ քուլա, чаёк— նվաղ, փղբջ. чай բոռի, должок (խոսկց.)— փոքրիկ պարտք, աննշան պարտք։

Նոսելով ՌՀԲ-ում վերոհիշյալ ածանցներով կազմված գոյականների թարգմանության մասին և բնեւեղվ թարգմանության որակը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացության. իմաստային համապատասխանությունների բացակայության դեպքում թարգմանությունները տրվում են նկարագրական եղանակով։ Սակայն որոշ դեպքերում ՌՀԲ-ի հեղինակները որպես ռուսերեն բառի համարժեքներ տալիս են նվաղա-փաղաքշական -իկ ածանցով կազմված հայերեն գոյականներ. Այս դեպքում հայերեն համարժեք գոյականների կառուցվածքը համանման է նվաղա-փաղաքշական ածանցներով կազմված ռուսերեն գոյականի կառուցվածքին։ Սակայն այդպիսի գոյականները հայերենում մեծ մասամբ անգործածական են. Տվյալ բառակազմական կաղապարը ռուսերենի համեմատությամբ հայերենում ունի ավելի սահմանափակ հնարավորություններ և կիրառություն։ Ռուսերենում համարյա բոլոր գոյականներից (իսկ որոշ դեպքերում նաև ածականներից) կարելի է կազմել նվա-

զա-փաղաքշական բառեր, մինչդեռ հայերենում -իկ վերջածանցով նվազա-փաղաքշական բառեր են կազմվում հիմնականում որակական ածականներից և մի քանի գոյականներից. ինչպես՝ սիրուն-սիրունիկ, անուշ-անուշիկ, ֆաղցր-ֆաղցրիկ, պուշ-պուշիկ, քաք-քաքիկ, քն-քնիկ և այլն:

Ռուսերենի նվազա-փաղաքշական գոյականները թարգմանելիս անհրաժեշտ է հայերեն նույնատիպ ձևաբանական-բառաչազմական կառուցվածքով համարժեքներ բերել միայն այն դեպքում, երբ դրանք իրոք գործածական են, այլապես արհեստական կազմովյաժբ աչգալիսի բառերը ավելորդ բեռ են դառնում բառարանի համար:

Արհամարհական -ИШКА, -ИШКО, -ОНКА ածանցներով ռուսերեն գոյականները թարգմանելիս որպես հայերեն համարժեքներ նվազա-փաղաքշական ածանցով կազմված անգործածական գոյականներ տալը սխալ է նաև արտահայտության սլլանի տեսակետից: Հայերենում -իկ ածանցով գոյականներն ունեն նվազա-փաղաքշական իմաստ և ոչ՝ արհամարհական: Այդ պատճառով էլ արհամարհական երանգ ունեցող ЗЕМЛИШКА, КНИЖОНКА գոյականների թարգմանությունը հնդիկ, գրքիկ բառերով չի արդարացվում, քանի որ դրանք, նախ՝ ընդհանրապես անգործածական են հայերենում, երկրորդ՝ զուրկ են արհամարհական երանգից:

Տալով նվազա-փաղաքշական և այլ ածանցներով կազմված ռուսերեն բառերի բացատրությունը և որոշ դեպքերում թարգմանությունը, անհրաժեշտ է տարբերակել նաև ուղիղ ու փոխաբերական իմաստները և ցույց տալ, թե բազմիմաստ բառի ո՞ր իմաստն է արտահայտում տվյալ նվազա-փաղաքշական ձևը: Այդպիսի մոտեցում մենք տեսնում ենք ռուսերենի բացատրական բառարաններում և ՌՀԲ-ում: Սակայն այդ հարցում վերջինիս հեղինակները ոչ միշտ են ցուցաբերում հետևողականություն: Այսպես՝ ՌՀԲ-ում КОЛЕЧКО բառը բացատրված է հետևյալ կերպ. КОЛЕЧКО (խսկց.)-նվաղ. փղքշ. КОЛЬЦО բառի: КОЛЕЧКО-ն հղելով КОЛЬЦО հիմնական ձևին, չեն նշում սակայն, որ տվյալ նվաղական ձևը հատուկ չէ բոլոր իմաստներին:

Նվազա-փաղաքշական ձևերի կոնկրետացման անհրաժեշտությունը ռուս հայերեն բառարանում բխում է նաև այն բանից, որ երկրկիզվան բառարանը կարող է հանդես գալ որպես օժանդակ ձեռնարկ ոչ միայն թարգմանիչների, այլև ռուսերեն սովորողների համար: Ուստի բառակազմական տվյալ երևույթը և իմաստային

յուրահատկությունը բառարանում պետք է ներկայացվի որոշակիորեն:

Նախաձեռնողը գոյականների քառքամասնությունը: Ռուսերենի նախաձեռնողը մի շարք գոյականներ հայերենում համարվածներ չունեն: Նման բառերը հիմնականում խոսակցական, հասարակաբանական բնույթի են: Այդ դեպքերում ՌՀԲ-ն նախաձեռնողը գոյականները թարգմանում է նկարագրական ձևով կամ բառարանի հեղինակների կողմից ստեղծված բառերով: Այսպես՝ *бесхлебная* (հարկ.)-հացապակասություն, հացի բերքի պակասություն, հացի բացակայություն, *безденежное*—անփողություն, փողի, դրամի պակասություն, փող չունենալը, *бездорожье*—անճանապարհություն, կարգին ճանապարհների բացակայություն և այլն: Թեև հայերենում ան-նախաձեռնող իր իմաստով համապատասխանում է ռուսերենի *без-*ին և ունի նույնչափ լայն կիրառություն, այնուամենայնիվ բառապատճենման միջոցով ստեղծված անփողություն, անճանապարհություն բառերը թեև իմաստի և կառուցվածքի տեսակետից համապատասխանում են ռուսերեն բառերին, բայց և այնպես գուրկ են այն խոսակցական, արտահայտչական երանգից, որ ունեն ռուսական ձևերը:

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆՈՇՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ՌՀԲ-ՈՒՄ

Ինչպես ռուսերենում, այնպես էլ հայերենում գոյականն ունի հոլովի ու թվի հերտկանական կարգեր, որոնք, սակայն, ունեն իրենց առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված ավելի լեզվի կառուցվածքային օրինաչափություններով: Հենց այս առանձնահատկությունների պատճառով էլ անհրաժեշտ է դառնում բառի բնութագրման ժամանակ տալ բերականական նշումներ, որոնք բնորոշում են բառը սրպես լեզվի բերականական համակարգի միավոր:

Քննելով գոյականը և նրա արտահայտման միջոցները ՌՀԲ-ում, ուշադրություն ենք դարձրել ոչ միայն բառական, այլ նաև բերականական համապատասխանություններին ու տարբերություններին:

Որպես օրենք, բառահոգվածում գոյականի կողքին արվում են նշումներ, որոնք ցույց են տալիս հոլովման տեսակը (բերվում են եղակի, իսկ երբեմն նաև հոգնակի սեռականի ձևերը) և այլն: Որոշ

թվով գոյականներ ինչպես ռուսերենում, այնպես էլ հայերենում ունեն միայն եղակի թիվ. դրանք են՝ ա. հավաքական գոյականները՝ *листва, студенчество, березняк, р.* վերացական գոյականները՝ *геронизм, борьба, развитие, тепло, г.* խանձրացական գոյականները՝ *сахар, табак, нефть* և այլն: Բոլորի մոտ կա հոգն. չումի նշումը:

Ռուսերենում, ի տարբերություն հայերենի, գոյություն ունեն գոյականներ, որոնք միայն հոգնակի թվով են գործածվում: Եվ քանի որ հայերենում միայն հոգնակի թվով գործածվող գոյականներ չկան, առանձնապես կարևոր է ռուսերեն բառի այդ առանձնահատկությունը ցույց տվող նշումը: Այդպիսիք են ռուսերենում բուն հավաքական և վերացական հավաքական իմաստով գոյականները: Բուն հավաքական նշանակությամբ հանդես են գալիս այն գոյականները, որոնք նշանակում են զույգ կամ ավելի մասերից կազմված առարկաներ և սովորաբար կապակցվում են հավաքական-բաշխական թվականների հետ. *ор.*՝ *брюки, весы, вилы, ножницы, сани*: Գոյականի այդ առանձնահատկությունները ՌՀԲ-ում արտացոլված են հետևյալ կերպ. *брюки—ևզ. չումի: Сани—արածարտիք: Весы—ևզ. չումի: Вилы—ևզ. չումի: Ручные весы—ևզ. չումի:*

Ռուսերենի գոյականների առանձնահատկություններից մեկը սեռի կարգն է: Բառահոգվածներում տրվում են քերականական նշումներ, որոնք ցույց են տալիս գոյականի պատկանելությունը այս կամ այն սեռին: Ընդհանուր սեռի գոյականների մոտ տրվում է նշում՝ *р.* և *ա.*:

Բառարանում տրվում է գոյականի սեռական հոլովի ձևը: *Время, время, вымя, темя, знамя, имя, пламя, племя, семя, стремя* անկանոն հոլովվող բառերի համար համապատասխան բառահոգվածներում բերվում են այդ հոլովման լրիվ հարացույցները եղակի և հոգնակի թվերով: Համապատասխան բառահոգվածներում բերվում են *путь, дитя* բառերի հոլովման ձևերի լրիվ հարացույցները, քանի որ այդ գոյականները ունեն հոլովման յուրահատկություններ: Նշված են նույնպես *-аппи, -яппи* վերջավորություն ունեցող գոյականների հոլովման առանձնահատկությունները:

Նշումների միջոցով թարգմանվող գոյականների քերականական առանձնահատկությունները տալով, բառարանը միաժամանակ մեծապես նպաստում է հայ ընթերցողի կողմից ռուսերենը յուրացնելուն և գործնականորեն տիրապետելուն:

Ռուսերենի ինչպես գոյականները, այնպես էլ բայերը հայերենի համեմատությամբ ունեն բառական և քերականական անհամապատասխանություններ: Բայերի, և առանձնապես բազմիմաստ բայերի առանձնահատկությունները բացատրվում են նրանով, որ դրանք 1. կամ ընդհանրապես չեն համապատասխանում իրենց ուղղակի, անվանական իմաստներով, 2. կամ էլ համընկնելով ուղղակի իմաստներով (նշանակում են միևնույն գործողությունը), սակայն տարբերվում են անուղղակի իմաստներով, որոնք ձևավորվում ու արմատավորվում են լեզվի մեջ գործողության պատկերավոր բնութագրման հիման վրա: 3. Կան նաև բայեր, որոնք այլ խոսքի մասերի (առանձնապես գոյականների) հետ միասին առաջացնում են կայուն կապակցությունների մի ամբողջ շարք. սրանք բնորոշ են միայն ռուսերենին և պայմանավորված են նրա օրինաչափություններով: Այդ տիպի բառերը ոչ միշտ է, որ համարժեքներ ունեն հայերենում: Ռուսերենի և հայերենի բայերի քերականական անհամապատասխանություններն այն չափով ենք քննում, որ շփով դրանք ազդում են բառական իմաստի վրա: Այդ անհամապատասխանությունները հիմնականում բխում են բայի բառակազմական և քերականական (կերպարան) առանձնահատկություններից:

Բազմիմաստ բայերի քառգմանությունը: Բոլոր լեզուներում բայերը, արտահայտելով գործողության գաղափար, որոշակի տարբերակում են այդ գործողությունները, ունենալով տարբեր գործողությունների համար տարբեր բայեր: Գործողությունների բառական տարբերակումը ռուսերենում շատ կողմերով համընկնում է հայերենի հետ: Բաղմասիով ռուսերեն բառեր իրենց ուղղակի իմաստներով համընկնելով հայերեն բառերի ուղղակի իմաստների հետ, տարբերվում են փոխաբերական իմաստներով: Այս պատճառով թարգմանության ընթացքում առաջանում է թարգմանվող բառի և հայերեն համարժեքի համադրման, զուգադրման խնդիրը:

Այսպես՝ ДОЖДЕТЬ բայը Ուշակովի բառարանում ստոբաբաժանված է 10 իմաստի, իսկ ՌՉԲ-ում՝ 8-ի: Տալով իմաստների այդ քանակը, ՌՉԲ-ի հեղինակները դրանով սրող չափով խուսափել են բացատրական բառարանին հատուկ բացատրության սկզբունքից. համադրելով այդ բայը նրա հայերեն համարժեքի համապատասխան կիրառությունների հետ:

Բնածայնական ծագում ունեցող ռուսերեն մի շարք բայեր, որոնք սովորաբար հատուկ են խոսակցական ոճին, չունեն հայերեն համարժեքներ և իրենց ուղղակի իմաստով թարգմանվում են նկարագրական եղանակով. օր.¹ шикать 1. «Շշ» ասել՝ հրավիրելով լսելու: Шикать на разговаривающих во время спектакля ներկայացման ժամանակ իրար հետ խոսողներին «շշ» ասել: 2. кому-чему. Սալկ, չվացնել: Шикать плохому актеру վատ դերասանին սալկ (չվացնել):

Նախ, առաջին իմաստի այսպիսի թարգմանությունը գրական հայերենի համար այնքան էլ հարմար ու հաջող չէ: Այնուհետև, և՛ ՌՇԲ-ում, և՛ Ուշակովի բացատրական բառարանում шикать բայի ոչ բոլոր իմաստներն են արտահայտված:

Որոշ դեպքերում տրվում է այդ տիպի բայերի համար ավելի բնագհանուր թարգմանություն, որը կոնկրետացվում է փակագծերում բերված բառակապակցություններով կամ ավելի լայն նկարագրական միջոցներով. օր. крякать 1. Կռնչալ, կռկռալ (բադի մասին): 2. (խսկց-): Կռնչալ (բավականություն արտահայտող կոկորդային ձայնի հանել):

Երկրկվյան նորմատիվ բառարանում, որպիսին Ռուս-հայերեն բառահատորն է, նպատակահարմար է իմաստները տարբերակելիս և թարգմանելիս առաջին պլանի վրա դնել ժամանակակից իմաստները: Այսպես՝ ՌՇԲ-ում подорвать բայի առաջին իմաստը հնացած է (ինչպես և Ուշակովի բացատրական բառարանում)¹ պատռել, պոկել, նդել (տակից, ներսից): Подорвать բայի երկրորդ իմաստը՝ պոկել, քաղել (բոլորը, մինչև վերջ), նույնպես անգործածական է և չի նշվում ժամանակակից ռուսաց լեզվի բառարաններում (բացառությամբ Ուշակովի բառարանի), հետևաբար հարկ չկա նշելու նաև երկրկվյան բառարանում, իսկ հակառակ դեպքում այն թերևս կարելի էր տալ բառահոգվածի վերջում:

Մենխիմաու բայերի քաղցմանություն: Ռուսերենի մենխիմաստ բայերը ոչ միշտ է, որ հայերենում ունեն բառական համարժեքներ: Հաճախ ռուսերենում առանձին բառով ձևավորված հասկացություններ հայերենում արտահայտվում է ոչ թե մեկ բառով, այլ բառակապակցությամբ, նկարագրական եղանակով: Այս դեպքում տվյալ տիպի բառերի նկատմամբ ՌՇԲ-ի հեղինակների մոտեցումը տարբեր է, որը պայմանավորված է այդ բառերի բնույթով: Թբիսակ, тушить բայը նշանակում է варить на медленном огне в за-

крытой посуде (мясо или овощи в их собственном соку
Հայերէնում չկա առանձին բառ, որը արտահայտեր այդ հասկացու-
թյունը: ՌՆԲ-ի հեղինակները որպէս համարժեք վերցրել են շոգե-
խաշել-ը: Այդ բայը ստեղծված է շոգիով խաշել բառակապակցու-
թյունից և հանդես է գալիս որպէս тушить բայով արտահայտված
գործողության բացատրությունը: Тушить բայը ավելի կոնկրետ-
տացնելու համար փակագծերում տրվում է բացատրություն՝ շո-
գեխաշել (միսը կամ բանջարեղենը իր հյութով):

* * *

Թարգմանական բառարան կազմելիս սովորաբար հիմնվում
են թարգմանվող լեզվի բացատրական բառարանի վրա: Սակայն
Թարգմանության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ բառերը
կազմում են այս կամ այն չափով կայուն կապակցություններ, և
այդ դեպքում բառը Թարգմանելիս պետք է ելնել կապակցության
իմաստից (նեղ կոնստրուկցիոն): Այդ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ
նաև բազմիմաստ բառերի իմաստները տարբերելու դեպքում:

Խոսակցական լեզվին պատկանող էքսպրեսիվ բնույթ ունեցող
մի շարք բառեր հախրենում համարժեքներ չունեն, քանի որ
արտահայտչականության դրսևորման ձևերը տարբեր են տարբեր
լեզուներում: Նրանք մեծ մասամբ Թարգմանվում են նկարագրա-
կան եղանակով՝ հայերեն համանիշ բառերի շարքով, որոնք միայն
ամբողջությամբ վերցրած են արտահայտում ուսերեն բայի
իմաստը: Այսպես՝ канючить բառը Թարգմանված է անդադար
խնդրել, աղաչել, պաղատել, լալկանությամբ անել, клянуть-ը՝
համառորեն խնդրել, մուրալ (մի բան), сюсюкать-ը՝ սվսվացնել,
սվսվացնելով խոսել: Շատ բառեր, որոնք սրարունակում են այս
կամ այն գործողության էմոցիոնալ գնահատական, Թարգմանվում
են համանիշներով, որոնք առանձին-առանձին վերցրած հանգես
են գալիս որպէս ուսերեն բառի մասնակի համարժեքներ. օր.
опошлять — գեհկոտցնել, տափակացնել, անհամայնել, остене-
ниться — լրջանալ, լուրջ դառնալ, խելոքանալ, ծանրաբարոյանալ,
осточертеть (խսկց. մտերմ.) — ձանձրացնել, զզվելի դառնալ,
զաճալ տանել, զզվեցնել:

Նախածանցավոր բայերի քարգմանությունը: Ռուսերենի բայերի (և ընդհանրապես բառերի) համար բնորոշ է նախածանցներով կազմվելը, և բառակազմության այս եղանակը շատ ավելի մեծ դեր ու կշիռ ունի, քան հայերենում: Նախածանցները կցվելով բային, տալիս են դրան լրացուցիչ իմաստային երանգ, նշելով գործողության կատարման բնույթը, խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ, առհասարակ կոնկրետացնելով բայով արտահայտված գործողության ընդհանուր իմաստը: Ռուսերենի նախածանցավոր բայերը հայերենում մեծ մասամբ թարգմանվում են նկարագրական ձևով:

Նշենք ռուսերեն նախածանցավոր բայերի իմաստային անհամապատասխանությունների մի շարք բնորոշ դեպքեր և դրանց թարգմանության եղանակը ՌՀԲ-ում: Այսպես՝ -СЯ վերջավորությունամբ և В-նախածանցով այն բայերը, որոնք արտահայտում են գործողության ընկալում և հոգեվիճակ, ունեն գործողության ուղղվածություն և յուրացման փոխաբերական իմաստ: Այն իմաստը, որ բային հաղորդում է В-նախածանցը, հայերենում արտահայտվում է մեկ բառով: Այդ բառը արմատական ձևույթին համարժեք հայերեն բայի հետ կազմում է մեկ կամ մի քանի բառակապակցություններ, որոնք դրսևորում են ռուսերեն բայի իմաստը ամբողջությամբ վերցրած. ВЛЯДЕТЬСЯ—լավ դիտել, հայացքով զննել, (խսկց.) երկար կամ հաճախ տեսնելով ընտելանալ, ВСЛУШАТЬСЯ—ուշադրությամբ լսել, խորը մտածել, խորամուխ լինել, լրջորեն խորհել, խորաքննել, ВЧИТАТЬСЯ—կարդալով՝ լավ հասկանալ, խորը բերունել, խորանալ (կարդալով): ВЫ-նախածանցը -СЯ վերջավորության հետ միասին անցողական բայերից կազմում է գործողության լրիվ սպառում, ավարտ արտահայտող բայեր: Այդ իմաստը ևս արտահայտվում է նկարագրական եղանակով (նման ձևաբանական կառուցվածք հայերենում չկա). ВЫПЛАКАТЬСЯ—լաց լինելուց դադարել, շատ լալով հանգստանալ, ВЫГОВОРИТЬСЯ (խսկց.)—մինչև վերջ ասել, լրիվ արտահայտվել, ասելիքն սպառել, ВЫСПАТЬСЯ—քնից կշտանալ, քունն առնել, կուշտ քնել: Նկարագրորեն են թարգմանվում за—նախածանցով բայերը, որոնք նշում են գործողության սկիզբը՝ ЗАПЛЯСЬ (խսկց.)—սկսել պարել, ЗАКАШЛЯТЬ—սկսել հազալ: ԱՅ-նախածանցով և -СЯ վերջավորությամբ բայերը ար-

տահալաւում են որակի (տառվելապէս բացատրական բնույթի) բարձրագոյն աստիճանը. ИЗОЛГАТЬСЯ—սառլսոս դառնալ, շատ սոստ խոսել, ИЗОЛНОВАТЬСЯ—սառարիկ հաղվել, խիստ անհանդատանալ, հաղմունքից շատ տանջվել, ИЗЛЕНИТЬСЯ—սառարիկ ծաւանալ, անուղղիլի ծաւանալ:

Բայական բառակազմութիւնը վերջածանցների միջոցով և այդ բայերի քաղգմանութիւնը հայերեն: Վերջածանցների միջոցով բայական բառակազմութիւնը նախածանցաւոր բառակազմութեան համեմատութեամբ ռուսերենում պակաս տարածում ունի: Վերջածանցներով բայեր են կազմվում տարբեր խոսքի մասերից՝ դոշականից, ածականից, դերանունից, թվականից, ձայնարկութիւնից: Ըստ որում, այդ վերջածանցները հիմնականում ունեն պրոցեսի ընդհանուր իմաստ՝ լրացուցիչ երանգներով հանդերձ: Դրանք մեծ մասամբ, այսպես կոչված, խոսակցական ոճի բայեր են. օր.՝ ИИЧАТЬ բարդ վերջածանցը նշանակում է որոշ բանով ղբաղվելը կամ մարդու որոշ ձևով փրեն պահելը և թարգմանվում է հետեւյալ ձևով՝ сапожничать—կոշկակարութիւն անել, կոշկակարութեամբ ղբաղվել, ОЗОРНИЧАТЬ (խսկց.)—1. շարութիւն անել, շարաճճիութիւն անել, 2. կռիվ սարքել, հանդգնութիւն անել:

Բերված օրինակներից երեւում են ռուսերեն և հայերեն լեզուների կառուցվածքա-իմաստային մի շարք յուրահատկութիւններն ու տարբերութիւնները, որոնց հետեւանքով ռուսերենի շատ բառեր չունեն հայերեն բառային համարժեքներ և մուս-հայերեն քառահատոր բառարանում տրվում են նկարագրորեն՝ բացատրութեամբ: Իհարկէ, հայերեն համարժեքներ չունեցող այդպիսի բառերը բացատրելիս թարգմանական բառարանը ոչ միշտ է կարողանում տալ հանձնարարելի բացատրութիւն: Շատ դեպքերում բառերի նման նկարագրական թարգմանութիւնը հայերեն տեքստում կարող է խոսքը դարձնել ծանր ու անհարթ: Բայց և միաժամանակ դրանց բացատրութիւնը անհրաժեշտ է երկլեզվյան բառարանում, քանի որ այն բացահայտում է բառի իմաստային և ոճական երանգները:

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԲԱՅԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԵՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ՌԶՐ-ՈՒՄ

Ռուսերենի որոշ քերականական կարգերի բացակայութիւնը հայերենում երկու լեզուներում առաջացնում է բառա-իմաստային որոշակի անհամապատասխանութիւններ: Այսպես՝ հայերենում

բացակայում է կերպի կարգը այն ձևով, ինչպես այն դրսևորվում է ռուսերենում:

Կերպի քերականական իմաստն անհրաժեշտ է հաշվի առնել բազմիմաստ բայերի իմաստները տարբերակելիս: Նրկլեզվյան բառարանում բազմիմաստ բայերը սովորաբար համադրվում են հայերենի համարժեքների համապատասխան իմաստների հետ և համընկնելու դեպքում որոշ ձևով խմբավորվում: Սակայն այդ խմբավորումը նպատակահարմար չէ այն դեպքում, երբ խախտվում է բայի բառա-քերականական կառուցվածքը, մասնավորապես, ռուսերեն բայի քերականական կապերը: Այսպես՝ *ловить* բայը Ուշակովի բառարանում տարբերակված է 6 իմաստի, մինչդեռ ՌՀԲ-ում բոլորը խմբավորված են երկու իմաստի տակ: Եթե Ուշակովի բառարանում *ловить* բայի համար նշված առաջին երեք իմաստները նպատակահարմար էր խմբավորել և տալ Ռուս-հայերեն բառարանում մեկ իմաստով (հայերենում դրանք թարգմանվում են բռնել, ուսալ կամ միայն ուսալ բայերով), ապա Ուշակովի մոտ առանձնացված փոխաբերական 4-րդ իմաստը՝ «Стараться воспринять, заметить, сразу схватить что-нибудь (слухом, зрением). Ловить взгляд. Ловить слова», և 5-րդը (նույնպես փոխաբերական)՝ «Стараться воспользоваться чем-н. быстро исчезающим, проходящим. Л. удобный случай. Л. момент. Л. радость жизни», անհրաժեշտ էր նույնպես առանձնացնել: Սակայն ՌՀԲ-ում այդ չի արված:

Նման տիպի քերականական հարաբերությունները, մասնավորապես բայի բառային և կերպային փոխհարաբերությունները, հատկապես անհրաժեշտ է նշել ռուս-հայերեն բառարանում, որովհետև կերպի կարգը այն ձևով, ինչպես դրսևորված է ռուսերենում, հայերենը չունի: Այդ է պատճառը, որ ռուսերենին տիրապետելու դործում հայերի համար առանձնահատուկ դժվարություն է ներկայացնում ռուսերենի բայի կերպի յուրացումը, որը հաճախ չի հաղթահարվում: Այս իմաստով ռուս-հայերեն բառարանը պետք է ուղեցույց դառնա խոսքի մեջ բայերի կերպային ձևերի ճիշտ գործածման համար³:

Բայաձևերի ողջ համակարգը համախմբվում է նաև որոշ շարահյուսական հատկանիշներով, այն է՝ բառերի շարահյուսական կապերով: Բայական խնդրառությունը (առանց նախդիրների և

³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Դղվածում» («Բանբեր նրեանի համալսարանի», 1791, № 1):

նախդիրներով) հատուկ է հավասարապես բոլոր բայաձևերին⁴։ Մի շարք դեպքերում բայի խնդրառությունը հատկությունը իմաստների տարբերակման հիմք է դառնում։ Ռուս-հայերեն բառարանում շարահյուսական նշումները, ցույց տալով բայի խնդրառությունը և տարբերակելով բաղմիմաստ բայերի իմաստները, նպաստում են ուսերեն բայի և խոսքի մեջ նրա շարույթային կապերի ավելի հստակ ընկալմանը և ըմբռնմանը։ Այսպես՝ подрагивать բայն ունի երկու իմաստ, որոնք պայմանավորված են բայի հենց ներքին հատկությամբ՝ 1. գոյական խնդիր է պահանջում, 2. ընդհանրապես հանդես է գալիս առանց որևէ լրացուցիչ բառի. 1. чем. 'Խողողացնել, ցնցել (մարմնի որևէ մասը)։ 2. առանց լրացումի։ Մի ֆիշ գողալ, երբեմն պողողալ։

Շարահյուսական նշումները, որոնք դրված են լվային ստորաբաժանումներից հետո, պարզ մատնանշում են բայի իմաստալին այն տարբերությունները, որ պայմանավորված են այդ բայի գործիական հոլովով գոյականի հետ և ընդհանրապես առանց լրացման հանդես գալու հանգամանքով։

ԱՅԱԿԱՆՆԵՐ

Մենիմաստ ածականների քառգմանությունը։ Ռուսերենի ածականները, ինչպես և գոյականներն ու բայերը, հայերենում համարժեք շունենալու դեպքում տարբեր ձևով են թարգմանվում՝ կախված բառի բնույթից, նրա իմաստա-ոճական արժեքից։

1. Նկարագրական ձևով են թարգմանվում ուսերեն այն բառերը, որոնց արտահայտած հասկացությունը թեև հայերենում կա, սակայն չի գրանցվում մեկ բառական միավորով. рыбопримный — ձուկ ընդունող, (որսացած) ձուկն ընդունելու, рыжеусый — շիկա-կարմիր բեղերով։

2. Որոշ դեպքերում նկարագրությունը զուգակցվում է մեկ բառով արտահայտված թարգմանությանը՝ узкопрудый — նեղակուրծք, նեղ կուրծք ունեցող, ներս ընկած կուրծք ունեցող, русый — շեկ, խարտյաշ, բաց շաղանկազույն։ Երկրորդի թարգմանությունը շեկ, խարտյաշ բառերով ճիշտ չէ, քանի որ դրանք белокуры́й բառի համարժեքներն են։ Տվյալ դեպքում միայն բաց շագանկազույն կապակցությունն է ճիշտ արտահայտում բառի իմաստը։

3. Երբեմն հայերեն բառ է ստեղծվում քառասյատճենման միջոցով. ինչպես՝ круглободый — կլորակող։

⁴ Грамматика русского языка, т. I, М., 1960, էջ 407։

4. Էքսպրեսիվ բնույթի ունեցող ածականները, հայերենում չունենալով լրիվ համարժեքներ, թարգմանվում են մի շարք համանիշներով, որոնք առանձին վերցրած թեև ուսերեն բառի մասնիկի համարժեքներ են, բայց հիմնականում ընդգրկում և արտահայտում են ուսերեն ածականի իմաստային ծավալը։ Դա պայմանավորված է նրանով, որ ուսերենի ածականի իմաստային ծավալը համեմատաբար ավելի լայն է համանիշների շարք կազմող հայերեն բառերից. օր.¹ СЛОЖНЫЙ—խառնակիչ, կռվառն, կռվամուլ, թալֆամուլ, НЕДОЖИВШИЙ—ոչ սովորական, արտասովոր, արտակարգ, НЕВРАЗУМИТЕЛЬНЫЙ—անհասկանալի, անըմբռնելի, գեղարվեստապես։

Բազմիմաստ ածականների քարգմանությունը։ Երկլեզվյան բառարանում, եթե բառն ունի փոխաբերական իմաստ, միշտ պետք է նշել նաև դրա սկզբնական, անվանողական իմաստը, թեև այն կարող է լինել ավելի անդործածական։ Դա անհրաժեշտ է, որպեսզի ցույց տրվի իմաստների ծագումնաբանական կապը և ավելի հասկանալի դարձվի բառի փոխաբերական իմաստը։ Օրինակ, Ուշակովի բառարանում занозистый ածականը տրված է разг.-фам. նշումով և սահմանվում է՝ „Придирчивый, надоедливый, вследствие своих едких приставаний, чрезмерной требовательности. Занозистый человек“։ Ռուս-հայերեն քառադասոր բառարանում նույնպես այս բառը բերվում է որպես փոխաբերական և, քանի որ հայերենում այն չունի ստույգ համարժեք, տրվում է մի շարք համանիշ ածականներով, որոնք միայն ամբողջությամբ են ընդգրկում և արտահայտում ուսերեն բառի իմաստը՝ (խսկց. մտերմ.)—ամբարիշտ, բծախնդիր, ձանձրացնող (բծախնդրությամբ)։ Բայց այդ բառն ունի նաև ուղղակի իմաստ, որ նշվում է Ռուսերենի ակադեմիական բառարանում՝ 1. Негладкий, плохо выструганный. 2. Перен. придирчивый, занозистый։

Միայն բառի այսպիսի մեկնաբանությունով ընթերցողը կարող է ավելի լավ ըմբռնել տվյալ բառի փոխաբերական իմաստը։

Բազմիմաստ ածականների բառային անհամապատասխանությունները հաճախ առաջ են գալիս նրանց փոխաբերական իմաստները թարգմանելիս։ Այդ անհամաստատասխանությունների պատճառը ուսերեն և հայերեն բառերի տարբեր իմաստային կապերի և հարաբերությունների մեջ է։ Սովորաբար բառերի փոխաբերական այն իմաստները, որ հայերենում չունեն լրիվ համարժեքներ

(նկատի ունենք նրկու լեզուներում բառերի լրիվ համընկնումը ոչ միայն իմաստա-հասկացական, այլև էքսպրեսիվ-ոճական պլանով), թարգմանվում են այնպիսի բառերով, որոնք թեև արտահայտում են նույն հասկացությունը, բայց այնուամենայնիվ զուրկ են այն արտահայտչականությունից, պատկերավորությունից, որ փոխաբերական կիրառության սլաոճառով ստացել են ռուսերեն ածականները: Այսպես՝ СКОЛЬЗКИЙ բառը ՌՀԲ-ում տարբերակված է՝ 1. սահուն, սայթաքուն, սլկան, սլլան, սոթլիկ, լպրծուն, 2. փխբ. անհաստատ, անկայուն: СКОЛЬЗКИЙ ածականի փոխաբերական իմաստը թարգմանվում է անհաստատ, անկայուն (неустойчивый, непрочный) բառերով, որոնք, իհարկե, հասկացական պլանով արտահայտում, բացատրում են բառի փոխաբերական իմաստը, սակայն զուրկ են այն արտահայտչականությունից, որ ունի ռուսերենում այդ բառը փոխաբերական կիրառության դեպքում: Տարբեր լեզուներում նման տիպի անհամաստասխանությունները էքսպրեսիվ-ոճական ուղանում անխուսափելի են, որի հետևանքով էլ անխուսափելի են ոչ լիակատար համարժեքները, այսինքն՝ այն համարժեքները, որոնք արտահայտում են թարգմանվող բառի իմաստը միայն հասկացական տեսակետից, Այս բառահոգվածում ճիշտ չի մեկնաբանված փոխաբերական նշանակության իմաստային հրանդը՝ СКОЛЬЗКИЙ—անդգուշ, նրկիմաստ. СКОЛЬЗКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ—դա հենց նրկիմաստ, բայց ոչ անդգուշ արտահայտություններն են: Տվյալ դեպքում անդգուշ-ը և նրկիմաստ-ը միմյանց բացասող բառեր են և չեն կարող միասին հանդես դալ: Ինչ-որ նպատակով ոչ պարզ արտահայտված միտքը կարող է դառնալ նրկիմաստ, բայց դա չի բխում անդգուշությունից, ավելի շուտ՝ հակառակը:

ՌՈՍԵՐԵՆԻ ԱՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԵՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ՌՀԲ-ՈՒՄ

Ռուսերենում որակական ածականներն ունեն լրիվ և կարճ ձևեր: Մի շարք ածականների լրիվ և կարճ ձևերը տարբերվելով քերականորեն, տարբերվում են նաև բառական, իմաստային տեսակետից, և այս դեպքում ածականի բառական իմաստները և համապատասխան լրիվ և կարճ ձևերը չեն հարաբերակցվում միմյանց հետ: Ածականի ձևերի և իմաստների ոչ հաբաբերակից լինելը կարող է որոշ դեպքերում հիմք ծառայել բաղմիմաստ բառե-

րի իմաստները տարբերակելու համար: Բառարանում (և՛ բացատրական, և՛ երկլեզվյան) նման ածականների իմաստները տարբերակելու համար անհրաժեշտ է մատնանշել, թե տվյալ ածականը ո՞ր դեպքում, ո՞ր իմաստներում ունի լրիվ և կարճ ձևեր կամ միայն այդ երկուսից մեկը: Այսպես՝ ВИДНЫЙ բառը ՌԶԲ-ում ստորաբաժանված է երեք իմաստի՝ 1. ավելի հճի. կարճ ձևերը: նկատելի, տեսանելի, նշմարելի: ИЗ-за горы дом не виден ուրի հետևից տունը չի երևում: На месте все будет виднее տեղում ամեն ինչ ավելի նկատելի կլինի: На видном месте տեսանելի տեղում: 2. նշանավոր, աչքի ընկնող: В. ученый նշանավոր գիտնական: 3. (խսկց.) Տեսքով, քարեկաղմ, գեղահասակ: Видный мужчина տեսքով տղամարդ:

Ածականը այստեղ միայն առաջին իմաստի համար ունի լրիվ և կարճ ձևեր, ըստ որում իրավացիորեն մատնանշվում է, որ առաջին իմաստի համար ավելի գործածական է կարճ ձևը: Բայց այդ ածականը 2-րդ և 3-րդ իմաստներով գործ էածվում միայն լրիվ ձևով, որ նույնպես անհրաժեշտ էր նշել:

Նման նշումների անհրաժեշտությունը երկլեզվյան բառարանում ավելի է մեծանում այն առումով, որ հայերենում ածականը շունի լրիվ և կարճ ձևեր, և դրանց հարաբերակցությունը հարավատ չէ հայ ընթերցողին: Այդ նշումները կմատնանշեն ռուսերեն ածականի ճիշտ կիրառությունը և դրանով կկատարեն նաև նորմավորման դեր:

ՌՈՒՍՏԵՐԵՆԻ ԵՎ ՀԱՅՆԵՐԵՆԻ ԱՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՅՆ
ԱՆՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆՔ ԲԵՌՈՒՄ ԵՆ
ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ

Ածականների բառական համապատասխանությունները երբեմն առաջ են գալիս դրանց տարբեր բառակաղմական կառուցվածքների հետևանքով: Մի շարք ածանցավոր ածականներ հայերեն թարգմանվում են նկարագրորեն: Սա մասնավորապես վերաբերում է տվյալ բառի բուն իմաստին, իսկ փոխաբերական իմաստը երբեմն հնարավոր է լինում թարգմանել մի շարք համանիշներով: Այսպես՝-ист дѣл, շածանցով՝ ершнстый (հարկ.) 1. դեպի վեր ցցված: Е. ворс դեպի վեր ցցված խավ (կտորեղենի), 2. (փխբ.) համառ, կամակոր. հաստակող, կամակոր երիտասարդ.-жив վեր-

ջածանցով՝ запасливый — պաշար տեսնող, պաշարաւոր⁵, պաշար բռնող:

Նվաղա-փաղաքշական ածանց ունեցող ածականները սովորաբար հատուկ են խոսակցական լեզվին և շուրջէն բառական համարժեքներ. օր.⁶ беленький — փղքշ. белый բառի, добренький — փղքշ. добрый բառի, слабенький — նվաղ. слабый բառի (մի փոքր տկար, մի քիչ թուլ, տկարաւորն) և այլն:

⁵ Գործածական չէ. ըստ երևույթին, հորինվել է բառարանի հեղինակների կողմից:

Բ. Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ՄԻՆԻՄՈՒՄ-ԲԱՌԱՐԱՆԻ ՀԻՄՔ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է ժամանակակից հայոց լեզվի հանախականության և մինիմում-բառաբանների ստեղծման պրոբլեմներին: Փորձ է արվում հայոց լեզվի հանախականության բեմատիկ բառարանի կազմումը դնել գիտական հիմքերի վրա: Այդ նպատակով կատարվել է բանավոր խոսքի փորձնական հետազոտություն և կազմվել այդ լեզվի մի որոշակի շերտի հանախականության բեմատիկ բառարանը, որը այլ կարգի հանախականության բառաբանների հետ մեկտեղ կարող է մինիմում-բառաբաններ կազմելու համար հուսալի հիմք հանդիսանալ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հիշյալ պրոբլեմները մեզանում մինչև այժմ լայն ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել, նպատակահարմար գտանք հնարավորին չափ ավելի մանրամասն ներկայացնել այդ ուղղությամբ եղած սովետական և արտասահմանյան մեզ հայտնի հիմնական հետազոտություններն ու տեսակետները: Ըստ որում՝ դրանք վերլուծելիս ձգտել ենք ցուցաբերել ինֆնուրույն մոտեցում և շոշափված հարցերի վերաբերյալ աշխատել ենք առաջ քաշել ու հիմնավորել մեր տեսակետները:

ՀԵՂԻՆՍԷ

ՀԱՃԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՂ ԵՎ ՆՐԱ ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՂ

Գիտությունն այսօր թեև կոխել է զարգացման այնպիսի շրջան, երբ աստիճանաբար վերանում են այն սահմանադատումները, որոնք մինչև վերջին ժամանակներս գոյություն ունեին տարբեր գիտությունների միջև: Ժամանակակից կյանքը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր զարգացումից կարող է ետ մնալ այն գիտությունը, որը ձգտում է իրեն մեկուսի պահել այլ գիտություններից, առանձնապես՝ մաթեմատիկական գիտությունից: Այդպես էլ լեզվաբանությունը, որ առաջնորդում մաթեմատիկայի նկատմամբ ցուցաբերում էր անտարբեր վերաբերմունք, այժմ այն դարձրել է իր վարդացման գործոններից մեկը: Լեզվաբանության առջև ծառացած մի շարք պրոբլեմներ ներկայումս ուսումնասիրվում ու լուծվում են ճշգրիտ մեթոդների կիրառմամբ:

Լեզվաբանության մեջ կիրառվող ճշգրիտ մեթոդները Խոան-ձին-առանձին նկարագրելը մեր նպատակից դուրս է: Կիսոսնք միայն քանակական կամ վիճակագրական վերլուծության մեթոդի մասին, որի կիրառության արդյունքը աշխարհի տարբեր լեզուներով կազմված հաճախականության բառարաններն ու ցուցակներն են: Մինչև այդ բառարաններից մի քանիսի մասին ավելի մանրամասն խոսելը, համառոտակի ցույց տանք սրանց անցած ուղիքի:

ԼԵՁՎԻ ՆԿԱՏՄԱՐԲ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Վիճակագրական մեթոդների նախնական կիրառումը լեզվական նյութի նկատմամբ կատարվել է դեռևս 19-րդ դարի կեսերին: Այդ մեթոդի մի այլ կիրառության հնարավորությունն առաջին ան-

դամ տվել է ակադեմիկոս Վ. Յա. Բունյակովսկին 1847 թ. «Современник»-ում տպագրված իր «О возможности введения определительных мер доверия к результатам некоторых наук наблюдательных и преимущественно статистики» հոդվածում¹։ Հեղինակը ոչ թե ենթադրում է այդպիսի մեթոդի կիրառման հնարավորությունը բանասիրական հարցերի նկատմամբ, այլ դա հիմնավորում է իր կողմից անցկացրած որոշակի փորձերի ու վերլուծական բանաձևերի օգնությամբ։ Այստեղ կարևորը այն է, որ նա լեզվի վիճակագրական ուսումնասիրությունն ինքնանպատակ չի համարում, այլ կապում է այս կամ այն տեսական հարցի քննության հետ։ Նա նշում է, որ մի քանի լեզուների համար ունենալով նման վիճակագրական տվյալներ, կարելի է համեմատել դրանց տարբեր հարաբերությունները, որից ստացված արդյունքները կարևոր նորություն կլինեն գիտության համար։

Նշված մեթոդի կիրառությունները լեզվի նկատմամբ այդ շրջանում կրել են տարերային բնույթ և չեն դրել զուտ լեզվաբանական խնդիրներ, քանի որ այդ հարցով հիմնականում զբաղվել են մաթեմատիկոսները՝ լեզվական նյութը ծառայեցնելով մաթեմատիկական որևէ խնդրի լուծմանը։ Բնական է, որ այդ վիճակը երկար տեւել չէր կարող։ Վիճակագրական ուսումնասիրությունները հետագայում հետաքրքրում են նաև բանասերներին ու լեզվաբաններին, որոնք տարբեր նպատակներով սկսում են կատարել վիճակագրական վերլուծություններ։ Նվաճա, 1861 թ., տպագրության պահանջներից ելնելով, Հեյսթելը կատարում է չինական հիերոգլիֆային նշանների հաճախականության հաշվարկում։

Լեզվի ուսումնասիրման մեջ վիճակագրական մեթոդի օգտագործման հնարավորությունը հիմնված է այն բանի վրա, որ ամեն մի տեքստ իր մեջ պարունակում է կրկնվող տարրեր (տառեր, վանդեր, բառեր, քերականական ձևեր և այլն)։ Լեզվական այդպիսի տարրերի կրկնվածությունը լեզվին բնորոշ ու օրինաչափ հրեւում է։ Հենց այդ բնորոշի և օրինաչափի հետազոտությունն էլ հնարավորություն է տալիս ձևակերպելու լեզվին վերաբերող վիճակագրական օրենքները։ Ավելի ուշ այդ օրենքներն իրենց մարմնավորում են գտնում հաճախականության բառարանների մեջ²։

¹ Այս աղբյուրը հետազոտվող բնագավառի գրականության մեջ հիշատակվում է առաջին անգամ։

² Բառարանն անվանվում է հաճախականության, որովհետև նրանում բնորոշված յուրաքանչյուր բառի դիմաց նշվում է, թե այն ուսումնասիրված տեքստերում քանի անգամ է գործածվել։

1897 թ. Գերմանիայում Ֆ. Քեդինգի ղեկավարությամբ սղագրության արդյունավետ համակարգ ստեղծելու նպատակով կազմվում է աշխարհում առաջին հաճախականության բառարանը³, որի համար տարբեր տեքստերից ընտրվել էր բավական մեծ ծավալ՝ 10,910,777 բառ:

Վիճակագրական մեթոդի հետագա կիրառման արդյունքը լինում է այն, որ տարբեր լեզուներով սկսում են երևան գալ հաճախականության նոր բառարաններ ու ցուցակներ:

Տրամաբաններ Օգդենը և Ռիչարդը 1928 թ. կազմում են անգլերենի մի պարզեցված բառարան, որն ընդգրկում է 850 ամենահաճախ գործածվող բառերը: Այդ սահմանափակ թվով բառերը, որոնց թիվը հետագայում հասցվում է մոտավորապես հազարի, իրենց տրամաբանական ունիվերսալությամբ ունեն տարածական լայն արտահայտություն և հնարավորություն են տալիս հաղորդակցվելու անգլերեն լեզվով:

1944 թ. ԱՄՆ-ում լույս է տեսնում Ե. Թորնդայկի և Լ. Լոշի անգլերեն լեզվի խոշորագույն հաճախականության բառարանը⁴: Ընդգրկում է 30,000 առավել հաճախ գործածվող բառերը, որոնց առանձնացման համար ուսումնասիրվել է 18 միլիոն ընտրանքային ծավալ ունեցող բառ: Այս բառարանին նախորդել է նույն Ե. Թորնդայկի 10,000 բառ պարունակող հաճախականության բառարանը⁵, որի համար կատարված ընտրանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 4,5 միլիոն բառ: 1958 թ. Նյու-Յորքում հրատարակվում է Մ. Վեստի հաճախականության բառարանը⁶, որտեղ բառերի հաճախականության հետ մեկտեղ հեղինակը ձգտում է տալ նաև նրանց տարբեր նշանակությունների հաճախականությունը, այսինքն՝ թե տվյալ բազմանշանակ բառը ո՞ր տեքստում ինչպիսի իմաստով է հանդես եկել և այլն: Առանձին հետաքրքրություն է առաջացնում 1934 թ. լույս տեսած Իտոնի քառալեզվյան հաճախականության բառարանը⁷, որով ղուդահեռ է անցկացվում անգլե-

³ Keading F., Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache, Steigliz bei Berlin, 1897.

⁴ Thorndike E., Lorge L., The teachers word book of 30,000 words, N. Y., 1944.

⁵ Thorndike E., The teachers word book, N. Y., 1931.

⁶ West M., A general service list of English words with semantik frequencies and a supplementary word list, N. Y., 1958.

⁷ Eaton H., Comparative frequency list on the first thousand words in English, French, German and Spanish, „Experiments and studies in modern language teaching“, Chicago, 1934.

բեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և իսպաներեն լեզուներում 1000 ամենահաճախ դորժածվող բառերի միջև:

Հրապարակված բազմաթիվ հաճախականության բառարանների ու ցուցակների միջև աննշան թիվ են կազմում բանավոր խոսքին վերաբերող ուսումնասիրությունները: Եղած հաճախականության բառարանները հիմնականում հենվել են դրավոր խոսքի տվյալների վրա: Դա բացատրվում է նրանով, որ բանավոր խոսքի հետազոտությունը կապված է համեմատաբար ավելի մեծ դժվարությունների հետ, որը և պատճառ է հանդիսացել այդ կարևոր պրոբլեմի շրջանցմանը: Սակայն, շնայած դրան, 1955 թ. Բլեյլի և Օշերմանի կողմից լույս է ընծայվում Օհայոյի քոլեջի ուսանողության բանավոր խոսքի հիման վրա կազմված հաճախականության բառարանը⁸, իսկ 1956 թ. Փարիզում՝ Գոգենհայմի, Միշեյի և մյուսների ֆրանսերեն լեզվի բանավոր խոսքի հետազոտությանը նվիրված հաճախականության բառարանը⁹: Վերջինիս նըպատակն է ֆրանսերենի համար ստեղծել մի այնպիսի բառացանկ, որը ազատ լինի հազվագեղ բառերից ու ժարգոններից և ծառայի օտարալեզուներին, Վրոսաշրջիկներին, ճանապարհորդներին և բոլոր նրանց, ովքեր կարիք ունեն ֆրանսերեն լեզուն ուսանելու: Բառարանի կազմման համար օգտվել են ձայնագրման տեխնիկայից, որի միջոցով կատարվել են բանավոր խոսքի գրառումներ: Որոշակի թեմաների շուրջը Ֆրանսիայի տարբեր շրջաններում ձայնագրվել է ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչների բանավոր խոսքը: Խոսակցական լեզվի բնական նմուշ ստանալու համար ձայնագրող ապարատը դրել են նույնիսկ նպարավաճառի խանութում և ձայնագրել հաճախորդների զրույցը: Ձայնագրված տեքստերն ընդգրկում են կյանքի բոլոր բնագավառները՝ առօրյա կյանքի պատկերներ, գրականություն, արվեստ, ներկայացում, ընտանիք, կանանց զբաղմունք (ընտանիքում), կերակուրներ, սպորտ և այլն: Այդ բոլոր զրույցները կազմել են 1090 էջ (յուրաքանչյուր էջ պարունակում է մոտավորապես 300 բառ), իսկ տեքստերի ընդհանուր քանակը հասնում է 103-ի: Ուսումնասիրված բոլոր բառերի ընդհանուր ծավալը կազմում է 312,135 բառ, իսկ տարբեր բառերի թիվը՝ 7995: Այսքանից բառարանի համար բն-

⁸ Black Y., Aucherman M., The vocabulary of collage students in classroom speeches, Ohio, 1955.

⁹ Gougenheim G., Misheva, L'elaboration du français elementaire, Paris, 1956.

տրվել է 805 առավել հաճախ գործածություն ունեցող բառ։ Այդ խմբի ամենավերջին բառն ունի 29-ից ոչ պակաս հարաբերական հաճախականություն։ Բառարանի համար առանձնացված բոլոր բառերի առօրյա գործածելիության աստիճանը որոշելու համար դպրոցներում անց են կացրել մասսայական հարցում, որի հետև-վանքով ցուցակը լրացվել է նոր, առավել գործածական բառերով (1368 բառ)։ Ըստ որում, ցուցակի լրացումը կատարվել է ոչ միայն բառերի հաճախականության սկզբունքից ելնելով, այլև հաշվի են առնվել ոչ պակաս կարևոր նաև այլ սկզբունքներ՝ լեզ-վաբանական, թեմատիկ և այլն։

Բանավոր խոսքին վերաբերող հաճախականության այս բա-ռարանը լուրջ ուսումնասիրություն է, որը, անտարակույս, կարող է խթան հանդիսանալ այլ լեզուներով նման հետազոտություններ կատարելու գործում։

Համեմատաբար ավելի քիչ թվով հաճախականության բա-ռարաններ են կազմվել ուսաց լեզվով։ Այդ լեզվի առաջին հա-ճախականության բառարանը¹⁰ կազմել է Ֆրանսիշկա Մալիբոբ 1951 թ. Պրագայում։ Բառարան կազմելու համար նյութ է ծառա-յել սովետական պարբերական մամուլը՝ «Правда», «Литера-турная газета», «Учительская газета» և այլն։ Սրանցից յուրաքանչյուրն ընտրանքի մեջ հանդես է եկել մեկական հա-մարով։ Ընտրանքի ընդհանուր ծավալը, որ ենթարկվել է վեր-լուծության, կազմում է 113,032 բառ։ Բառարանի մեջ երկու ցու-ցակով ընդգրկված է ընդամենը 3796 առավել հաճախ գործածվող բառ, որոնցից յուրաքանչյուրի դիմաց տրված է նաև շեխերեն թարգմանությունը։ Դա նաև մի յուրօրինակ երկլեզվյան հաճախա-կանության բառարան է։

Ուսաց լեզվի հաճախականության երկրորդ բառարանը¹¹ լույս է տեսել 1953 թ. ԱՄՆ-ում Ջոսելսոնի կողմից։ Հեղինակը հե-տազոտության է ենթարկել տարբեր ժանրերի տեքստեր, որոնց ընդգրկած բոլոր բառերի ընդհանուր ծավալը կազմում է մեկ մի-լիոն բառ։ Այդքանից հաճախականության բառարանում տեղ են գտել (առանձին ցուցակներով) 5230 տարբեր բառեր, որոնք ունեն համեմատաբար ավելի բարձր հաճախականություն։ Բառա-րանը հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս նաև քերականական

¹⁰ Mallř F., Rusko-česky slovník nejdůle—žitějšich slov pro četbu sovětského tisku, Praha, 1951.

¹¹ Yosselson H. H., The Russian word count, Detroit, 1953.

կարգերի մասին: Սա մինչև այժմ հրատարակված հաճախականության բառարաններից միակն է, որի հաշվումները կատարվել են էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենայի օգնությամբ:

Վ 1963 թ. Տալլինում Շտեյնֆելդը լույս է ընծայում ժամանակակից ռուս գրական լեզվի հաճախականության բառարանը, որի կարևորությունն առանձնապես զգացվում է ազգային դպրոցներում ռուսաց լեզվի դասավանդումը կատարելագործելու ուղղությամբ:

Ռուսերենում վիճակագրական-իմաստային վերլուծության է ենթարկվել Պուշկինի ստեղծագործությունների ամբողջ բառապաշարը և 1956—1961 թթ. կազմվել է հեղինակի լեզվի բառահատոր բառարանը¹²: Վիճակագրական հետազոտությունը պարզել է, որ Պուշկինն իր բոլոր ստեղծագործությունների մեջ օգտագործել է 21,197 տարբեր բառեր, որոնց առանձին գործածությունների ընդհանուր ծավալը կազմում է 544,777 բառ: Պուշկինի բառապաշարի բազմադանդությունը ու հարստությունը ցույց տալու համար բավական է նշել, որ նրա կողմից մեկ և երկու անգամ գործածված տարբեր բառերը կազմում են ամբողջ բառապաշարի 48 տոկոսը: Այս բառարանը պուշկինյան բառերի բազմանշանակության միշտ ըմբռնման բանալին է: Այդ տեսակետից ունիվերսալ աշխատանք է կատարվել «Ասք Իգորի ղնդի մասին» երկի վիճակագրական-իմաստային հետազոտության բնագավառում: Կազմվել է այդ երկի ուղեցույց-բառարանի¹³ առաջին մասը, որտեղ ամեն մի բառի դիմաց (ինչպես և Պուշկինի լեզվի բառարանում) տրվում է նրա հաճախականությունը և հետո շատ յուրովի պարզաբանվում, թե տվյալ բառն ինչ իմաստներով է հանդես եկել:

Իսկ ինչպիսին է իրերի վիճակը հայոց լեզվում: Հայերենում իր նախնական պարզությամբ վիճակագրական մեթոդը առաջին անգամ կիրառվել է Նոր կտակարանի բառապաշարի նկատմամբ, և 1848 թ. Զմյուռնիայում լույս է տեսել այդ դրքի վիճակագրական պարզագույն վերլուծության ենթարկված բառացանկը կամ համարաբառը¹⁴: Այդ բառացանկի հեղինակը, հավանաբար, Դիոնիսիոս վարդապետն է¹⁵: Բոլոր բառերը նա դասավորել է ըստ

¹² Словарь языка Пушкина, I—IV, М., 1956—1961.

¹³ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», вып. I, М.—Л., 1965.

¹⁴ Համարաբառ կամ ցանկ նմանաձայն բառից նորոյ կտակարանի, Զմյուռնիա, 1848:

¹⁵ «Համարաբառ հին և նոր կտակարանաց» գրքի առաջարանը, էջ է:

այբրեկական կարգի, միաժամանակ, ամեն մի բառից հետո նշելով այն բոլոր գործածությունները (նախադասություններով), որոնցով հանդես է եկել տվյալ բառը: Տեղեկություններ են տրվում նաև բոլոր էջերի ու գլուխների մասին, որոնցում գործածվել է համապատասխան բառը:

Հաջորդ վիճակագրական ուսումնասիրությունը կատարվել է 1895 թ. Թ. Աստվածատրյանի կողմից¹⁶: Հեղինակն այդպիսի վերլուծության համար նյութ է ընտրել 1860 թ. Վենետիկում հրատարակված «Աստվածաշունչը»: Կազմված համարաբառում կամ բառարանում բառերը դասակարգված են նույնպես ըստ այբուբենի, և յուրաքանչյուր բառի համար տրված են նրա բոլոր գործածությունները (շեշտելով ամեն մի գործածության գլուխն ու էջը): Այստեղ հետաքրքրական է ջուղայեցի ուսուցիչ Թ. Իսահակյանի առաջաբանը, որտեղ նա, դեռևս այն ժամանակ, գրում է այդպիսի ուսումնասիրությունների կարևոր նշանակության մասին, ընդգծելով, որ «Աստվածաշունչը» որպես հնադարյան դիրք և հին լեզվի ու ոճի շարադրվածք, հույժ կարոտ է բառերի ու դարձվածքների, ինչպես նաև բաղմամբիվ խրթին հասկացությունների բացատրության ու լուսաբանման:

Ժամանակակից գրական հայերենը շունի ծավալուն ու համակողմանի վիճակագրական ուսումնասիրություն: Եղած վիճակագրական վերլուծությունները շատ փոքրածավալ են կամ էլ՝ տեղեկություններ հայտնեցու տեսակետից՝ կցկտուր: Այսպես՝ Խ. Կանայանը վիճակագրական ուսումնասիրության է ենթարկել Ավ. Իսահակյանի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմի բառապաշարը¹⁷: Աշխատանքն ընդգրկում է 1231 բառ: Պոեմի բոլոր բառերի տարբեր գործածությունների ընդհանուր ծավալը կազմում է 3246 բառ: Բառարանում նշված բոլոր բառերի դիմաց անմիջականորեն տրված չէ նրանց հաճախականությունը, այլ անուղղակի կերպով ցույց է տրված, թե տվյալ բառը ո՞ր սուրահում և քանի՞ անգամ է գործածվել: Միաժամանակ, բառերը դասավորված են ոչ թե ըստ նվազող հաճախականության, այլ ըստ այբբենական կարգի:

1954 թ. լույս է տեսնում Ավ. Իսահակյանի պոեզիայի բառա-

16 Թ. Աստվածատրեան, Համարաբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղէմ, 1895:

17 Խ. Կանայան, Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների լեզուն, Երևան, 1940:

րանը¹⁸, որ կարելի է անվանել կիսավիճակագրական ուսումնասիրություն: Բառարանն ընդգրկում է ավելի քան 5000 տարբեր բառեր, որոնք Իսահակյանն օգտագործել է իր պոեզիայում: Այստեղ բառերը դասավորված են նույնպես ըստ այբբենական կարգի: Յուրաքանչյուր բառի դիմաց անողղակի կերպով տեղեկություններ են տրվում նրա հաճախականության մասին, սակայն այդ տեղեկությունները թերի են և ոչ հետևողական:

Հայերենին վերաբերող մյուս վիճակագրական ուսումնասիրությունը կատարել է շեխ հայագետ Լ. Մոտալովան: Նա նույնպես կազմել է Ավ. Իսահակյանի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմի հաճախականության բառացանկը, որի մանրամասն վերլուծությունը տալիս ենք առանձին:

Ուշագրավ ու յուրօրինակ ուսումնասիրություն է կատարել նաև Գ. Գասպարյանը¹⁹: Նա առանց վիճակագրություն և վիճակագրական մեթոդ տեղիքներն օգտագործելու ուսումնասիրել է երեք տարբեր ժամանակաշրջանների պատկանող հայ-ռուսերեն դպրոցական բառարանների բառապաշարը, որոնց համեմատությունից պարզել է, որ յուրաքանչյուր տասնամյակում այդ բառապաշարը 40—50 ստոկոսով փոխվել է, ըստ որում՝ 25—30 տոկոսը կազմել են նորաբանությունները:

Այդպիսի մոտեցումը հատկանշական է նրանով, որ վիճակագրական վերլուծության միջոցով բացահայտվում է տվյալ լեզվի բառերի կյանքը պատմական դարգացման որոշակի կտրվածքում: Դա կարևոր նշանակություն ունի լեզվի տեսական շատ հարցերի պարզաբանման գործում:

Լեզվաբանական համապատասխան երևույթներն ուսումնասիրելիս Հ. Աճառյանը²⁰ և է. Աղայանը²¹ նույնպես դիմել են վիճակագրական վերլուծությունների օգնությանը:

Հ. Աճառյանը վիճակագրական քննության է ենթարկել հայոց լեզվի վանկերը, ձայնավորների ու բաղաձայնների համակարգերը և այնուհետև միայն սահմանել հայերենի ներդաշնակություն ուս-

18 Վ. Առաքելյանի «Ավ. Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճարանական առանձնատվությունները» գրքում. բառարանը կազմել է Ք. Զիլինգարյանը:

19 Գ. Գասպարյան, Հայ-ռուսական բառարանագրության ներդրումը հայ կուլտուրայի մեջ, լեզվի ինստիտուտի «Աշխ. ժողովածու», հ. 3, 1948, էջ 193:

20 Հ. Աճառյան, Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, 1955, էջ 251:

21 Է. Աղայան, Գրաբարի բերականություն, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 262—271:

տիճանը: Այսպիսի հետազոտությունները նա պարզել է ձայնավոր ու բաղաձայն հնչյունների հարաբերություններն ու դրանց գործածության աստիճանները: Վերլուծության արդյունքները յուրաքանչյուր լեզվում բերվում են համեմատական տախտակով, որտեղ ցույց են տրվում բոլոր հնչյունների հարաբերական գործածությունները, դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները գրաբարում, արևմտահայ և արևելահայ աշխարհաբաներում:

Դասական գրաբարում հնչյունների (նաև հնչույթների) և վանկերի կոնկրետ փոխհարաբերություններն ու այլ կարգի առանձնահատկությունները բացահայտելու նպատակով է. Աղայանը կատարում է վիճակագրական ուսումնասիրություն և ստանում խիստ հետաքրքրական տվյալներ: Այստեղ կարևոր է նաև վերլուծության ենթակա տեքստերի ընտրման խնդիրը, որի նկատմամբ հեղինակը ցուցաբերել է ճիշտ մոտեցում: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ վիճակագրական վերլուծության ենթակա ստեղծագործությունները պետք է լինեն այնպիսին, որ կարողանան իրենց մեջ ընդգրկած լեզվական համապատասխան տարրերով արտահայտել ավելի ընդհանրական տվյալներ:

Մինչև այժմ աշխարհի տարբեր լեզուներով կազմվել են ավելի քան 300 հաճախականության բառարաններ ու ցուցակներ²², որոնց բոլորի մասին այստեղ հիշատակելը մեր նպատակից դուրս է:

Խոսելով վիճակագրական մեթոդի կիրառությունների ու հաճախականության բառարանների մասին, անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև այն առանձնահատուկ կողմերը, որոնք հատուկ են հիշյալ բառարաններին:

ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ՔՆՈՐՈՇ ԿՈՂՄՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հաճախականության բառարանի համար հյալեխային հարց է տեքստերի ընտրումը: Լեզուն կամ լեզվի մի առանձին շրջանի ամբողջությամբ վերցրած հնարավոր չէ ենթարկել վիճակագրական վերլուծության: Արդ, եթե հնարավոր չէ հետազոտել մեզ հետաքրքրող բոլոր տեքստերի ամբողջությունը, ապա մնում է ընտրանքային մեթոդի օգնությամբ հետազոտել ամբողջի մի մասը, որի ուսումնասիրությունը թույլ կտա որոշակի պատկերացում կազ-

²² Հաճախականության բառարանների և ցուցակների բիրիդորաֆիան տրված «Babel»-ում, 1957, Vol. 3, № 3, էջ 113—124:

մել ամբողջի մասին: Մաթեմատիկական վիճակագրությունն ուսուցանում է՝ եթե անմիջական քննություն համար մեզ մատչելի է միայն ամբողջի մի մասը, այսինքն՝ ընտրանքը, ապա մենք հնարավորություններից շնորհիվ դրվում ընտրանքի միջոցով ստանալ ճիշտ պատկերացում ամբողջի մասին:

Վիճակագրությունն ունի ստացված արդյունքների հավաստիությունը գնահատելու այնպիսի մեթոդներ, որոնց օգնությամբ կարողանում է որոշել, թե ինչպիսի ծավալ պետք է ունենա ընտրանքը, որպեսզի կարողանա ապահովել որոշակի աստիճանի հավաստիություն:

Որոշ հանգամանքներում ընտրանքը կարող է իր մեջ ընդգրկել ամբողջը լրիվ վերցրած: Այսպես՝ Պուշկինի լեզվի բառարանը կադմեդիս ընտրանքի մեջ ընդգրկվել են հեղինակի բոլոր ստեղծագործությունները: Դրությունն այլ է, երբ գործ ունենք ոչ թե առանձին հեղինակի ստեղծագործությունների կամ որևէ առանձին աշխատության հետ, այլ ցանկանում ենք կազմել մի լեզվի որևէ մասի հաճախականության բառարան: Այդ դեպքում այլևս խոսք լինել չի կարող այն մասին, որ ընտրանքն իր մեջ ընդգրկի ամբողջություն՝ առանց մնացորդի:

Այդպես էլ՝ հայոց լեզվի (ինչպես նաև այլ լեզուների) հաճախականության բառարան կազմելիս շնորհ կարող լեզվի մի ամբողջ բնագավառ ենթարկել վիճակագրական վերլուծության, քանի որ դա կապահանջի մի անխմաստ ու թերևս անհաղթահարելի աշխատանք: Մինչդեռ ընտրանքային մեթոդի կիրառմամբ լեզվի սովորական գաղափար կարող ենք ենթարկել վիճակագրական հետազոտության: Այն կդիտենք որպես մի ամբողջություն: Այդ ամբողջությունից կարող ենք ընտրել առանձին տեքստեր, որոնք էլ հենց, որպես ընտրանք, կենթարկվեն վերլուծության: Ստացված արդյունքները հարաբերականորեն հավաստի տեղեկություններ կտան՝ ճիշտ դատողություններ անելու ամբողջի մասին: Այլ խոսքով, լեզվից ջոկված տեքստերի վիճակագրական ուսումնասիրությունից սլարդ կդառնա, որ սովալ տեքստերում հանդես եկած բառերն ու քերականական ձևերն ինչպիսի գործածություն ունեն: Ստացված տրվյալների ճշտությունն առաջին հերթին կախված է ընտրանքի ծավալից: Որքան մեծ լինի ընտրանքը, այսինքն՝ որքան շատ տեքստեր ուսումնասիրվեն, ստացված արդյունքներն այնքան ավելի ճշգրտորեն կարտացոլեն լեզվական փաստերի իրավիճակը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ գիտության տարբեր բնագա-

վառներից ընտրված մասնագիտական գրականության վերլուծության արդյունքները չեն կարող ճշգրիտ տեղեկություններ տալ, ասենք, գեղարվեստական գրականության մեջ գործածվող բառերի մասին: Ուստի հաճախականության բառարան կազմելիս պետք է ելնել նրա նպատակից և ըստ այդմ էլ ընտրել համապատասխան բնագավառի գրականություն, որտեղ ավելի ճշգրտորեն կարտացոլվի տվյալ բնագավառի հաճախ ու հազվագեղ գործածվող բառերի իրական փոխհարաբերությունը:

Հաճախականության բառարանը, որի կազմումը հետապնդում է մի շարք նպատակներ, սովորաբար ձգտում է այն բանին, որպեսզի իր մեջ ընդգրկված բառերի հաճախականությունների մասին տվյալներն իրենց տարածումն ունենան ոչ միայն վերլուծված տեքստերի վրա (որոնց հիման վրա կազմվել է տվյալ բառարանը), այլև այնպիսի տեքստերի, որոնք ընտրանքի մեջ չեն մտել: Դրանով իսկ կհաստատվի այն միտքը, թե ընտրանքը ամբողջի օրգանական մասն է և սրա արդյունքները կարող են մեզ հավաստի տեղեկություններ տալ այն տվյալների մասին, որոնք գոյություն ունեն ամբողջի մեջ: Բնական է, որ հաճախականության բառարանը կունենա գործնական մեծ արժեք միայն այն դեպքում, եթե կարողանա տալ բավականին ճշգրիտ տեղեկություններ բառերի հաճախականությունների մասին: Սակայն չպետք է ենթադրել, թե բառերի հաճախականությունների մասին ընտրանքի տրված լայններն ամբողջովին համապատասխանում են քննվող ձյուղի ամբողջության մեջ գտնվող բոլոր բառերի գործածություններին: Եթե այդ ենթադրությունը համապատասխաններ իրականությանը, ապա ընտրանքը կդադարեր այդպիսին լինելուց:

Ընտրանքի մեջ գտնվող բառերի հաճախականությունը կտարբերվի ամբողջում եղած բառերի հաճախականությունից: Սակայն այդ տարբերությունը չպետք է դերազանցի նախօրոք նշված հարաբերական սխալի մեծությանը: Վերջինիս չափը կախված է այն բանից, թե ինչ նպատակի համար է կազմվում հաճախականության բառարանը: Սակայն անկախ բառարանի նպատակից, ընտրանքի անհրաժեշտ ծավալի բացակայությունը կհանգեցնի սխալ արդյունքների:

Հայտնի մաթեմատիկոս Ա. Ա. Մարկովը դեռևս 1916 թ. քննադատելով Ն. Ս. Մորոզովի «Լեզվաբանական սպեկտրնիր» հոդվածը, որտեղ Մորոզովն ընտրանքի ոչ նիշտ ծավալի պատճառով ստացել էր այնպիսի տվյալներ, որոնք չէին համապատասխանում

լեզվում եղած տվյալների իրական գործածությունը, նշում է. «Միայն հետազոտական դաշտի նշանակալի ընդարձակումը (ոչ թե հինգ հազար, այլ հարյուր հազարավոր բառերի հաշվարկումը) կարող է եղբայրանդամներին տալ որոշակի աստիճանի հիմնավորումներ»²³։ Ուրեմն՝ հաճախականության բառարանի տվյալների ճշգրտությունն անմիջականորեն կապված է ընտրանքի անհրաժեշտ ծավալի հետ։ Վերջինիս օբյեկտիվ լուծումը տվյալ բնագավառի արմատական հարցի ճիշտ ըմբռնումն է։ Այս իմաստով, հիմնականում ճիշտ մոտեցում է հանդես բերում Ռ. Մ. Յրումկինան, որի կողմից մշակված մեթոդիկան²⁴ օգնում է կողմնորոշվելու հաճախականության բառարան կազմելու աշխատանքներում։

Միաժամանակ, պետք է նշել, որ մինչև այժմ կազմված հաճախականությունների բառարանների դերակշռող մասի հեղինակներն իրենց առջև խնդիր չեն դրել սահմանել ընտրանքի անհրաժեշտ ծավալ։ Նրանք ընտրանքի ծավալը որոշելիս առաջնորդվել են իրենց անձնական նախասիրություններով։ Այսպես, Յրանտիշկա Մալիր-փի ղեկավարությամբ կազմվել է ռուսաց լեզվի հաճախականության բառարան, որի ընտրանքը կառարվել է բացառապես պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա։ Պարզ է, որ այսպիսի միակողմանիության դեպքում արդյունքների հավաստիությունն այլ տեքստերի վրա տարածել չի կարելի։

Իսպաներեն լեզվի հաճախականության բառարան կազմելու համար ընտրանքի ծավալի որոշման յուրահատուկ մեթոդիկա է կիրառել Գարսիա Հոսը։ Սա ընտրած տեքստերը բաժանում է չորս խմբի (ըստ տարբեր բնագավառների դրականության), իսկ յուրաքանչյուր խմբի տեքստը բաժանում է այնպիսի մասերի, որոնք հավասարապես պարունակում են 10,000-ական բառ։ Այնուհետև հաշվում է, թե քանի տարբեր բառեր են հանդես եկել առաջին 10,000 բառում, հետո երկրորդ 10,000-ում, որոնք չեն հանդիպել առաջինում ու այդպես շարունակ։ Հոսը գտավ, որ առաջին 10,000-ում հանդես են եկել 1800 տարբեր բառեր (մնացածը

23 А. А. Маркоз, Об одном применении статистического метода, «Известия Императорской Академии наук», серия VI, т. X, № 4, էջ 241։

24 Р. М. Фрумкина, Некоторые вопросы составления частотных словарей, «Машинный перевод и прикладная лингвистика», М., 1959, №2(9)։ Статистические методы изучения лексики, М., 1964։ Некоторые практические рекомендации по составлению частотных словарей, «Русский язык в национальной школе», 1963, №5.

կրկնվել են), երկրորդ 10,000-ում՝ մոտ 1000 տարբեր բառեր, որոնք չեն հանդիպել առաջինում: Իսկ երրորդ 10,000-ում գործածվել են 500 տարբեր բառեր, որոնցից և ոչ մեկը հանդես չի եկել առաջին և երկրորդ մասերում: Վերջապես տասնմեկերորդ 10,000-ում հանդես է եկել 90 նոր բառ: Այդ միջիմաստով էլ հնդի-նակը բավարարվել է, որովհետև դրանից հետո նոր բառերը հանդես են եկել շատ դանդաղ, մինչդեռ Հոսի նպատակն էր առանձնացնել առավել գործածական բառերը²⁵:

Ընտրանքի անհրաժեշտ ծավալն ու դրա հետ կապված այլ հարցեր որոշակի լուսաբանում են դրել Ռ. Մ. Ֆրոսմկինյացի մոտ:

Բառի նվազ հաճախականության դեպքում նա սլաշտպանում է ընտրանքի ծավալը մեծացնելու տեսակետը, քանի որ փոքր ընտրանքի դեպքում հազվադեպ հանդիպող բառի մասին ստույգ տեղեկություն ստանալ հնարավոր չէ: Միաժամանակ նա նշում է, որ ընտրանքի ծավալը չպետք է գերազանցի որոշակի մեծության: Սկզբունքորեն այդ տեսակետի հետ չի կարելի շահամաձայնվել: Սակայն լեզվի մի քանի ճյուղերի տվյալներ ընդգրկող հաճախականության բառարանի ընտրանքի համար դա խիստ է ասված (անտեսված է ժամանակակից հաշվիչ տեխնիկայի միջամտությունը բառարանի կազմման աշխատանքներին):

Ընտրանքի ծավալի, բառերի հարաբերական հաճախականության, հարաբերական սխալի ու այլ մեծությունների փոխադարձ կապի ու կախվածության բացահայտումը կարող ենք արտահայտել հետևյալ վիճակագրական բանաձևի միջոցով՝

$$\delta = t \sqrt{\frac{q}{np}}, \text{ որտեղ}$$

n -ը ընտրանքի ծավալն է,

q -ն՝ հարաբերական սխալը,

p -ն հաճախականությունն է, որը ըստ տվյալ ընտրանքի պետք է բնորոշվի այնպիսի հնարավոր սխալով, որը չի գերա-
 δ -ին:

t -ն հաստատուն թիվ է,

q -ն՝ հավասար է 1 p -ի:

Այս բանաձևի միջոցով, հաճախականության բառարան կազ-

25 Գաբրիա Հոսի մեթոդի մասին մանրամասն տե՛ս Р. М. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики.

մելիս, կարող ենք լուծել մի շարք խնդիրներ: Նախ՝ որոշում ենք թույլատրելի հարաբերական սխալի (δ) մեծությունը և ապա սահմանում, թե ինչպիսին պետք է լինի ընտրանքը, որպեսզի համապատասխան բառերի հաճախականությունները հաշվի առնվեն այնպիսի սխալով, որը չի գերազանցում հարաբերական սխալին: Այսինքն՝ սահմանում ենք ընտրանքի այնպիսի ծավալ, որը կարողանա ապահովել այս կամ այն բառի համապատասխան հաճախականությունը՝ դուրս չգալով որոշված հարաբերական սխալի սահմաններից:

Մաթեմատիկական վիճակագրության համաձայն, հնարավոր են նաև այնպիսի դեպքեր, երբ սահմանված ծավալի ընտրանքի մեջ շեղումներն ավելի մեծ են լինում, քան ենթադրում ենք: Իհարկե, այդպիսի շեղումները շատ հազվագեպ են պատահում:

Մեր կիրառած բանաձևում տեղ գտած հաստատունը (χ) բնորոշում է այդպիսի մեծ շեղման դեպքերի թիվը: Եթե ընդունենք, որ $\chi = 2$ (այսինքն՝ $F(\chi) = 0,95$), ապա այդ նշանակում է, որ ընտրանքում որևէ տարրի հաճախականության 100 դեպքից 95-ը դուրս չի գա մեր նախանշած սահմաններից, իսկ մնացած 5-ը կարող է չհամապատասխանել պայմանին:

Հարաբերական սխալի մեծությունը սահմանելիս ելնում ենք գործնական ու տեսական պահանջներից:

Եթե հաճախականություն բառարանը կազմված է ուսումնական նպատակների համար, ապա հարաբերական սխալին կարող ենք տալ այնպիսի մեծություն, որի համար շատ բարձր ճշտությունն այնքան էլ անհրաժեշտ չէ: Իսկ եթե կազմում ենք այնպիսի բառարան, որի նպատակն է՝ ծագայել հեռագրային հաղորդումների բառային (լեքսիկական) կողավորման համակարգին, ապա այստեղ պահանջվում է հարաբերական սխալին տալ այնպիսի արժեք, որը համեմատաբար ավելի բարձր ճշտությամբ արտացոլի ամբողջի տարրերի ու ընտրանքի միջոցով ստացված արդյունքների իրական փոխհարաբերությունը: Սա նշանակում է, որ ընտրանքի բառերի հաճախականությունը կարող է տարբերվել ամբողջի (լեզվի) մեջ գոյություն ունեցող բառերի հաճախականությունից՝ նվազագույն չափով, ինչպես ցույց է տալիս հարաբերական սխալի մեծությունը:

Եթե հարաբերական սխալին տալիս ենք այնպիսի մեծություն՝ $\delta = 0,3$, ապա ընտրանքի տվյալները ամբողջի տվյալներից կշեղվեն մոտավորապես մեկ երրորդ ($1/3$) մասով: Եթե $\delta = 0,1$, ապա

ընտրանքի արդյունքը ամբողջի մեջ գոյություն ունեցող տարրերից կշեղվի մեկ տասներորդով ($1/10$) և այլն:

Եթե կադմուս ենք ուսումնական ու այլ նպատակների համար որևէ լեզվի հաճախականության բառարան, որը (հարաբերական ախալի $\delta = 0,3$ դեպքում) կարողանա արտահայտել տեքստի ընդհանուր ծավալի մոտավորապես 80 տոկոսը, ապա անհրաժեշտ է առաջին հերթին սահմանել համապատասխան ծավալի ընտրանք: Այստեղ կարևորն այն է, որ որոշվի ամենահաճախ հանդես եկող բառերի առաջին խմբի վերջին բառի հաճախականությունը (p): Այդ բառի հաճախականությունը կարող ենք որոշել մեր վերոհիշյալ բանաձևի օգնությամբ:

Այդ բանաձևը կարելի է ենթարկել այսպիսի ձևափոխության՝

$$\delta = t \sqrt{\frac{q}{np}} : \quad \sqrt{\frac{q}{np}} = \frac{\delta}{t} : \quad \frac{q}{np} = \frac{\delta^2}{t^2} ;$$

$$\frac{1}{n} = \frac{\delta^2 p}{t^2 q} ; \quad n = \frac{t^2 q}{\delta^2 p} \quad \text{և վերջապես՝} \quad p = \frac{t^2 q}{\delta^2 n} ;$$

Դնդումենք՝ $n = 700,000^*$

$p = ?$

$q = 1 - p$

$\delta = 0,3$

$t = 2$

p -ն դանելու համար տեղադրենք արժեքները

$$p = \frac{2^2 (1-p)}{0,3^2 \cdot 700,000} = \frac{4-4p}{63,000} ;$$

$$p = \frac{4-4p}{63,000} : \quad \text{Այս հավասարության երկու կողմերն էլ}$$

բազմապատկում ենք միևնույն թվով:

$$63,000 \quad p = \left(\frac{4-4p}{63,000} \right) \cdot 63,000$$

$$63,000 \quad p = 4 - 4p$$

* Այս ընտրանքը ներկա դեպքում կամալական է և ծառայում է լոկ որպես օրինակ:

$$63,000 \quad p + 4p = 4$$

$$63,004 \quad p = 4$$

$$p = \frac{4}{63,004} = 0,00007$$

$$p = 0,00007$$

Ստացվում է, որ բարձր հաճախականությամբ հանդես եկած բառերի առաջին խմբի ամենավերջին բառը (ըստ նվազող հաճախականության) ուսումնասիրված տեքստերում օգտագործվել է 0,00007 հաճախականությամբ: Այսինքն՝ ուսումնասիրված տեքստերի յուրաքանչյուր հարյուր հազար բառում տվյալ բառը հանդիպել է յոթ անգամ: Քանի որ մենք հետազոտության ենք ենթարկել 700,000 բառ, ուստի այդ ամբողջ ընտրանքում մեզ հետաքրքրող բառը հանդես կգա յոթ անգամ ավելի: Ուրեմն՝ ամենահաճախ գործածվող բառերի առաջին խմբի վերջին բառը հանդես է եկել 700,000 ծավալ ունեցող ընտրանքում 49 անգամ: Եթե կառուցակցի ենք նշված պայմանով ճիշտ որոշել այդ վերջին բառի հաճախականությունը, ապա նրանից առաջ դասավորված մյուս բառերը, որոնք ունեն ավելի բարձր հաճախականություն, ինքնըստինքյան կորոշվեն ավելի մեծ ճշգրտությամբ:

Ընտրանքի ծավալը սահմանելիս պետք է հիմք ընդունել առավել հաճախ գործածվող բառերի առաջին խմբի ամենավերջին բառի հաճախականությունը, որն իր նախորդների համեմատ ավելի նվազ գործածություն ունի: Նվազ ասելով, չպետք է հասկանալ, որ այդ բառը ընդհանրապես հազվադեպ է գործածվում, այլ պարզ է, որ այդ խմբի վերջին բառի հաճախականությունը պետք է ունենա անհրաժեշտ չափի մեծություն, որպեսզի նրա բավարար աստիճանի գործածության բացահայտումը հարաբերական սխալի հետ մեկտեղ չպահանջի ավելի մեծ ընտրանք, քան սահմանված անհրաժեշտ ծավալն է:

Իսկ ինչպե՞ս գտնել այդ վերջին բառի համարը: Այլ կերպ ասած, մեր առանձնացրած առավել գործածական բառերի առաջին խումբը որբա՞ն բառ է պարունակում: Այս հարցը պարզելու համար դիմենք այստեղ կոչված Ֆիպֆի օրենքին²⁶:

²⁶ Ֆիպֆի օրենքի մասին մանրամասն տե՛ս Р. М. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики.

Ըստ այդ օրենքի՝

$$P_r = K \cdot r^{\gamma}, \text{ որտեղ}$$

P_r -ը բառի հաճախականությունն է.

r -ը բառի համարն է՝ ըստ նվազող հաճախականության,

k -ն և γ -ն որոշ սահմաններում հաստատուն թվեր են:

Այս բանաձևը կարող ենք ենթարկել այսպիսի ձևափոխություն՝

$$P_r = k \cdot r^{-\gamma};$$

$$P_r = \frac{k}{r^{\gamma}}, \text{ որտեղից՝}$$

$$r^{\gamma} = \frac{k}{P_r} \text{ և}$$

$$\text{Ուշենք՝ } k = 0,1$$

$$\gamma = 1,01$$

$$P = 0,00007$$

$$r^{\gamma} = ?$$

Այժմ գտնենք, թե ինչի է հավասար r^{γ} :

$$r^{\gamma} = \frac{0,1}{0,00007} = \frac{10000}{7} = 1428$$

$$r^{\gamma} = 1428$$

$$r^{1,01} = 1428^{1,01} = 1428$$

$$r = 1428$$

Պարզվեց, որ ընտրանքի վերլուծման հետևանքով ստացված բառերի առաջին խումբը, որն առանձնացվել էր մեր կողմից ըստ նվազող հաճախականության, իր մեջ ընդգրկում է 1428 բառ: Պարզվեց նաև, որ նշված խմբի վերջին բառն ունի 1428-րդ համարը: Բայց դեռևս չլուծված է մնում այն հարցը, թե 1428 բառը որքանով կարող է արտահայտել որոշակի երկայնության տեքստի ծավալը:

Այդ հարցը կարող ենք նախօրոք լուծել տեսականորեն, իսկ այնուհետև ստուգել նաև փորձնական ուղիով: Սրա տեսական լուծման համար դարձյալ վկայակոչում ենք Յիպֆի օրենքը:

Հաճախականությունն բառարաններում բառերը դասավորված են ըստ նվազող հաճախականության: Հարց է առաջանում՝ բառերի այդպիսի նվազող հաճախականությունը արդյոք ենթարկվում է որևէ օրինաչափության, թե ուղղակի տարերայնության հետեանք է: Կամ՝ կարո՞ղ ենք հաճախականության բառարանի որևէ բառի համարի միջոցով գտնել, թե այդ բառը տեքստերում մոտավորապես ինչպիսի՞ հաճախականությամբ է հանդես գալիս: Այդ հարցերին է, որ Ցիպֆի օրենքը դրական պատասխան է տալիս (այդ բանում որոշ չափով համոզվեցինք նաև վերևի օրինակում):

Հետամտու լինելով նշված օրինաչափությանը, տեսնենք, թե մեր առանձնացրած առավել հաճախ գործածված բառերի խումբը (մոտ 1430 բառ) ի՞նչ տեղ կգրավի համապատասխան տեքստում:

Եթե հաճախականության բառարանում բառի համարը նշանակենք r , իսկ տեքստերում հանդես եկող այդ նույն բառի հարանգական հաճախականությունը՝ P_r , ապա բառի համարի ու նրա հարաբերական հաճախականության միջև նկատված օրինաչափությունը, որն ստուգվել է տարբեր լեզուների նյութերի հիման վրա, կարտահայտվի հետևյալ բանաձևով՝

$$P_r = \frac{k}{r^{\gamma}}$$

(այս բանաձևն արտահայտում է Ցիպֆի օրենքը): k և γ այս օրենքում հաստատուն մեծություններ են²⁷: Ըստ այդ օրենքի՝ մեր նշած 1430 ամենահաճախ գործածվող բառերը կկազմեն տեքստերի ծավալների մոտավորապես 80 տոկոսը, քանի որ՝ $P_r = k \cdot r^{-\gamma}$:

Ցիպֆի օրենքի սահմանափակությունը հաշվի առնելով (այս մասին կխոսենք ստորև), այստեղ 1-ից մինչև 50-ը հաշվում ենք առանձին, իսկ 50-ից բարձր՝ առանձին:

Տեղադրելով արժեքները, կունենանք՝

$$P = 0,1 \cdot 1^{-1,01}$$

$$P_2 = 0,1 \cdot 2^{-1,01}$$

$$P_3 = 0,1 \cdot 3^{-1,01}$$

և վերջապես՝

$$P_r = 0,1 \cdot 1430^{-1,01}$$

$$S_1 = \sum_{r=1}^{50} P_r = P_1 + P_2 + P_3 + \dots + P_{50} = 0,1 (1^{-1,01} + 2^{-1,01} + \dots + 50^{-1,01})$$

²⁷ Սրանց արժեքները (որոնք նշված են վերևում) տարբեր լեզուներում կրում են որոշակի փոփոխություններ: Այդ փոփոխություններն զգացվում են նույնիսկ միևնույն լեզվով գրող տարբեր հեղինակների մոտ:

$$+ 3^{-1.01} + \dots + 50^{-1.01}) \approx 0.49; \quad S_1 = 0.49$$

$$S_2 = \sum_{i=1}^{1430} P_i = P_{51} + P_{52} + \dots + P_{1430} = 0.1 (51^{-1.01} +$$

$$+ 52^{-1.01} + 53^{-1.01} + \dots + 1430^{-1.01}) \approx 0.31$$

$$S^2 = 0.31$$

$$S = S_1 + S_2 = 0.49 + 0.31 = 0.8, \quad \text{այսինքն՝ } 80\%$$

Այսպիսով, տեսանք, որ մեզ հետաքրքրող 1430 ամենահաճախ գործածվող բառերը կարող են արտահայտել համապատասխան տեքստի ծավալի մոտավորապես 80 տոկոսը: Միաժամանակ, չսխեռք է կղրակացնել, թե Յիպֆի օրենքը կարող է տարածվել ամեն մի երկայնություն ունեցող տեքստի վրա: Նրա կիրառումը սահմանափակվում է $50 < r < 1500$ շրջանակով: Եթե r գերազանցում է 1500-ին, այսինքն՝ եթե ընտրանքի միջոցով ստացված ամենահաճախ գործածվող բառերի առաջին խումբն իր մեջ պարունակում է 1500-ից ավելի բառ (ասենք՝ 2000 և այլն), ապա Յիպֆի բանաձևում պարամետրը (γ) դադարում է հաստատուն թիվ լինելուց՝ այն մեծանում է r -ի մեծացմանը զուգընթաց:

γ -ն հաստատուն չէ ոչ միայն տարբեր լեզուներում, այլև միևնույն լեզվի տարբեր տեքստերում: Այդ տեսակետից բացառիկ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել պարամետրի γ մեծությունը γ հայտ բերումը հայոց լեզվում, որի լուծման հարցը կապված է հաճախականության բառարանի կազմման ու սրա արդյունավետության ստուգման հետ:

Ինչպես արդեն նկատել ենք, հաճախականության բառարանները կազմելիս հարաբերական սխալին հատկացնում ենք տարբեր մեծություններ: Իրոք, եթե մեզ չի բավարարում 0,3 մեծությունը, որը տալիս է համեմատաբար ավելի մեծ շեղում, ապա հարաբերական սխալին կարող ենք տալ այլ մեծություններ (օրինակ, 0,2, 0,1 և այլն), որոնց դեպքում շեղումը համապատասխանաբար ավելի կփոքրանա: Բայց այդպիսի պարադոքսում էլ ընտրանքի ծավալը կհասնի այնպիսի չափերի, որի բնոմբը կպահանջի անհամեմատ մեծ աշխատանք:

Ընդունենք՝ $\gamma = 0, 3$, իսկ ընտրանքի ընդհանուր ծավալը՝ 750,000 բառ, ապա ամենահաճախ գործածվող բառերի առաջին խմբի ամենամեծ գործածվող բառի հարաբերական հաճախակա-

նությունը (p) կկազմի 0, 00006, այսինքն՝ ուսումնասիրված բոլոր տեքստերում այն կհանդիպի մոտ 45 անգամ ու հաճախականություն բառարանում կդրավի 1666-րդ տեղը (այլ կերպ՝ այդ խումբն իր մեջ կպարունակի 1666 բառ): 1666 բառը կարող է արտահայտել ոչ միայն ուսումնասիրված, այլև ուրիշ համապատասխան տեքստերի ծավալների մոտ 84 տոկոսը:

Պատկերը փոխվում է, երբ հարաբերական սխալին տալիս ենք այլ արժեք: Եթե $\delta = 0, 2$, ապա միևնույն ընտրանքի դեպքում (750,000) ամենաբարձր հաճախականություն ունեցող բառերի առաջին խմբի ամենավերջին բառի հարաբերական հաճախականությունը կկազմի 0,0001: Ուսումնասիրված տեքստերում այս բառն արդեն հանդես կգա 75 անգամ: Միաժամանակ, բառերի այդ խումբը կեղբարակվի 1000-րդ բառով: Առանձնացված այդ 1000 բառը կարող է արտացոլել սրոշակի տեքստի ծավալի 70 տոկոսը:

Ինչպես տեսնում ենք՝ տարբերությունն ակնհայտ է: Վերջինիս դեպքում վերլուծության հետևանքով բառերի հաճախականությունների մասին ստացված տվյալներն ավելի ստույգ են (հարաբերական սխալն այստեղ կազմում է երկու տասներորդ մասը, իսկ մյուսում՝ երեք տասներորդը): Խիստ անհրաժեշտության դեպքում հարաբերական սխալը կարելի է հասցնել մինչև 5 տոկոսի ($\delta = 0,05$): Նման դեպքում, ինչպես նշեցինք քիչ առաջ, ընտրանքի ծավալը կհասնի վիթխարի չափերի:

Այսքանը մեզ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ, ինչպես բոլոր լեզուներում, այնպես էլ հայերենում, ոչ բոլոր բառերն են, որոնք օժտված են մարդկային հասարակությանը միատեսակ ծառայելու ունակությամբ:

Եթե հարկ է լինում հազվագեյտ գործածվող բառերն ընդգրկել հաճախականության բառարանի մեջ, ապա անհրաժեշտորեն պահանջվում է հետադուտել անհամեմատ ավելի մեծ ծավալի ընտրանք, որպեսզի կարողանանք համոզված կերպով պնդել, թե հազվագեյտ հանդես եկող բառերի մասին մեր ստացած տեղեկությունները բավարար չափով համաստի են նաև այլ տեքստերի համար, որոնք չեն ներգրավվել հետադուտված ընտրանքի մեջ: Ուրեմն, բառը որքան հազվագեյտ հանդես գա, ընտրանքն այնքան մեծ պետք է լինի, և ընդհակառակը: Օրինակ, Ստ. Զորյանի «Պապ Ֆադավորը» վեպի առաջին գլխի 10,000 բառում գնալ-ը գործածվել է 48 անգամ: Սրա համար, հետևապես, հարկադրված չենք լինի ուսումնասիրել համեմատաբար շատ մեծ ծավալի ընտրանք: Մինչդեռ նշավակել

բառն այդ նույն 10,000-ում չի գործածվել և ոչ մի անգամ: Այդ բառի համար ստույգ տեղեկություն ստանալու համար, որը տարածվի նաև այլ տեքստերի վրա, ստիպված կլինենք հետազոտել այնպիսի ընտրանք, որի ծավալը կհասնի նույնիսկ ավելի քան տասը միլիոն բառի: Պարզ է, որ այդպիսի ընտրանքը կպահանջի հսկայական աշխատանք ու ժամանակ և առանձին հետաքրքրություն էլ չի ներկայացնի: Դրա համար էլ հաճախականության բառարանը կոչված չէ տեքստի բոլոր բառերի մասին տեղեկություններ տալու: Այն սահմանափակվում է միայն առավել հաճախ գործածվող բառերի բնութագրմամբ:

Հաճախականության բառարանի համար, ինչպես տեսանք վերևում, հիմնական հարց է հանդիսանում անհրաժեշտ ծավալի տեքստերի ընտրումը: Սակայն այդպիսի բառարանի համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև այն հանգամանքը, թե ինչպիսի տեքստեր պետք է ընտրել: Չպետք է կարծել, թե տեքստի ընտրումը հարցի տեխնիկական կողմն է միայն: Բառարանի համար պետք է ընտրել այնպիսի տեքստեր, որոնց տվյալներն ավելի ճշգրտորեն ներկայացնեն որեւէ լեզվի համապատասխան բնագավառի բառապաշարը: Միայն այդ դեպքում ընտրանքի մեջ ընդգրկված միավորը (տեքստը) կարող է ճիշտ արտացոլել ամբողջի համապատասխան հատկությունները:

Հաճախականության բառարանը լեզվի գոյավիճակն ավելի լավ կներկայացնի միայն այն դեպքում, եթե հաշվի առնվի բառերի հաճախականությունը ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր խոսքում: Մինչև այժմ կառված հաճախականության բառարանները (բացառությամբ Գոգենհայմի բառարանի) հենվել են գրավոր խոսքի սովորների վրա: Սրանց հեղինակներն անուշադրության են մատնել բանավոր խոսքի ուսումնասիրությունը: Ճիշտ է, բանավոր խոսքի հետազոտությունը կապված է լուրջ դժվարությունների հետ, բայց դա չի նշանակում, թե պետք է անուշադրության մատնվի այնպիսի կարևոր մի բնագավառ, ինչպիսին բանավոր խոսքն է: Բանավոր խոսքի հետազոտության անհրաժեշտությունն ավելի ակնառու է դառնում նաև այն իմաստով, որ բանավոր և գրավոր խոսքի ուսումնասիրության միասնական արդյունքները կարող են համեմատաբար լիարժեք տեսք տալ հաճախականության բառարանին: Վերջինս միաժամանակ հանդիսանում է նաև այն հուսալի հիմքը, որի վրա ուսումնական նպատակներով կազմվում է մինիմում-բառարանը:

Տարբեր տեսակի հաճախականության բառարաններն ու ցուցակները բավականին մեծ թիվ են կազմում: Բառարանի մի տեսակը նվիրված է սղագրության համակարգի բարելավմանը (Քինգ), մյուսը՝ բանավոր խոսքում քերականական կարգերի հաճախականությանը (Բլեկ և Օշերման) և այլն: Անգլերեն լեզվի համար ստեղծվել է «Basic English», որը ծառայում է մեքենական թարգմանության և այլ նպատակների համար: Միաժամանակ, կազմվում են դարձվածաբանության (Հոշ), զուգահեռ (Իտոն), վերջավորությունների (Դիդերիխ) և այլ տեսակի հաճախականության բառարաններ ու ցուցակներ: Աստիճանաբար լայն թափ են ստանում տարբեր երկրներում կազմվող շրջուն հաճախականության բառարանները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն լեզվի բառակազմական-ձևաբանական համակարգի վիճակագրական օրինաչափությունների ուսումնասիրության գործում: Հաճախականության բառարանի մի այլ տեսակ է Գոգենհայմի բառարանը, որն ընդգրկում է բանավոր խոսքի ուսումնասիրության տվյալները: Հաճախականության բառարանը կարող է պարունակել նաև միայն մի հեղինակի բոլոր ստեղծագործությունների կամ ստեղծագործությունների մի մասի մեջ գործածված բոլոր բառերի մասին ամբողջական սեղեկություններ (Պուշկինի լեզվի բառարանը և այլն): Կան դեպքեր, երբ այդպիսի բառարաններում բառերի հաճախականությունը նշվում է ոչ սովորական ձևով: Նրանցում յուրաքանչյուր բառի դիմաց ընդհանուր հաճախականության թվի փոխարեն ցույց է տրվում, թե տվյալ բառը ո՞ր տեքստերում է հանդիպել (էջի)²⁸:

Նպատակահարմար ենք գտնում ստորև բնութսյան ենթարկել հաճախականության երկու բառարան, որոնցից մեկը սեղեկություններ է տալիս ուս ժամանակակից գրական լեզվում առավել հաճախ գործածվող բառերի մասին, իսկ մյուսը լուսաբանում է մի հեղինակի առանձին ստեղծագործության ամբողջ բառակազմի վիճակագրական կառուցվածքը: Առաջինը Շտեյնֆելդի «Ժամանակակից ուս գրական լեզվի հաճախականության բառարանն»²⁹

²⁸ Eby E., A concordance of W. Whitmans „Leaves of grass...“, Seattle, 1955.

²⁹ Э. А. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка, Таллин, 1963.

է. երկրորդը՝ Մոտալուվայի՝ «Ավ. Իսահակյանի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմի հաճախականության բառարանը»:

Է. Ա. Շտեյնֆելդի «Ժամանակակից ուս գրական լեզվի հաճախականության բառարանը»: Սա առաջին հաճախականության բառարանն է, որ լույս է տեսել Սովետական Միությունում: Դա մի նոր փորձ էր լեզվաբանական վիճակագրության օգնությամբ հետազոտելու ժամանակակից ռուս գրական լեզվի բառապաշարի մի որոշ մասը: Այդ նպատակով ուսումնասիրության է ենթարկվել 350 ժամանակակից տեքստ, որոնք ունեցել են մոտավորապես հավասար ծավալ: Ընտրված տեքստերն ընդգրկում են ցածր և միջին դպրոցական երեխաների համար գեղարվեստական գրականություն (100,000 բառ), արձակ գեղարվեստական գրականություն մեծերի համար (50,000 բառ), երիտասարդությանը նվիրված ռդիո-հաղորդումներ (100,000 բառ) և հրապարակախոսական հոդվածներ պատանեկան ու երիտասարդական թերթերից և ամսագրերից (100,000 բառ): Տեքստերի ընդհանուր ծավալը կազմում է 400,000 բառ: Ընտրանքի այդպիսի ծավալը թե՛ տեսականորեն և թե՛ գործնականորեն հեղինակին հնարավորություն է տվել առանձնացնելու ռուսաց լեզվում առավել հաճախ գործածվող բառերի հիմնական խումբը (մոտ 1200 բառ), որ արտահայտում է որոշակի տեքստի ծավալի մոտավորապես 70 տոկոսը: Այդ խմբի ամենահազվադեպ բառը հետազոտված տեքստերում գործածվել է 40 անգամից ոչ պակաս:

Ամբողջ ընտրանքում (400,000) գործածվել են 24,229 տարբեր բառեր, որոնցից հաճախականության բառարանի մեջ են մտել ընդամենը 2500-ը: Այսինքն՝ բառարանի մեջ մտել են միայն այն բառերը, որոնք քննված տեքստերում հանդիպել են 14 և ավելի անգամ:

Բառարանը բաղկացած է երեք հիմնական ցուցակներից: Այդ ցուցակներից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին իր մեջ պարունակում է բոլոր բառերը (2500), որոնք նշված բոլոր ցուցանականերում էլ դասավորված են տարբեր սկզբունքով: Առաջին ցուցակում բառերը շարված են ըստ նվազող հաճախականության: Ամեն մի բառի դիմաց նշված է նրա ընդհանուր հաճախականությունը և այն տեքստերի քանակը, որոնցում հանդիպել է տվյալ բառը: Այս ցուցակում հավասար հաճախականություն ունեցող բառերը դրված են ըստ ալբեմնական կարգի:

Երկրորդ ցուցակում բառերը դասավորված են ըստ խոսքի մա-

սերի: Ըստ որում յուրաքանչյուր բառի դիմաց նախ նշված է բոլոր այն տեքստերի քանակը, որոնցում գործածվել է տվյալ բառը, ապա տրված են ընդհանուր հաճախականությունը և այլ կարգի տեղեկություններ: Բառերն այստեղ հաջորդում են մեկը մյուսին ոչ թե ըստ նվազող հաճախականության, այլ ըստ տեքստերի նվազող քանակի: Այսպես՝

Существенные	Количество текстов	Частота	Число		П а д е ж					
			ед.	мп.	И	Р	Л	В	Т	П
Год	290	810	684	126	111	244	29	186	38	202
Дело	261	773	579	194	306	111	54	141	59	102
День	242	816	594	222	186	211	18	341	34	26
Глаз	241	558	39	419	113	38	2	1153	108	45
Рука	234	746	305	441	90	55	6	263	199	133

Երրորդ ցուցակում բառերը դասավորված են այբբենական կարգով և ամեն մի բառի դիմաց գրված է, թե ինչ խոսքի մաս է, քանի տեքստի մեջ է հանդես եկել և ինչպիսի հաճախականություն ունի: Այս ցուցակում կարևոր տեղ է հատկացված համանուն բառերի բացատրությանը: Առաջին համարի տակ հանդես է գալիս այն համանունը, որի հաճախականությունն ավելի մեծ է: Հետագայում տեքստերում հարաբերական հաճախականությամբ հանդես եկած համանունները ցուցակում ունեն այսպիսի դասավորություն:

С л о в о	Часть речи	Количество текстов	Частота по частям речи ¹¹
Вид ¹ (внешность)	С	112	148
Вид ² (разновидность)	С	18	50
Свет ¹ (электрический свет)	С	63	95
Свет ² (вселенная)	С	36	40
Стать ¹ (вспомог. глагол)	Г	258	707
Стать ² (с ать у дверей)	Г	26	29
Мир ¹ (земной шар)	С	73	152
Мир ² (отсутствие войны)	С	22	54

Այս երեք ցուցակներից բացի, զրբի առաջին մասում կան ներածական գլուխներ, որոնք հակիրճ տեղեկություններ են տալիս ուսաց լեզվի հաճախականության այլ բառարանների, ինչպիսի

նաև տվյալ բառարանի աղբյուրների ու կազմման մեթոդների մասին: Ներածական շորտորդ գլխում վերլուծության են ենթարկվում բնականական ձևերի մասին ստացված արդյունքները: Այնուհետև մեկնաբանվում ու ցուցադրվում են բառարանի արդյունավետության ստուգման տվյալները: Գրքի վերջում որպես հավելված արված է բայերի խնդրառությունը: Միաժամանակ նշվում է նաև դրանց հաբաբերական գործածությունը:

Վերլուծվող բառարանի ընտրանքի անհրաժեշտ ծավալը սահմանվել է Ռ. Մ. Ֆրուձկինայի հաշվումների հիման վրա: Այդ հաշվումների տեսական ճշգրտությունը հաստատվեց նաև գործնականում, երբ տվյալ բառարանի արդյունավետությունն ստուգվում էր այլ տեքստերի վրա: Իր մի շարք արժանիքների կողքին Շտեյնֆելդի բառարանը սակայն ունի որոշ կարգի թերություններ:

Նախ՝ բառարանի վերնագրի ու նրա արտահայտած բովանդակության միջև կա որոշակի հակասություն: Բառարանն անվանվում է «Ժամանակակից ռուս զբաղվող հաճախականության բառարան»: Իսկ ինչպիսի՞ն է իրականում: Սա պարզաբանելու համար առաջին հերթին կանգ առնենք ընտրանքի ծավալի վրա: Բառարանի համար սահմանված ընտրանքի ընդհանուր ծավալը, ինչպես արդեն նշել ենք, կազմում է ընդամենը 400,000 բառ: Ընտրանքի այդպիսի ծավալը ժամանակակից ռուսաց լեզվի համար բավարար չէ: Ծավալի անբավարարությունն ավելի ակնառու է դառնում, երբ մոտենում ենք նրա էությունը: Այսպես՝ ընտրանքն ընդգրկում է տարբեր ժանրերի պատկանող գրականություն: Սրանցից չուրաքանչյուրը ընտրանքի մեջ ներկայացվել է ասենք 50,000-ական բառով: Հարց է առաջանում, մի՞թե 50,000 բառի վերլուծության արդյունքները մեզ հարաբերականորեն բավարար հավատարմ տեղեկություններ կտան, որպեսզի կարողանանք դրանց միջոցով որշակիորեն ճիշտ պատկերացում կազմել ռուսաց լեզվի տվյալ ժանրի գրականության մեջ զբաղվող ունեցող տարրերի իրական փոխհարաբերության մասին ընդհանրապես: Հարցի ոչ դրական պատասխանը կասկած չի առաջացնում: Շտեյնֆելդի ընտրանքում տեղ գտած ժանրերը ծավալի փոքրության պատճառով խոր ու համակողմանի ուսումնասիրության չեն ենթարկվել, և պարզ է, որ ստացված արդյունքներն էլ տվյալ բնագավառների համար հարաբերականորեն բարձր ճշգրտություն ունենալ չեն կարող (մինչդեռ վերնագիրը խոստանում է): Սրանից չպետք է կտրականացնել, թե կարելի է ստեղծել տվյալ լեզվի համար մի ինչ-որ ունիվերսալ հա-

ճախականության բառարան, որն ընդունակ լինի իր մեջ արտացոլելու լեզվական բոլոր միավորների ամբողջական գործածությունները: Մենք սկզբունքորեն դեմ ենք այդ տեսակետին: Ավելին, մենք գտնում ենք, որ տարբեր ժանրերի տվյալներ ընդգրկող հաճախականության բառարանների կողքին իրենց արժանի տեղը պետք է ունենան նաև մեկ կամ երկու բնագավառ ընդգրկող հաճախականության ճյուղային բառարանները: Նման դեպքում որևէ բնագավառի վերաբերող գրականության որոշակի մասի վիճակագրական վերլուծությունը մեծ արդյունավետություն կունենա:

Բառարանը դերժ չէ նաև այլ կարգի մասնավոր խերություններից: Այն ավելի շահած կլինի, եթե բառերի ընդհանուր հաճախականությունների կողքին նշվեր նաև բառերի հաճախականությունը ըստ ժանրերի: Ավելի լավ կլինի, եթե բառարանի երեք ցուցակի բառերն էլ ունենային հերթական համարներ ըստ նվազող հաճախականության: Վատ է, որ ընտրանքում բացակայում է բանավոր խոսքը: Այս մասին առանձնապես պետք է նշել, քանի որ լեզվի ուսուցման համար բանավոր խոսքի տվյալների անհրաժեշտությունը շատ մեծ է:

Նշված դիտողություններն ու ցանկությունները իհարկե չեն նսեմացնում վերլուծվող աշխատանքը: Այն անժխտելի կարևորություն ունի ռուսաց լեզվի արդյունավետ ուսուցման գործում և մեղանում որպես առաջին փորձ ինքնին ողջունելի երևույթ է:

Լ. Մոտալուվայի «Ավ. Իսահակյանի «Արու-լալա Մահսուրի» պոեմի հաճախականության բառարանը»: Հաճախականության բառարանի այս տեսակն ունի մի շարք գնահատելի կողմեր, որոնց վրա կցանկանայինք համառոտակի կանգ առնել:

Ամեն մի ստեղծագործության բառապաշարի կառուցվածքի մասին ճշգրիտ տեղեկություններ ստանալու համար մեզ օգնության է դալիս լեզվաբանական վիճակագրությունը: Դա լեզվի ուսումնասիրության ճշգրիտ մեթոդներից մեկն է, որի միջոցով կարողանում ենք ի հայտ բերել որևէ ստեղծագործության կամ ստեղծագործությունների մեջ բառերի գործածության օրինաչափությունները: Այդ մեթոդը հնարավորություն է տալիս պարզելու նաև, թե տվյալ հեղինակն իր ստեղծագործության մեջ ինչպիսի բառեր ու ոճական արտահայտություններ է գործածել և այլն:

Լ. Մոտալուվան 1959 թ. որպես դիպլոմային աշխատանք Պրագայի համալսարանում վիճակագրական ուսումնասիրության է ենթարկում Իսահակյանի «Լիլիթ» պատմվածքի ամբողջ բառապա-

շարը³⁰, իսկ 1964 թ. կազմում է նույն հեղինակի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմի հաճախականության բառարանը³¹:

2. է. Յուլն իր «Գրական բառապաշարի վիճակագրական ուսումնասիրությունը»³² գրքում ցույց է տալիս, որ ամեն մի որոշակի երկայնության տեքստ, լինի գիտական, թե ղեղարվեստական, օժտված է վիճակագրական բնորոշ կառուցվածքով: Դա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր գրողի համար գոյություն ունի առավել ու նվազ հաճախականությամբ հանդես եկող բառերի աչքի ընկնող փոխհարաբերություն: Այդ փոխհարաբերությունները բնորոշում են տվյալ հեղինակի բառապաշարի բազմազանությունն ու միատարրությունը: Մասնազետներին այդ եղրակացությանն են հանդես եկող տարբեր հեղինակների ստեղծագործությունների բառապաշարների վիճակագրական հետազոտությունների արդյունքները³³:

Այժմ տեսնենք, թե բառերի ինչպիսի փոխհարաբերություն գոյություն ունի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմի բառապաշարում, որի քարտագրումը կատարել է Մոտալովան: Պոեմի ընդհանուր ծավալը կազմում է 3328 բառ, իսկ տարբեր բառերի թիվը՝ 1242: Տեքստի ամբողջ երկայնության (3328) ու դրանում գործածված տարբեր բառերի թվի (1242) փոխհարաբերությունը ցույց է տալիս, որ այդ ստեղծագործության մեջ օգտագործված են շատ բազմազան բառեր ու ոճական արտահայտություններ, որոնք հեղինակի լեզուն դարձնում են ավելի ճկուն ու բազմերանգ: Տարբեր բառերի համեմատաբար մեծ թիվը ցույց է տալիս, որ պոեմում բառերի «կրկնության ցուցիչը» բավական ցածր է³⁴ (2,68):

Հետաքրքիր է նշել, որ միայն մեկ և երկու անգամ գործածված բառերը պոեմում կազմում են տարբեր բառերի թվի 77 տոկոսը, իսկ մնացած բոլոր բառերը, որոնք օգտագործվել են երեք և ավելի անգամ՝ միայն 23 տոկոսը: Մյուս կողմից՝ տեքստի ամբողջ ծավալում մեկ և երկու անգամ հանդես եկող բառերը կազմում են այդ ծավալի միայն 34,5 տոկոսը, մյուս բառերը, որոնք հանդի-

³⁰ L. Motalova, K stilistickemu vyzniti slovní zaroby (Lexikalnestyl-listy rozbor prozy A. Isahakjana „Lilith“).

³¹ Բառացանկի մի օրինակը հեղինակը նվիրել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտին:

³² G. U. Yule, The statisticle study of literary vocabulary, London, 1944.

³³ P. Guiraud, Les caracteres statistiques du vocabulary, Paris, 1954. M. Tesitelova, Frekvence slov a tvaru ve spise „Zivot a dilo skladatele Foltuna“ rd. K. Capka, Nase rec 31, 1948 և այլն:

³⁴ Լ. Մոտալովա, Մի բանի դիտողություններ Ավ. Իսահակյանի բառապաշարի մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ հեղեկագիր, 1965, № 6:

Քառերի դասակարգումը բանում	Տոկոսը բոլոր քառերի	Քանի՜ անգամ է գործածվել ավել բառախումբը	Տվյալ խմբի քառերի գործածության ընդհանուր ծավալը տեքստում	Տեքստի ամբողջ ծավալի տոկոսն է կազմում
769	61,9	1	769	23,1
188	15,1	2	376	11,4
85	6,8	3	255	7,6
46	3,7	4	184	5,3
32	2,6	5	160	4,9
122	2,9	6 և ավելի անգամ	1584	47,7
Ընդամենը՝				
1242	100		3328	100

Քառերի մասեր	Քառերի թիվը բառացանկում	Մեծություն է կազմում
Պոչական անուն	457	36,5
Անձական անուն	348	28
Բովական անուն	10	0,8
Պերանուն	23	2
Բայ	297	24
Մակբայ	69	5,5
Կապ	23	2
Շաղկապ	10	0,8
Զայնարկություն	5	0,4
Ընդամենը՝	1242	100

պեղ են երեք և ավելի անգամ, կազմում են ամբողջ ծավալի 65,5% : Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այդ տարբերությունների համեմատաբար փոքր լինելը բխում է պոեմի բառապաշարի ճոխությունից, այլապես տոկոսային տարբերություններն ավելի մեծ կլինեին : Բառերի այդպիսի փոխհարաբերությունների մասին ավելի պարզ պատկերացում կարող է տալ վերոհիշյալ առաջին աղյուսակը :

Աղյուսակից երևում է, որ հազվադեպ բառերի տեսակարար կշիռը բառարանում համեմատաբար ավելի մեծ է, իսկ բարձր հաճախականություն ունեցող բառերի թիվը՝ փոքր : Դրությունը փոխվում է, երբ այդ նույն բառերի փոխհարաբերությունը քննում ենք նրանց գործածության ծավալի տեսակետից : Ստացվում է հակառակ պատկերը, ավելի հաճախ գործածություն ունեցող բառերի ծավալային տեսակարար կշիռը բարձրանում է, իսկ հազվադեպների՝ իջնում :

Պոեմում խոսքի մասերի հարաբերակցության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իմաստով անկախ բառերը գերակշռող թիվ են

կազմում: Դա առաջին հերթին վերաբերում է գոյականներին, ապա՝ ածականներին ու բայերին: Այդ երեք խոսքի մասերը միասին վերցրած կազմում են ամբողջ բառացանկի 88,5%:

Իմաստով անկախ բառերի ու օժանդակ բառերի հարաբերակցությունը, խոսքի մասերով արտահայտված, կարելի է ներկայացնել 139 էջի երկրորդ աղյուսակով:

Վերլուծվող տեքստում աչքի ընկնող տեղ են գրավում 30 ամհնահաճախ գործածվող բառերը. և (0,05), ու (0,02), դու (0,017), ես (0,015), մառդ (0,015), քաղաք (0,012), լինել (0,01), ուր (0,008), մի (0,006) և այլն: Այդ բառերը ցուցաբերում են բարձր ակտիվություն և կազմում են պոեմի ամբողջ ծավալի 26 տոկոսը:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ե Բ Կ Բ ՈՐ Դ

ՄԻՆԻՄՈՒՄ-ԲԱՌԱՐԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱԶՄՈՒՄԸ ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

ՄԻՆԻՄՈՒՄ-ԲԱՌԱՐԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՎՈՒՄ

Լեզուների ուսումնասիրությունն ու դրանց գործնական տիրապետումը գնալով կենսական անհրաժեշտություն են դառնում: Այդ անհրաժեշտությունն զգացվում է ոչ միայն քաղաքական, դիվանագիտական ու տնտեսական ոլորտներում, այլև սոսկի ազգային գիտության ու տեխնիկայի, գրականության ու արվեստի, ինչպես նաև հասարակական ու ուսումնական բնագավառներում: Հասարակական հարաբերություններում արագ տեղաշարժերը, ժամանակակից գիտության ու տեխնիկայի բուռն թափն առանձնապես հրատապ են դարձնում ուսուց, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և այլ լայն ճանաչում գտած լեզուների տիրապետման հարցը: Այդ լեզուներից յուրաքանչյուրի տիրապետումը արտակարգ կարևոր է, քանի որ մայրենի լեզվից բացի այլ լեզու չիմանալը նշանակում է անբավարար տեղյակ լինել գիտության, մշակույթի և այլ բնագավառների համամարդկային նվաճումներին: Պակաս էլարևոր չէ նաև այն հարցը, թե ինչ ուղիներով կարելի է հասնել լեզուների ավելի արդյունավետ ուսուցման: Ժամանակակից դարձացած լեզուներն ունեն բառապաշարի հսկայական ծավալ: Օրինակ, անգլերեն լեզվի Օքսֆորդյան մեծ բառարանը պարունակում է 400 հազար բառ ու բառակապակցություն, ժամանակակից ռուս գրական լեզվի տասնյոթ հատորանոց բառարանը՝ 126 հազար բառ, Ստ. Մալխասյանցի բառահատոր բառարանը՝ 120 հազար բառ: Բառերի մեծ պաշար ունեն նաև ֆրանսերենը, գերմաներենը, իս-

պանեւները և այլն: Այդ լեզուներով ազատ հաղորդակցվելու համար մի՞թէ կարիք կա յուրացնել նրանց ամբողջ բառապաշարը կամ էլ դրա մեծ մասը: Եթէ ոչ, ապա ինչպե՞ս կարելի է հասնել բավարար յուրացման:

Այս հարցին գոհացուցիչ պատասխան է տալիս վիճակագրական մեթոդը: Վիճակագրական մեթոդի օգնությամբ կատարված վերլուծութիւնները ցույց են տալիս, որ հաճախականության բառարանի հիման վրա կազմված մինիմում-բառարանները լեզուների ավելի արագ և արդյունավետ ուսուցման և ուսումնասիրության ամենանպատակահարմար միջոցներն են:

Այսպէս օրինակ, որպէսզի ամերիկյան ներգաղթ բանւորներն ավելի արագ սովորեին անգլերեն, էլզրիջը վերլուծության ենթարկեց չորս լրագրի հոգւածներ, որոնց ընդհանուր ծավալը կազմում էր 44 հազար բառ: Վիճակագրական հետազոտության ենթարկված այդ ամբողջ ընտրանքում գործածվել են ընդամենը 6000 տարբեր բառեր, որոնք բոլորն էլ մտնում են կազմված բառարանի մեջ: Այդ նույն աշխատության մեջ նշվում է, որ խելացիորեն կազմված բառերի ցանկը, որի մեջ մտնում են տվյալ լեզվի առավել գործածական բառերը, վստահորեն կարող է ծառայել մարդկանց որևէ լեզվով ազատ հաղորդակցվելու համար:

Դա լեզվի ուսուցման նպատակով կազմված առաջին վիճակագրական ուսումնասիրութիւնն էր, որին հետագայում հաջորդեցին շատ այլ հետազոտութիւններ (սրանցից մի քանիսի վերաբերյալ այս կամ այն առիթով խոսել ենք սույն ուսումնասիրության նախորդ դիտում):

Լեզվաբանական վիճակագրութիւնը պարզել է, որ Թորնդայկի և Լոջի հաճախականության հիշյալ բառարանի ամենահաճախ գործածված բառերի առաջին 2000 բառը արտացոլում է որոշակի երկայնութիւն ունեցող համապատասխան տեքստի ընդհանուր ծավալի 80 տոկոսը, Տեշիտելովայի և մյուսների կողմից կազմված չխեղերեն լեզվի հաճախականության բառարանի² ամենահաճախ գործածված 2000 բառը՝ 75%-ը, Շտեյնֆելդի ժամանակակից ռուս գրական լեզվի հաճախականության բառարանի 1200 առավել հաճախ գործածված բառերը՝ 75%-ը: Մոտավորապէս նույն օրինաչափութիւնն է նկատվում գերմաներեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն և այլ լեզուներում, որոնց նկատմամբ նույնպէս կատարվել են

¹ Eldrige R., Six thousand common English word, Niagara Falls 1911.

² Jaroslav Jelinek, Josef V. Bečka, Marie Těšitelova, Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, Praha, 1961.

վիճակագրական ուսումնասիրություններ: Նշված բոլոր հետազոտությունները հնարավորություն են տվել համապատասխան լեզուների մեծածավալ բառապաշարներից առանձնացնել համեմատաբար այնպիսի մի փոքր մաս, որը տվյալ լեզվով հաղորդակցվելու պրոցեսում կատարում է խիստ ակտիվ դեր: Իրոք, եթե ռուսաց լեզվի ավելի քան 120 հազար բառ պարունակող բառապաշարից միայն 1200 ամենահաճախ գործածվող բառերը մեզ հնարավորություն են տալիս հաղորդակցվել այդ լեզվով, ապա ինչու՞ առաջին հերթին չտիրապետել հենց այդ բառերին: Լեզվին տիրապետել ցանկացողների համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է յուրացնել այն բառերը, որոնք տվյալ լեզվում ավելի հաճախ են գործածվում, մանավանդ հիշյալ բառերը մեծ թիվ չեն կազմում:

Լեզվի բառակազմի իր կենդանությունը դառնում է գիտական, գեղարվեստական ու այլ տեսակետում, ինչպես նաև բանավոր խոսքում: Հենց այդ բնագավառներում էլ ի հայտ են գալիս բառապաշարի գործածության օրինաչափությունները, որոնց բացահայտումը հնարավորություն է տալիս ձևակերպելու լեզվի վերաբերյալ վիճակագրական օրենքներ: Սրանք (օրենքները) իրենց արտացոլումն են գտնում տվյալ լեզվի հաճախականության բառարանների ու ցուցակների մեջ: Վերջիններիս գործածության շրջանակները, որոնք մասին տարբեր աղբյուրով հիմնականում արդեն խոսել ենք, շատ լայն են: Այստեղ հարկ է խոսել միայն այն փոխհարաբերությունների մասին, որ գոյություն ունեն հաճախականության և մինիմում-բառարանների միջև:

Հաճախականության բառարանն ինքնին մինիմում-բառարան է: Նա հանդիսանում է մինիմում-բառարանի հիմքը: Մինիմում-բառարանն անհրաժեշտորեն պետք է հենվի հաճախականության բառարանի տվյալների վրա, սակայն չպետք է բավարարվի միայն նրանով: Քանի որ հաճախականության բառարանը ունի որոշ սահմանափակումներ, որոնք դժվարացնում են մինիմում-բառարանի համար բառերի ընտրման գործը: Այդ սահմանափակումները պայմանավորված են հետևյալ հանգամանքներով: Նախ՝ հաճախականության բառարանը սովորաբար չի պարունակում բառերի բազմիմաստության մասին տվյալներ: Իսկ բազմանշանակ բառերն իրենց իմաստային բոլոր տարբերակներով չէ, որ պետք է ընդգրկվեն բառերի մինիմումի մեջ: Մինիմում-բառարանի մեջ նպատակահարմար է մտցնել բազմանշանակ բառերը միայն իրենց այն իմաստներով, որոնցով համեմատաբար ավելի հաճախ են հանդես գալիս տվյալ լեզվում: Բազմանշանակ բառի որևէ իմաստ-

տին առաջնություն տալու համար (որպեսզի ընդգրկվի մինիմում-բառարանի մեջ) դարձյալ անհրաժեշտ է հենվել հատուկ տիպի վիճակագրական ուսումնասիրությունների վրա, որոնք վերաբերում են բառերի իմաստային հարաբերությունների հետազոտությանը: Երկրորդ՝ հաճախականության բառարանի մեջ ընդգրկված բոլոր բառերը հավասար միավորներ են. նրանում տարբերություն չի դրվում արմատական և ածանցյալ բառերի միջև: Մինչդեռ մինիմում-բառարան կազմելիս դրությունն այլ է: Այդ դեպքում նման մոտեցումն իրեն չի արդարացնում, քանի որ լեզու սովորողը երբ յուրացնում է տվյալ լեզվի այս կամ այն արմատական (գլխավոր) բառը (որը մտնում է հաճախականության բառարանի մեջ), ապա մյուս բառերի կոհոնմը կամ յուրացումը (որոնք ածանցված են միևնույն գլխավոր բառից, սակայն օժտված չեն բարձր հաճախականությամբ) մեծ ջանք չի պահանջում: Այլ կերպ ասած, բառն իր բոլոր ածանցումներով (որոնց մեծ մասը մտնում է հաճախականության բառարանի մեջ) չի ընդգրկվում մինիմում-բառարանի մեջ: Այստեղ մտցվում են համապատասխան բառի միայն այն ձևերը, որոնք ունեն ավելի բարձր հաճախականություն և այլն: Որպես օրինակ վերցնենք գիր բառը՝ գիր, գրավոր, գրել, գրիչ, գրող, արտագրող, արտագրել, սևագիր, սևագրող, սևագրել, մաքրագրել, մաքրագրող, մաքրագրություն, մաքրագիր, սրբագիր, մակագրել, մակագրություն, ստորագրել, ստորագրություն, գրական և այլն: Սրանց մի մասը (կամ մեծ մասը) կարող է մտնել հայոց լեզվի հաճախականության բառարանի մեջ: Քայց դրանում տեղ գտած այդ մի մասն էլ ամբողջությամբ չենք կարող ընդգրկել հայոց լեզվի մինիմում-բառարանում: Վերջինիս մեջ կմտցվեն տվյալ արմատով կազմված միայն այն ձևերը, որոնք ավելի հաճախ են գործածվում հայերենում:

Հիմք ունենալով հաճախականության ցուցակը, մինիմում-բառարանն անհրաժեշտորեն պետք է լրացվի նաև այնպիսի կարեւոր բառերով, որոնք ցածր հաճախականություն ունենալու հետևանքով չեն մտել հաճախականության բառարանի մեջ (օր.³ ամիսներ, տարվա եղանակների կամ շաբաթվա օրերի անվանումները մի մասը):

Մինիմում-բառարանը համեմատաբար ավելի ամբողջական տեսք կընդունի, եթե այն համալրվի նաև բանավոր խոսքի տվյալներով: Վիճակագրական ուսումնասիրությունները³ ցույց են տա-

³ Ю. Марков, Лексическая статистика и отбор словарного минимума, «Рус. яз. в нац. школе», 1960, № 2, էջ 12:

լիս, որ լեզվական միավորների գործածության տեսակետից գի-
ղարվեստական գրականությունն էականորեն տարբերվում է բա-
նավոր խոսքից: Գրավոր խոսքի համեմատությամբ բանավորի ազ-
քատությունն ակնհայտ է: Լեզվական որոշ միավորներ գրավոր և
բանավոր խոսքում հանդես են բերում ակտիվության տարբեր աս-
տիճաններ, հետևապես լեզվի այդ երկու հատվածների վիճակա-
գրական ուսումնասիրությունների արդյունքների զուգորդումը կա-
րեոր նշանակություն ունի նաև միևնույն-բառարան կազմակու-
համար:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ միևնույն-բառարանը չի
կարող ծառայել իր իսկական նպատակին, եթե այն ծանրաբեռնվի
ոչ այնքան անհրաժեշտ ու նպատակային բառերով: Բերենք երկու
օրինակ. Գողենհայմի, Միշևայի և մյուսների կազմած Ֆրանսե-
րենի միևնույն-բառարանը, բոլոր լրացումներով հանդերձ, ընդա-
մենը ունի 1368 ամենահաճախ գործածվող ու անհրաժեշտ բառ:
Սրանց ակտիվ յուրացումը հնարավորություն է տալիս ազատորեն
հաղորդակցվել ֆրանսերեն լեզվով: Նպատակի տեսակետից այս
բառարանին նմանվում է Ա. Գրեկուլի խակասական դպրոցների
համար կազմած ուսաց լեզվի միևնույն-բառարանը⁴: Սակայն սա
առաջինի հակադասակերպ է: Նախ՝ Գրեկուլը բառերի միևնույն
ընտրելիս չի հենվել ուսաց լեզվի ոչ մի հաճախականության բա-
ռաչառի տվյալների վրա, երկրորդ՝ ըստ էության չի ստեղծել մի-
ևնույն-բառարան, քանի որ ոչ մի միևնույն-բառարան, եթե այն
իրոք կոչված է ծառայելու իր բուն նպատակին, չի կարող ընդգրկել
6900 բառ, որոնք պետք է յուրացվեն 8-ամյա դպրոցի երեխաների
կողմից: Պարզ է, որ բառերի այսպիսի «միևնույն» դժվար թե
ծառայի խակաս երեխաներին հաղորդակցվելու ուսաց լեզվով:

Բառերի միևնույն ընտրելու օբյեկտիվ չափանիշների անտե-
սումը երկար ժամանակ խիստ բացասաբար է անդրադարձել լե-
զուների ուսուցման ու դասավանդման որակի վրա: Այժմ էլ, երբ
վիճակագրական բաղմամբով ուսումնասիրություններ կան, որոնք
հնարավորություն են տալիս սահմանելու լեզուներում գոյություն
ունեցող տարրերի օբյեկտիվ չափանիշները, որոնց վրա հուսալի-
որեն կարելի է հենվել տվյալ լեզվում բառերի միևնույն ընտրելիս,
դարձյալ երբեմն անտեսվում են հիշյալ օրինաչափություններն ու
չափանիշները: Այսպես՝ Սովետական Միության ազդեցին հանրա-
պետութունների տարրական դպրոցների համար կազմված ուսաց

⁴ Грекул А. И., Словарный минимум по русскому языку для V—VIII классов хакаских школ, Абакан, 1962

լեզվի շուրս մինիմում-բառարաններում⁵ իրար չհամընկնող բառերն այնքան շատ են, որ ուսուցումը դժվարանում է ծառայել իր խոսկական նպատակին: Սրանցում ընդգրկված բառերի անհամապատասխանությունն ավելի ակնառու է դառնում, երբ այն քննում ենք քսո խոսքի մասերի: Չորս մինիմում-բառարաններում տեղ գտած 1359 գոյական անունից իրար համընկնում են միայն 457-ը, 311 ածական անունից՝ 81-ը, 228 մակբայից՝ 66-ը, 928 բայից՝ 209-ը և այլն: Թուրքմենական տարրական դպրոցների համար կազմված ուսաց լեզվի մինիմում-բառարանում⁶ շուրջորդ դասարանի համար առանձնացված բառացանկի և հայկական դպրոցների ուսաց լեզվի ծրագրերում⁷ ամփոփված շուրջորդ դասարանի բառերի մինիմումի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ երկու բառացանկի մեջ մտնող բառերի ընդհանուր գումարը կազմում է 736 բառ (399 և 337), որից երկուսի համար ընդհանուր է միայն 67 բառ, որը կազմում է բոլոր բառերի 9 տոկոսը: Այդ մինիմումների միջև բառերի ընդհանրությունն այնքան չնչին է ու անմիօրինակ, որ երկու հանրապետություններում սովորող երեխաները սրբազայես չեն կարող ուսաց լեզվով հաղորդակցվել իրար հետ: Սա բնավ չի նշանակում, թե բառերի նշված մինիմումները պետք է մեկը մյուսի պատճենը լինեն: Ոչ, յուրաքանչյուր աղգային հանրապետություն ունի իր առանձնահատուկ կողմերը, և այդ առանձնահատկություններն էլ իրենց արտացոլումը պետք է գտնեն բառերի համապատասխան մինիմումների մեջ: Սակայն բոլոր դեպքերում մինիմումների տարբերությունը, այնուամենայնիվ, չպետք է հասնի վերահիշյալ սահմաններին:

Բառերի մինիմում առանձնացնելու օբյեկտիվ չափանիշների անտեսման հետևանքով հայկական դպրոցների համար կազմված երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ դասարանների ուսաց լեզվի դա-

5 Цитович В. Н., Словарный минимум по русскому языку для II—IV классов латышских школ, Рига, 1957. Бакеева Н. З., Словарный минимум по русскому языку для I—IV классов татарских школ, М., 1958. Хмелевский И. И., Опыт составления обязательного минимума русских слов для активного усвоения учащихся I—IV классов казахских школ, «Межреспубликанская научная конференция по вопросам улучшения преподавания русского языка в национальных школах», Ташкент, 1958. Проспекты программ по русскому языку для национальных школ РСФСР, «Рус. яз в нац. школе», 1959, № 2.

6 Словарный минимум по русскому языку для 2-11 классов туркменской школы, Ашхабад, 1962.

7 Программы восьмилетней школы. Русский язык для I—VIII классов армянской школы, Ереван, 1961.

սագրքերում⁸ ընդգրկված են այնպիսի բառեր, որոնցից ոչ մեկը տեղ չի գտել Շտեյնֆելդի հաճախականության բառարանում: Այսպիսի՝ арык, врозь, визжать, небосвод, хилый, плясать, мохнатый, поводок, уродиться, палить, ветхий, светлячок, плясаться, посулить, кайма, ссадина, ходжи, удручена, поплясать, котлован, поклажа, зардеть, амуниция, калач և այլն:

Այդ դասագրքերի ու միևնույն-բառարանների հեղինակները բառերն ընտրել են նախկին դասագրքերից, բառարաններից ու մեթոդական ձեռնարկներից, ինչպես նաև նկատի են ունեցել թեմատիկ սկզբունքը: Անհրաժեշտ է նկատել, որ նախկին դասագրքերից ու մեթոդական ձեռնարկներից օգտվելն իրեն չի կարող արդարացնել նախ այն պատճառով, որ նման դեպքում հեղինակը ելնում է իր անձնական հակումներից, և երկրորդ՝ այդպիսի պարագաներում կրկնվում են նույն սխալներն ու թերի կողմերը, որոնք հատուկ են նախորդ դասագրքերին ու ձեռնարկներին: Անդրադառնալով թեմատիկության հարցին, կարող ենք ասել, որ այդ սկզբունքով բառերի առանձնացումն ավելի կոնկրետ է, քան ձեռնարկների վրա հենվելը: Սակայն այդպիսի մոտեցումը նույնպես չի կարող բավարար լուծում տալ, քանի որ ամեն մի թեմատիկ կտրվածքում ուսումնասիրողը կարող է ազատություն տալ իր անձնական անհատականությանը և հանգել այնպիսի անցանկալի հետեւանքների, ինչպես վերոհիշյալ օրինակներում:

Բառերի միևնույն ընտրելու խնդիրները շարունակում են մնալ ուսումնասիրողների ու մեթոդիստների ուշադրության կենտրոնում: Չէ՞ որ որևէ լեզվի տիրապետման հաջողությունն անմիջականորեն կապված է հենց այդ լեզվի որոշակի բառապաշարի յուրացման հետ: Այդպիսի բառապաշարի առանձնացումն իր ամբողջ դժվարությամբ կանգնած է նաև հայոց լեզվի սուղև, Հայոց լեզուն ընդարձակ վիճակագրական հետազոտության չի ենթարկվել և, բնականաբար, չի կազմվել համադասարան հաճախականության բառարան, որի վրա կարողանայինք հենվել բառերի միևնույն ընտրելու: Այդ հանգամանքը բացասաբար է անդրադարձել (և այժմ էլ շարունակում է անդրադառնալ) ինչպես մի շարք այլ պրոբլեմների, այնպես էլ ուսումնական հարցերի վրա: Մեր հանրապետությունում գործում են բարձրագույն, միջնակարգ և այլ

⁸ Даестян Н. Н., Савоян Н., Русский язык. III класс (для армянской школы), Ереван, 1962. Диланян Л. А., Арутюнян Е. Г., Русский язык, IV класс (для армянской школы), Ереван, 1966. Фолоян П. М., Русская речь, V класс (для армянской школы), Ереван, 1963.

տիպի դպրոցներ, որանդ ուսուցումը տարվում է ուսաց կամ այլ լեզուներով: Այդ հաստատություններում դասավանդվում է նաև հայոց լեզու: Սակայն այդ դպրոցների ու հաստատությունների համար բառերի միևնույն ընտրելիս, դասագրքեր ու ձեռնարկներ կազմելիս ի՞նչ սկզբունքներով են առաջնորդվել դրանց հեղինակները: Նրանք հենվել են սոսկ իրենց ինտուիցիայի ու սեփական փորձի վրա: Պարզ է, որ նման պարագաներում անհնար է հաշվի առնել բառերի ընտրման օբյեկտիվ չափանիշները: Այդպիսի մոտեցման արդյունքը եղել է այն, որ ոչ հայկական դպրոցների նույնիսկ ցածր դասարանների դասագրքերում ընդգրկվել են բացառապես չարգելված բնագիր տեքստեր, որոնք պարունակում են բազմաթիվ օտարազգի, բարբառային և ժամանակակից գրական հայերենին խորթ բառեր: Նրանցում տեղ են գտել նաև մեծ թվով այնպիսի բառեր, որոնց ուսուցումն ավելի նպատակահարմար կլինեք անցկացնել ուսման հետագա տարիներին:

Ոչ հայկական դպրոցների 2—8-րդ դասարանների հայոց լեզվի ծրագրերում նշված է. «Նախասովետական և սովետական շրջանների հայ գրողների մանկական լավագույն ստեղծագործությունների ընթերցանության միջոցով երեխաներին պետք է զգալ տալ հայոց լեզվի գեղեցկությունն ու հարստությունը, նրանց մեջ սեր արթնացնել այդ լեզվի նկատմամբ: Յուրաքանչյուր ստեղծագործության յուրացումը պետք է հարստացնի երեխաների լեզվական պաշարը»⁹: Արդարացի է ու վատ չի ասված: Բայց մի՞թե հայոց լեզվի գեղեցկությունն ու հարստությունը երեխաները պետք է զգան նաև օտարազգի, բարբառային ու նվազ գործածական բառերի միջոցով, ինչպես՝ արխալուդ, սաղանդար, աֆերիմ, թավլաչի, փարախ, չաթան, աղաջարի, դաթիբա, սաբաբ, չվան, յուրդ, արան, բինա, ղալխան, չախմախլու, չախմախ, ֆանզա, զուլում, եդի, զաչադ, դինջանալ, վախտ, բայաթի, խաբար, հարամի, բոբ, բորահան, գյուլա, խասյաթ, քորփա, սամովար, գեդի, թալիսման, դարմանել, քիվ, զուդ, աղլուխ, հայվան, թուխալ, դրուստ, տուշ (ոչ թանաքի իմաստով), հերվան, ազի, մինս, եթիմ, կուռ, ձուռ, բոխել, անոթի, մուշտարի, թալի, ձեռաց, դիվանբաշի, գուշ, մաւրի, շալ, ջուխտ և այլն, որոնք «հարստացրել» են ոչ հայկական դպրոցների երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ դասարանների հայոց լեզվի դասագրքերը¹⁰:

⁹ Ութամյա դպրոցի ծրագրեր, հայոց լեզու, ոչ հայկական դպրոցների 2—8-րդ դասարանների համար, Երևան, 1963:

¹⁰ Մխիթարյան Հ. Մ., Օրդոյան Վ. Ն., Հայոց լեզու, Ընթերցարան ոչ հայկա-

Հիշյալ դասագրքերում տեղ են գտել նաև այնպիսի բառեր, որոնք կամ հնացած են՝ կամ էլ գործածվում են շատ հազվադեպ: Օր.¹ կուլակ, բյոխվա, ֆերրոդահայր, սուրհանդակ, մաուզեր, կոռ, բեգյառ, սեպում, դերվիշ, մաֆաֆալաֆ, խուրջին, անդաստան, ծավի, արշին և այլն: Իսկ ամպրոպաշունչ, պատսպարել, բարկացալ, նիրհել, հեծեծել, խուց, ֆլանցֆ, առկայծել, կարգին, նշավակել, խորագրու, լղպուր, անգգամ, երկնառաֆ, կանխավ, որոտընդաստ, արվի, գեղություն, հրաշապատում, ամուլ, վիհ, մղձավանչ, տոբակեզ, ջրապապակ, հառել, պողպատակուռ, աղիողորմ, մերկիրան, խայտալ, խառնիխուռն և մեծ թվով այլ բառերի ուսուցումն ավելի արդյունավետ կլիներ, եթե դրանք նախատեսվեին ավելի բարձր դասարանների համար:

Բերված փաստերը մեկ անգամ ևս վկայում են այնպիսի միեմում-բառարանի անհրաժեշտությունը, որ կազմված լինի վիճակագրական վերլուծությունից ստացված տվյալների հիման վրա:

Այդպիսի միեմումի կարիքը միայն վերջին ժամանակներու չէ, որ դգացվում է: Անհրաժեշտ բառերի միեմումը հաշվի է առել դեռևս 17-րդ դ. հայտնի մտածող Յան Ամոս Կոմենսկին, իր «Զգայական աշխարհը նկարների մեջ» ձևերակի համար ընտրելով 8000 լատինական բառ, որոնց տիրապետումը, ըստ հեղինակի, հնարավորություն կտար սովորողներին ծանոթանալ շրջապատող իրականության հետ ու, միաժամանակ, տիրապետել լատիներեն լեզվին: Այստեղ կարևորն այն չէ, որ առանձնացված բառապաշարը մեծածավալ է ու ավելորդ տերմիններով ծանրաբեռնված, այլ այն, որ դեռ այն ժամանակ գիտակցվել է միեմում բառապաշարի անհրաժեշտությունը:

Միեմում-բառարանը չպետք է ձգտի ինչ-որ համապարփակություն, այլապես այն կդադարի միեմում լինելուց: Նա անհրաժեշտաբար իր մեջ պետք է ընդգրկի տվյալ լեզվի բառերի այն նվազագույնը, որոնց տիրապետումը հնարավորություն կտա հաղորդակցվելու համապատասխան լեզվով: Միեմում-բառարանը վստահորեն կարող է ծառայել իր բուն նպատակին միայն այն դեպքում, երբ նրանում չեն ընդգրկվի այնպիսի բառեր, որոնք տվյալ լեզվին կամ խորթ են, կամ էլ շատ հազվադեպ են գործածվում (ինչպես տեսանք վերևի օրինակներում):

կան դպրոցների 5-րդ դասարանի համար, Երևան, 1963: Ուղղյալն Վ. Ն., Շավոյան Ս. Հ., Հայոց լեզու, դասագիրք ոչ հայկական դպրոցների 4-րդ դասարանի համար, Երևան, 1965, Փոչարյան Գ. Ն., Հովհաննիսյան Ն. Թ., Հայոց լեզու, դասագիրք ոչ հայկական դպրոցների 3-րդ դասարանի համար, Երևան, 1964:

Որևէ լեզվում բառերի միմյանում ընտրելիս առաջին հերթին անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, թե բառարանը ի՞նչ նպատակ է հետապնդում: Նվազ հետաքրքրական չէ նաև այն, թե բառարանում հատկապես ո՞ր քննազավառի գրականության մեջ հանդես եկող տարրերը պետք է ընդգրկվեն:

Այսօր չափազանց մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև բառապաշարային (լեքսիկական) այնպիսի միմյանումների ստեղծմանը, որոնք անմիջականորեն կապված են լեզվական հասարակական այս կամ այն բնագավառի հետ: Այսպես՝ Յու. Յվիլինգը կադմել է գերմաներենի միմյանում բառացանկ¹¹: Սա պարունակում է 4000 օգտակար բառեր ու արտահայտություններ, որոնք վերաբերում են դիվանագիտական հարաբերություններին, միջազգային իրավունքին, միջազգային տնտեսական հարաբերություններին, բանվորական ու ազգային-ազատագրական շարժումներին և այլն: Բառացանկը կադմելիս հեղինակն օգտագործել է պարբերական մամուլում տպագրված հոդվածներ, համապատասխան բնագավառների գրականություն, բառարաններ և այլն: Հեղինակը հիմնականում առաջնորդվել է թեմատիկ սկզբունքով: Թեմատիկ կտրվածքում հաշվի է առել նաև բառերի օգտագործման հաճախականությունը, ինչպես նաև անձնական փորձը:

Այս բառարանի կադմիան աշխատանքներում Յվիլինգը կանգնել է լուրջ դժվարությունների առջև: Նա ձեռքի տակ չի ունեցել համապատասխան բնագավառների լեզվական տարրերն ընդգրկող հաճախականության բառարաններ, որոնց վրա կարողանար հենվել և ստիպված օգտագործել է որոշ ոչ օբյեկտիվ չափանիշներ: Մինչդեռ նման հանգամանքներում հնարավոր չէ համեմատաբար ավելի ճշտորեն որոշել տվյալ բնագավառներում գործածվող բառերի իրական փոխհարաբերությունները:

Տարբեր բնագավառներ ընդգրկող միմյանում-բառարանները կատարելության կհասնեն միայն այն դեպքում, երբ այդ նույն բնագավառներն արտահայտող գրականությունը ենթարկվի վիճակագրական վերլուծության, բանի որ վիճակագրական հետազոտությունների միջոցով հնարավոր է օբյեկտիվորեն ի հայտ բերել գործածության այնպիսի օբինաչափություններ, որոնք իրականում գործում են լեզուների համապատասխան ոլորտներում: Բնականաբար, այդպիսի ուսումնասիրությունների տվյալների վրա հենված միմյանում-բառարանները հարաբերականորեն ավելի ճիշտ կար-

¹¹ М. Я. Цвиллинг, 4000 полезных слов и выражений (немецкий язык), М., 1965.

տացուին տվյալ լեզվի համապատասխան բնագավառում հանդես
եկող բառերի օբյեկտիվ փոխհարաբերությունները:

Վիճակագրական ուսումնասիրությունների և դրանց վրա հեն-
ված բառերի միևնույնի կարիքը ներկայումս ավելի զգալի է,
քանի որ ժամանակակից գիտությունն ու հասարակական հարա-
բերությունները պահանջում են ինֆորմացիայի առավել արագ ու
արդյունավետ փոխանակություն:

Մենք այստեղ փորձեցինք հիմնական դժերով ցույց տալ
միևնույն-բառարանների մի քանի հատկանշական կողմերը, սը-
րանց ամբողջականացման հարցում զուլություն ունեցող սխալ մո-
տեցումները և այլն: Շեշտեցինք նաև այդպիսի բառարանների
կազմման անհրաժեշտությունը ինչպես հայոց, այնպես էլ այլ լե-
զուների համար: Մենք գիտակցաբար կանգ չառանք այն հարցե-
րի վրա, որոնք վերաբերում են հիշյալ բառարանների կազմման
սկզբունքներին: Այդ սկզբունքների վերաբերյալ կան լուրջ տարա-
կարծություններ, որոնց մասին հանգամանորեն կխոսենք ստորև:

ՄԻՆԻՄԱԼԻՄ-ԲԱՌԱՐԱՆ ԿԱԶՄԵԼՈՒ ՍԿԶՐՈՒՆԲՆԵՐԸ

Միևնույն-բառարանների ստեղծումը հետապնդում է տարբեր
նպատակներ ու խնդիրներ: Սակայն անկախ այդ նպատակներից ու
խնդիրներից, յուրաքանչյուր միևնույն-բառարան սովորողների
կամ ուսումնասիրողների համար տվյալ էտապում այն առավելա-
զույնն է, որի յուրացմամբ նրանք հնարավորություն են ստա-
նում կատարելու ինֆորմացիայի փոխանակություն, մինչդեռ լեզ-
վական խմաստային միավորների ընդգրկման տեսակետից տվյալ
լեզվում այդ նույն առավելագույնը համարվում է նվազագույն ընտ-
րանք:

Այստեղ մեզ հիմնականում հետաքրքրում է այն հարցը, թե այդ
նվազագույն ընտրանքի, այսինքն՝ բառերի նշված միևնույնի ա-
ռանձնացումն ի՞նչ սկզբունքներով է կատարվում: Այդ հարցի
վերաբերյալ այժմ մեզանում կա հիմնականում երկու տեսակետ,
որոնք սկզբունքորեն իրարից տարբերվում են:

Առաջին տեսակետի ներկայացուցիչներն են Ռ. Մ. Ֆրոմկի-
նան, Յու. Մարկովը, է. Շտեյնֆելդը, Լ. Սայախովան և ուրիշները,
որոնք բառերի միևնույն ընտրելիս հիմք են ընդունում վիճակա-
գրական հետազոտությունների սահմանած հաճախականության
չափանիշը: Մյուս տեսակետի կողմնակիցները՝ Ի. Ռախմանով,
Վ. Կոստոմարով և այլք, պնդում են, որ վիճակագրական վերլու-

ծությունների տվյալները հավաստի չեն և միևնույն-բառարանի կազմման համար հիմք ծառայել չեն կարող:

Կանգ առնենք այդ հակադիր տեսակետների վրա առանձին-առանձին:

Ի. Ռախմանովը հավատ չի ընծայում վիճակագրական ուսում-նասիրությունների հետևանքով ստացված տվյալների հավաստիու-թյանը, առարկելով, թե բառերի կրկնության գործակիցը (коэффициент) սկսած երկրորդ հազարից այնքան է փոքրանում, որ այլևս այն չի կարող համոզիչ ապացույց հանդիսանալ հաստա-տելու որևէ բառի լայն տարածվածությունը տվյալ լեզվում¹²: Ռախմանովի այս դրույթին մենք չենք անդրադառնա, քանի որ սրա անհիմն լինելն իր ամբողջ պարզությունից ցույց է տվել Յու. Մարկովը¹³: Այստեղ կանգ կառնենք նրա մի քանի այլ առարկու-թյունների վրա, որոնց միջոցով նա ցանկանում է ստվեր դնել վի-ճակագրական սկզբունքի վրա:

Քննադատելով Քեդինգին, Ռախմանովը գտնում է, որ նրա հաճախականության բառարանում որպես առավել գործածական տեղ են գտել այնպիսի բառեր, որոնց ներգրավումն այդ բառարա-նում անարդարացի է: Այդպիսի բառերի թափանցումը հաճախա-կանության բառարան նա բացատրում է վիճակագրական վերլու-ծությունների ենթարկված գրականության կամայական ընտրան-քով: Սակայն, նշենք, որ ինքը՝ Ռախմանովը, այդ նույն բառերը մտցնում է իր կազմած առավել գործածական բառերի միևնույնի մեջ¹⁴: Քննադատելով բառերի ընտրման հաճախականության չափանիշը, սրա հիմնական թերությունը նա համարում է նաև տեքստերի ընտրման սկզբունքը, որը դրվում է վիճակագրական հաշվումների հիմքում: Ըստ նրա, հաճախականության բառարանի համար ընտրված տեքստերում ներգրավվում է այնպիսի գրա-կանություն (խոսքը որոշ արտասահմանյան երկրներում հրատա-րակված հաճախականության բառարաններին է վերաբերում), որի մեջ արտահայտված են բուրժուական գաղափարախոսությունից հագեցված գործեր՝ աստվածաշունչ, բուրժուական մամուլ, բուլվա-րային վեպեր և այլն: Ռախմանովը այստեղ չի ցանկանում տար-

¹² Словарь наиболее употребительных слов (английского, немецкого и французского языков). М., 1961, էջ 5:

¹³ Ю. Марков, О роли лексической статистики при отборе словарного минимума, «Рус. яз. в нац. школе», 1963, № 4.

¹⁴ Словарь наиболее употребительных слов, էջ 319, 324, 377:

բերել առնվազն երկու կարևոր հանգամանք: Նախ՝ հաճախականության սկզբունքը և տեքստերի ընտրումը, շնայած սերտորեն կապված են իրար հետ և պայմանավորված միմյանցով, նույնական չեն: Երկրորդ՝ որևէ հաճախականության բառարան կազմող տեքստերի ոչ օբյեկտիվ ընտրման ու դրանից բխող անցանկալի արդյունքների դեպքում մեղավորը հաճախականության սկզբունքը չէ, այլ այն հետազոտողը, որը չի կարողանում ճիշտ կողմնորոշվել իրական փաստերի մեջ: Այստեղից էլ՝ ոչ նպատակահարմար տեքստերի ընտրումը կարող է բերել վերլուծական տվյալների միակողմանիության: Դրա համար էլ հիմնականը ոչ միայն անհրաժեշտ ծավալի տեքստերի ընտրումն է, այլև այն, թե ինչպիսի՞ տեքստեր պետք է ընտրել: Ինչ խոսք, ընտրանքում պետք է ընդգրկել այնպիսի տեքստեր, որոնք ավելի օբյեկտիվորեն են արտահայտում լեզվի համապատասխան բնագավառում գործող լեզվական միավորների գործածության իրական փոխհարաբերությունները:

Ռախմանովն իր հերթին առաջ է քաշում բառերի միխիմումի առանձնացման մի շարք սկզբունքներ¹⁵, որոնք բաժանում է երկու մասի. գլխավոր սկզբունքներ՝ կապակցելիություն, ոճական անսահմանափակություն, իմաստային արժեք և լրացուցիչ սկզբունքներ՝ բառակազմական արժեք, բաղմանշանակություն, կառուցվածքային (строения) ընդունակություն, հաճախականություն: Կապակցելիության սկզբունք ասելով, հեղինակը հասկանում է, թե տվյալ բառը ինչպիսի՞ փոխհարաբերության մեջ կարող է մտնել այլ բառերի հետ: Ոճական անսահմանափակության տակ հասկացվում են այնպիսի բառեր, որոնք ոճի տեսակետից շատ ազատ են և չեն սահմանափակվում միայն բանավոր կամ գրավոր խոսքում: «Իմաստային արժեք» սկզբունքի էությունն այն է, որ միխիմում-բառարանի մեջ կարող են մտնել հասկացություն ու երևույթ արտահայտող այնպիսի բառեր, որոնք ավելի հաճախ են գործածվում դրականության մեջ: Բառակազմական արժեքը ցույց է տալիս, թե տվյալ բառը ինչպիսի՞ բառակազմական ընդունակությամբ է օժտված և ըստ այդմ էլ այն մտցվում է միխիմում-բառարանի մեջ: Բաղմանշանակություն ասելով, պետք է հասկանալ, որ բառը ինչքան շատ տարբեր նշանակությունների ունենա, այնքան նրա իմանալը կարևոր է: «Կառուցվածքային ընդունակություն» սկզբունքը վերաբերում է օժանդակ բառերին, որոնք կապակցության մեջ են մտնում տարբեր բառերի հետ և այլն:

¹⁵ Словарь наиболее употребительных слов. էջ 10:

Ինքնամանովի առաջարկած այս սկզբունքները, անկախ այն բանից՝ ինքը ցանկանում է, թե ոչ, անառարկելիորեն հաստատում են, որ բառերի միջնիմումի ընտրման ամենանպատակահարմար ու օբյեկտիվ սկզբունքը հաճախականության չափանիշն է։ Այդ բանը հաստատելու համար սխեմատիկ գծերով քննենք հիշյալ սկզբունքները։ Սկսենք առաջինից։ Մի՞թե կարող է որևէ կասկած հարուցել այն պնդումը, որ լեզվում համեմատաբար ավելի հաճախ հանդես եկող բառերը կարող են ավելի շատ բառերի հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնել։ Կասկածից վեր է նաև, որ հարաբերականորեն բարձր ու միջին հաճախականություն ունեցող բառերը ո՛հի տեսակետից համապատասխանաբար ավելի անկախ են։ Բառերի իմաստացին արժեքը հեղինակը կապում է թեմատիկ սկզբունքի հետ։ Բայց այստեղ նույնպես վճռական խոսքը պատկանում է վիճակագրական ուսումնասիրությանը, քանի որ առանց դրա հետազոտողը հնարավորություն չի ունենա զիտականորեն սահմանելու որևէ բառի իսկական տեղը տվյալ թեմատիկ կտրվածքում։ Իսկ բառակազմական արժեքն ու բաղմանշանակությունը մի ավելիորդ անգամ ևս ցույց են տալիս, որ ինչպես բառակազմական մեծ ընդունակությամբ օժտված բառերը, այնպես էլ բաղմիմաստ բառերն ունեն համեմատաբար ավելի բարձր հաճախականություն։ Հաճախականության բառարանի առաջին հաղար բառում ածանցյալ բառերի թիվը շատ ավելի մեծ է, բան երկրորդ հաղարում։ Ինչ վերաբերում է բաղմիմաստությանը, ապա այստեղ առանձնապես անհրաժեշտ է նշել, որ առայժմ հաճախականության սկզբունքը սրա վրա հարկ եղած ուղադրություն չի պարձնում, որովհետև հաճախականության բառարանները հիմնականում սահմանում են բառերի ձևական հաճախականությունը։ Մինչդեռ հայտնի է, որ ամեն մի լեզվի իմաստացին համակարգում նշանակություններն ավելի շատ են, քան բառերը։ Դրա համար էլ այս կամ այն բառը կարող է արտահայտել մեկ և ավելի նշանակություն։ Լսա՛ որում տվյալ բաղմանշանակ բառի ոչ բոլոր իմաստներն են, որ կարող են ունենալ հավասար արժեք ու տարածում։ Այնպես որ, այդ խնդիրների լուծումն ու բաղմանշանակության չափանիշի սահմանումը անհրաժեշտորեն պետք է հենվեն վիճակագրական ուսումնասիրությունների վրա։ Այդ չափանիշի առկա թերացումը պայմանավորված է վիճակագրական մեթոդի դեռևս ոչ լրիվ կատարելագործմամբ։ Կառուցվածքային ընդունակության սկզբունքի կապը հաճախականության սկզբունքի հետ ավելի ցցուն է։ Վիճակագրական բոլոր ու-

սումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ամենաբարձր հաճախականությամբ հանդես են գալիս օժանդակ բառերը:

Եթե միևնույն-բառարան կազմելիս առաջնորդվենք Ռախմանովի առաջարկած երեք գլխավոր սկզբունքներով, ապա բառարանը այնքան կծանրաբեռնվի ոչ կարևոր բառերով, որ իրականում կդադարի միևնույն լինելուց: Այդ փաստի առջև կանգ են առել առաջին հերթին ինքը՝ Ռախմանովը և իր հեղինակակիցները. անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով վերոհիշյալ միևնույն-բառարանի ստացված մեծ ծավալը նրանք ստիպված են եղել կրճատել լրացուցիչ սկզբունքների օգնությամբ:

Առատ փաստերին ընդդեմ գնալով, Կոստոմարովը նույնպես ձգտում է թերազնահատել վիճակագրական հետադասությունների կարևորությունը և միևնույն բառապաշարի առանձնացման գործում առաջնորդվում Ռախմանովի վերոհիշյալ սկզբունքներով: Նա գտնում է, որ գործնականում հաճախականության սկզբունքը չի կարող վճռական նշանակություն ունենալ միևնույն-բառարանի կազմման գործում, քանի որ այն հակասության մեջ է «թևամառիկ» և «իմաստային արժեք» սկզբունքների հետ: Այդ պընդումը, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, լուրջ հիմնավորում չունի և երբեք չի կարող ետին պլան մղել հաճախականության սկզբունքը: Կոստոմարովն այնքան հեռու է գնում, որ հասնում է փաստերի խեղաթյուրման, գտնելով, թե ոուսաց լեզվի ամենահաճախ գործածվող 800 բառը (ըստ Պուշկինի լեզվի բառարանի) կազմում է տեքստի ծավալի 2 տոկոսը, իսկ 6-ից մինչև 20 անգամ գործածված բառերը՝ 90 տոկոսը¹⁶, Սակայն վիճակագրական ուսումնասիրությունները սխալվել են, որ Պուշկինի բառապաշարի ամենահաճախ գործածված 200 բառը կազմում է նրա ամբողջ տեքստի (մոտ կես միլիոն բառ) 52 տոկոսը, իսկ 800 բառը՝ ոչ թե 2, ինչպես գրում է Կոստոմարովը, այլ 70 տոկոսը, 6—20 անգամ օգտագործված բառերը՝ 90 տոկոսի՝ փոխարեն՝ միայն 20 տոկոսը և այլն¹⁷:

Ֆրումկինան, Զասորինան, Մարկովը և մյուսները բառերի միևնույնի համար հիմք են ընդունում հաճախականության բառարանները, որոնց տվյալներն արտահայտում են հաղորդակցության

¹⁶ В. Костомаров, Принципы отбора лексического минимума, «Рус. яз. в нац. школе», 1963, № 1.

¹⁷ Р. М. Фрумкина, Статистическая структура лексики Пушкина, ВЯ, 1960, № 3, Ю. Марков, О роли лексической статистики при отборе словарного минимума.

պրոցեսում բառերի հարաբերական գործածությունների աստիճանները:

է. Շտեյնֆելդը, լինելով այդ տեսակետի ներկայացուցիչներից մեկը, մատնանշում է, որ վիճակագրական հաշվումների վրա հենված հաճախականության բառարանը միևնույն-բառարանի կազմման աշխատանքների միայն առաջին անհրաժեշտ փուլն է¹⁸: Հիմնականը համարելով հաճախականության սկզբունքը, նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում նաև այն սկզբունքների օգտագործմանը, որոնց միջոցով բառերի ընտրություն է կատարվում միևնույն-բառարանի համար: Գլխավորապես հաճախականության սկզբունքից ելնելով էլ Շտեյնֆելդը կազմում է ռուսաց լեզվի առաջին ուսումնական միևնույն-բառարանը էստոնական դպրոցների համար¹⁹:

Ուշագրավ է նաև ի. Սայախովայի մոտեցումն այդ հարցում²⁰: Նա քննադատելով ու մերժելով դասագրքերից ու բացատրական բառարաններից բառերի ընտրման ոչ օբյեկտիվ չափանիշները, ուսումնական նպատակների համար բառերի միևնույն ընտրելիս նա ելնում է հաճախականության, սովորողների տարիքային առանձնահատկությունների, թեմատիկ, բառերի կապակցելիության և ուսուցանվող քերականության հետ կապի սկզբունքներից: Առաջին երկուսը դիտում է որպես հիմնական, իսկ մնացած երեքը՝ լրացուցիչ: Հաճախականությունը բնորոշելով որպես հիմնական սկզբունք, Սայախովան ելնում է այն դրույթից, որ լեզվին ավելի արագ տիրապետելու համար սովորողները պետք է ամենից առաջ յուրացնեն տվյալ լեզվի առավել հաճախ գործածվող բառերը, որոնք կազմում են ամեն մի համապատասխան տեքստի հիմքը: Ուստի ամենահաճախ հանդես եկող բառերը պետք է դառնան միևնույն-բառարանի հիմքը:

Սովորողների տարիքային առանձնահատկությունները հաշվի առնելու սկզբունքը, ըստ հեղինակի, նույնպես հիմնական է, քանի որ ուսումնական նպատակներով կազմված միևնույն-բառարանում պետք է ներգրավվեն նաև այնպիսի բառեր, որոնք ման-

18 Э. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка, «Рус. яз. в нац. школе», 1962, № 4.

19 Э. Штейнфельдт, Словарь-минимум русского языка для II—IV классов эстонских школ, Таллин, 1961.

20 И. Саяхоза, Опыт составления словаря-минимума для нерусской школы на основе частотных словарей, «Рус. яз. в нац. школе», 1964, № 3.

կական գեղարվեստական գրականություն մեջ, մանկական թերթերում ու ամսագրերում, մանուկների համար կազմակերպված ռադիոհաղորդումներում և այլուր հանդես են գալիս ավելի բարձր հաճախականությամբ։ Դպրոցական միջինում-բառարան կազմելիս հաճախականության սկզբունքը (սա լեզվաբանական շափանիշ է) սերտ կապի մեջ է մտնում ինչպես լեզվական այլ շափանիշների (սրանց մասին խոսել ենք վերևում), այնպես էլ ոչ լեզվական, այսինքն՝ մեթոդական շափանիշների հետ (մանկավարժական սկզբունք, ուսուցման նպատակ, տարիքային առանձնահատկությունները հաշվի առնելը, տեղական պայմանների գնահատում և այլն)։ Բառապաշարի ու քերականության հետ կապի սկզբունքները դիտվում են որպես լրացուցիչ շափանիշ։ Այս կապակցությամբ Սայախովան նշում է, որ սովորողները տիրապետելով քերականական այս կամ այն ձևին վերաբերող ամենահաճախագեղ պատերի մի որոշակի քանակ, ըստ նմանողության հեշտությամբ կարող են կազմել քերականական տվյալ ձևին պատկանող նաև այլ բառեր։ Այդ հանգամանքը պարտավորեցնում է բառարան կազմելիս նկատի ունենալ նաև այս շափանիշը։ Սայախովայի մյուս լրացուցիչ սկզբունքների վրա հարկ չենք համարում կանգ առնել, քանի որ դրանց մասին արդեն խոսել ենք ղանապանակային սկզբունքում։

Բառերի միջինումի առանձնացման ուղադրության արժանիքն հանուր սկզբունքներ են մշակվել Չեխոսլովակիայի դիտությունների ակադեմիայի օտար լեզուների ամբիոնի կողմից²¹։ Սրանց համար շատ կարևոր նշանակություն ունի որևէ օտար լեզվի ուսումնասիրման նպատակը։ Բառերի միջինում ընտրելիս հիշյալ ամբիոնի աշխատակիցները առավել հարմար առաջին շափանիշը համարում են հաճախականության սկզբունքը։ Միևնույն ժամանակ չեն մոռանում հիշեցնել, որ հաճախականության բառարանների տվյալները կարող են ունենալ որոշ սահմանափակություններ, որոնց պատճառով էլ հաճախականության սկզբունքը առաջարկում են զուգակցել այլ սկզբունքների հետ։

Միջինում-բառարանների կազմման համար ընդհանուր առմամբ ընդունում են բառերի ընտրման հետևյալ սկզբունքները.

²¹ Общие принципы разработки лексического минимума (кафедра иностранных языков Чехословацкой Академии наук), Прага, «Рус. яз. в нац. школе», 1965, № 1.

1. վիճակագրական չափանիշ (հաճախականություն և դիստրիբուցիա), 2. թեմատիկության չափանիշ (բառերի նշանակությունը յուրաքանչյուր թեմատիկ կտրվածքում), 3. բառագիտական չափանիշ (ոճի չեղդություն, կապակցելիության, բազմանշանակության և բառակազմական սկզբունքների հաշվի առնելը), 4. զուգադրման չափանիշ (նմանությունը և տարբերությունը սովորողների մայրենի լեզվի հետ), 5. դիֆակտիկ բնույթի չափանիշներ (բառի օրինակելիությունը և կարևորությունը ուսուցման պրոցեսում և այլն):

Եթե ավելի մանրամասն կանգ առնենք այդ սկզբունքների վրա, ապա կտեսնենք, որ հաճախականության սկզբունքն իր առաջատարությամբ հանդերձ, չի անտեսում նաև այլ սկզբունքների գոյությունը, որոնք նպաստում են ամբողջականացնելու միևնույն-բառարանի այն թերի կողմերը, որոնք արդյունք են հաճախականության չափանիշի մեկուսի օգտագործման: Մատնանշված լրացուցիչ սկզբունքները, ինչպես շեշտում են հեղինակները, իրենց ներսում նույնպես պետք է հաշվի առնեն հաճախականության սկզբունքը, այլապես արդյունքները կսարսռվեն սուբյեկտիվության մշուշով: Այսպես՝ ոճական անսահմանափակության սկզբունքը կիրառելիս պետք է ելնել ոճական արտահայտությունների հաճախականությունից և բառերի միևնույնի մեջ առաջին հերթին ներգրավել ոճական այն ձևը, որն ավելի հաճախ է օգտագործվում: Կամ՝ բառերի բազմանշանակության չափանիշը չի կարող ինքնուրույն կերպով օբյեկտիվորեն որոշել, թե տվյալ բազմիմաստ բառն իր ո՞ր նշանակությամբ է ավելի հաճախ հանդես դալիս հաղորդակցության պրոցեսում: Մինչդեռ միևնույն-բառարանի մեջ անհրաժեշտ է մտցնել բազմիմաստ բառն իր առավել կիրառելի նշանակություններով միայն: Նույն բանը կարելի է ասել նաև թեմատիկության սկզբունքի մասին: Համապատասխան միևնույն կազմելիս կարևոր հանգամանք է համարվում օտար և մայրենի լեզուների նմանություններն ու տարբերությունները նկատի ունենալը, որը իրադրծվում է զուգադրման չափանիշի կիրառմամբ: Ուսումնական միևնույն բառապաշարի բնորման հարցում նշանակալի դեր ունի նաև դիֆակտիկ սկզբունքը՝ բառերի օգտագործման նպատակահարմարությունը մանկավարժական տեսակետից և այլն:

Չեխ մասնագետները բառերի միևնույնի ստեղծման խնդիրներում ցույցաբերում են օբյեկտիվ մոտեցում, ամբողջապես դիտակցելով ուսուցման պայմանների ու ընթացքի բազմազանություն:

նը և մշտական փոփոխականությունը: Այս հանգամանքն ավելի է բարդացնում բառերի միևնույն ընտրման գործը և հանգեցնում նշված տարբեր շափանիշների միաժամանակյա օգտագործման:

Սխալ կլիներ կարծել, որ հիմնականում վիճակագրական տվյալների վրա հենված միևնույն-բառարանի հարստացումը սահմանափակվում է միայն վերոհիշյալ շափանիշների կիրառմամբ: Միևնույն-բառարանի լրացումը կարելի է հասցնել լավագույն սահմանների նաև իմաստային բաղմամբաբանության մեթոդի օգնությամբ, որը սակայն արձագանք չի գտել ոչ մեր, ոչ էլ չին հեղինակների մոտ: Այդ սկզբունքի էությունն այն է, որ հաճախականության շափանիշի օգնությամբ սահմանված բառերի ոչ մեծ խմբի միջոցով կարելի է նկարագրել տվյալ լեզվի մեծ թվով բառերի նշանակություններ: Այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարվել Ֆրանսիայում: Գոգենհայմի, Միշևայի և մյուսների կողմից վիճակագրական մեթոդի ու այլ շափանիշների օգնությամբ առանձնացված ֆրանսերեն լեզվի բանավոր խոսքում առավել հաճախ օգտագործվող 1368 բառի հիման վրա (այս մասին խոսել ենք սույն աշխատության նախորդ գլխում) հետազոտում կազմվեց 3000 բառ պարունակող միևնույն-բառարան, որը ներկրող անգամ հրատարակվեց 1961 թ.²² արդեն 3500 բառով²²: Այդ մեթոդը մեղանում առաջիմ կիրառվում է միայն մեքենական թարգմանության մեջ և միևնույն-բառարանների կազմման գործում մասնակցություն չի ցուցաբերում: Մի բան, որը արդարացնել չի կարելի:

Բառերի միևնույն կազմման հարցում թեմատիկ սկզբունքի հետ միասին իր նպաստավոր խոսքը կարող է ասել նաև իմաստային դաշտի մեթոդը, որը նույնպես անուշադրության է մատնվել: Իմաստային դաշտի շափանիշն իր ներսում, անշուշտ, պետք է կիրառի հաճախականության սկզբունքը, քանի որ յուրաքանչյուր իմաստային դաշտում ընդգրկված լեզվական բոլոր միավորները միանման կիրառում ու օգտակարություն չունեն:

Ահա սրանք են այն հիմնական մեթոդներն ու սկզբունքները, որոնց խելացի ու օրյակտիվ կիրառման շնորհիվ լեզուներում կարելի է առանձնացնել այնպիսի միևնույն բառապաշար, որը կարողանա բավարարել այն բոլոր պահանջներն ու խնդիրները, որոնք նախօրոք առաջադրվում են ամեն մի միևնույն համար:

²² G. Gougenheim, Dictionnaire fondamental de la langue française, nouvelle édition, Didier, Paris, 1961.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄԸ

Գրավոր խոսքն արդեն ուսումնասիրության այն միակ առարկան չէ, որով զբաղվում է լեզուն քննող գիտությունը: Այժմ լեզվաբանությունն իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է նաև լեզվի աշխարհի մի կողմի վրա, որը համեմատաբար շատ քիչ է ուսումնասիրված: Դա բանավոր խոսքն է, որի անբավարար ուսումնասիրվածությունը, ինչպես հայտնի է, բացատրվում է զանազան կարգի դժվարություններով: Եվ չնայած սրան, այդ բնագավառի սկիզբը արդեն հաջողությամբ զբաղված է: Պրանսիացի գիտնականների աշխատանքի մասին արդեն խոսել ենք: Այժմ աշխարհի փորձ է կատարում նաև Մոսկվայի Պ. Լոմոսովայի անվան ժողովուրդների բաբելամոլության համալսարանի գիտական աշխատակիցների մի մեծ խումբ:

Բանավոր խոսքի ուսումնասիրությունը ինչ-որ հետաքրքրասիրության արդյունք չէ: Այն պարզում է կենդանի խոսքում հանդես եկող տարրերի ուրույն հարաբերությունները: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ բանավոր խոսքի լեզվական միավորները իրենց դորժածությամբ որոշակիորեն տարբերվում են գրավոր խոսքում հանդես եկող լեզվական տարրերից: Ուստի բանավոր և գրավոր խոսքերի օբյեկտիվորեն ուսումնասիրված ու առանձնացված միասնական արդյունքները արժանի են յուրջ գնահատության: Գիտակցելով այս կարևորությունը, մենք ևս փորձել ենք անկետային հարցման մեթոդի օգնությամբ կատարել հայոց լեզվի բանավոր խոսքի ուսումնասիրությունը: Սրանով մեզանում առաջին անգամ փորձ է արվում վիճակագրական մեթոդով հաճախականության թեմատիկ բառարանի կազմումը դնել գիտական հիմքերի վրա:

Անկետային մասնայական հարցմամբ թեմատիկ պլանով բառեր առանձնացնելը առնչվում է մի շարք հանգամանքների հետ: Ամեն մի լեզվով խոսող յուրաքանչյուր մարդու մտածողության մեջ կան համապատասխան լեզվին վերաբերող բաղձաթիվ բառ-հասկացություններ, սակայն այդ հասկացությունների կոնկրետ օգտագործման անհրաժեշտությունը սերտորեն կապված է այն առկա ազդակի կամ, այսպես կոչված, իմաստային դաշտի հետ, որը տրվ-

յալ պահին իր վրա է կենտրոնացնում մարդու ուշադրությունը: Այսպես՝ եթե որեւէ մեկի ուշադրութեանն ենք ներկայացնում մի կոնկրետ թեմա կամ իմաստային դաշտ (սոսնք, զգեստներ), ապա տվյալ մարդու հիշողության մեջ անմիջապես կհաստատվեն այն հասկացությունները, որոնք անմիջականորեն կապված են հենց այդ թեմայի հետ: Իհարկե չպետք է կարծել, թե խոսքը վերաբերում է մի անձանոթ թեմայի, որի շուրջը տվյալ անձնավորության հիշողության մեջ չկա ոչ մի հասկացություն: Թեման պետք է նախապես ծանոթ լինի, այլապես հիշողությունը չի կարող դեր խաղալ, քանի որ վերջինիս էությունը կայանում է նախօրոք իմացածի ճանաչման ու վերարտադրման մեջ: Այդ կարևոր հանգամանքը իրենից ներկայացնում է լեզվաբանական, մտնկալարժանական ու հոգեբանական հետաքրքրություն: Առաջին երկուսի մասին տարբեր առիթներով խոսել ենք սույն ուսումնասիրության մեջ: Այստեղ անհրաժեշտ է խոսել անկետային հարցման միջոցով թեմատիկ կտրվածքում բառերի ընտրման ժամանակ աշակերտների մոտ հանդես եկած հոգեբանական յուրահատկությունների մասին: Այդպիսի յուրահատկությունների ենք հանդիպում մեր առանձնացրած դեմքի բոլոր թեմաներում, որովհետև ամեն մի թեմա մի իմաստային խումբ է: Իսկ այդպիսի խումբ արտահայտելիս երևյալներն ի հայտ են բերում ինչպես հոգեբանական, այնպես էլ սոցիալական ու այլ յուրահատկություններ: Երևյալների մոտ հոգեբանական յուրահատկությունների առկայությունը կտրված չէ կոնկրետ իրականությունից, որովհետև հոգեկանը ուղեղի ֆունկցիան է, իսկ վերջինիս էությունը օբյեկտիվ իրականության արտացոլումն է: Հետևապես, իրականության մեջ տեղի ունեցած այս կամ այն դեպքն ու երևույթը (արտակարգ թե սովորական) խորտալորություն են թողնում երեխաների հոգեկան աշխարհում: Բնական է, որ այդպիսի դեպքերը, որոնք որեւէ կերպ կապված են մեր առանձնացրած թեմաների հետ, փրենց արտացոլումն են դառնում: Իրականության աշխատանքների նպատակով կազմված լրացման բարտերում: Օրինակ, «Մարմնի մասեր» թեմայի ուտ, գլուխ, ձեռք, աչք, ազդր և այլ բառերի կողքին հանդիպում ենք՝ ջարդվել, վիրահատել, կուրաճալ, հիվանդ, ցավել, բուժել, տանջվել, կտրել, վիրակապ, կապել, անբուժելի, մեռնել և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրը մի երևույթի արտահայտություն է և կապված է հատկապես մարմնի մասերի հետ: Երբ երեխան գրում է վիրակապ, ջարդվել,

կապել և նման բառեր, ապա նրա հոգեկան աշխարհում տալովոր-
վել են մարդու հետ կապված որևէ դժբախտ դեպք կամ երևույթ,
որոնք էլ իրենց արտահայտությունն են գտել երեսյանների աշխա-
տանքներում: Նույնը նաև «Տրանսպորտի միջոցներ», «Խաղեր»
թեմաներում, որտեղ ավտոբուս, զնացք, ինժեների և այլ բառերի
կողքին օգտագործված են՝ ընկնել, վթար, զոհվել, ջարդվել, գլխա-
պտույտ, մահանալ և այլն, իսկ խաղալ, վազել, լախտի, շախմատ
և շատ ուրիշ բառերի կողքին դարձյալ՝ ջարդվածք, մեռնել և այլն:

Հետաքրքրական է նաև սոցիալական որոշ առանձնահատկու-
թյունների դրսևորումը տարբեր թեմաներում: Օրինակ, քաղաքա-
յին վայրերին վերաբերող լրացման քարտերում իրենց գործածու-
թյամբ ակնհայտորեն տարբերվում են այնպիսի բառեր, որոնք
ավելի հատուկ են քաղաքային միջավայրի նկարագրմանը: Յուրա-
հատկության դրսևորման տեսակետից ճիշտ նույն պատկերն են
ներկայացնում շրջանային դպրոցներում անցկացրած փորձնական
աշխատանքների արդյունքներն ամփոփող քարտերը: Սրանցում
ընդգրկված որոշ բառեր էլ արտահայտում են շրջանային կյանքն
ու միջավայրը: Ահա՝ անցում, զազանանոց, հյուրախաղ, հանրա-
կացարան, ֆիրմա, մետրո, արվեստ, տպարան, տաղավար, նր-
բանցք, հաստատություն, ջրավազան, գրաշար և բազմաթիվ այլ
բառեր գործածել են միայն քաղաքային դպրոցներում սովորողնե-
րը, իսկ ամբարել, ֆերմա, թրքուր և այլն՝ հիմնականում շրջանա-
յին դպրոցների աշակերտները: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ
քաղաքային միջավայրի կրթականներն ավելի հաճախ նշում են
վայրի կենդանիներին, քան՝ ընտանի, իսկ շրջանային դպրոցների
երեսյանները՝ ընդհանրապես: Նման օրինաչափություն է նկատվում
նաև «Քաղաք» և «Դյուղ ու դաշտային աշխատանքներ» թեմանե-
րում: Վերջապես, այդպիսի յուրահատկության ամենաակնառու
փաստն այն է, որ միայն էջմիածնի դպրոցներում են գործածվել
եկեղեցի ու վարդապետ բառերը: Անկախ նշված առանձնահատկու-
թյուններից, տարբեր վայրերի արդյունքների համեմատությունը
ցույց է տալիս, որ տարբերություններն ընդհանուր առմամբ շատ
քիչ են¹:

Թեմատիկ կտրվածքում բառերի ուսումնասիրության մեր
փորձը ցույց է տալիս նաև, որ կոնկրետ թեմատիկ բառերից բացի

1 Օրինակ, ծառ բառը («Ցնություն») շրջանային դպրոցների բոլոր անկետա-
ներում էլ (141) գործածվել է (100 տոկոս): Այն 100 տոկոսի գործածություն
ունի նաև քաղաքային դպրոցների 210 անկետաներում: Մաք բառը շրջանայինում՝
99,2%, քաղաքայինում՝ 96,2% և այլն:

օգտագործվել են նաև ոչ թեմատիկ ավելի ընդհանրական բառեր, որոնք չեն սահմանափակված մեկ թեմայի շրջանակներում: Օրինակ, աշխատել, գեղեցիկ, գնալ, սիրել, խոսել, կարդալ, հարցնել, հիանալ, մաքրել, նայել, տանել, տեսնել, օգնել և շատ այլ բառեր գործածվել են լրացման քարտերի գրեթե բոլոր կետերում:

Առավել ուշագրավ է մեկ այլ կարևոր հանգամանք: Դա պարզ, ածանցավոր և բարդ բառերի փոխհարաբերություն հարցն է: Մեր ամբողջ ընտրանքի հետազոտությունը ցույց տվեց, որ բոլոր թեմաներում էլ պարզ ու ածանցավոր բառերի գործածությունը շատ կայուն է, և դրանք օժտված են բարձր հաճախականությամբ: Բարդ բառերը, ընդհակառակը, ունեն անկայուն գործածություն ու շատ ցածր հաճախականություն. օր.¹ «Մարմնի մասեր» թեմայում գործածված 232 տարբեր բառերից միայն 13-ն է բարդ, իսկ «Բնություն» թեմայի 465 տարբեր բառերից՝ միայն 48-ը: Ավելի պարզ դարձնելու համար շեշտներ նաև, որ «Մարմնի մասեր» թեմայի առաջին հիստուն ամենահաճախ գործածված բառերում կա միայն մեկ բարդ բառ, «Բնություն» թեմայի առաջին վաթսուն առավել հաճախ գործածված բառերի շարքում՝ նույնպես միայն մեկ բարդ բառ և այլն: Դա նշանակում է, որ բարդ բառերի կրկնության ցուցիչը բանավոր խոսքում ավելի ցածր է, քան գրավոր խոսքում: Այդ նույն «Բնություն» թեմայի առաջին 100 բառում կա չորս բարդ բառ: Ուրեմն, բարդ բառերի հանդես գալու ցուցիչը հավասար կլինի 0,04-ի: Իսկ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպի 100 բառից կազմված մի հատվածում (հ. 4, էջ 298) բարդ բառեր են գործածվել ինն անգամ (բարդ բառերի հանդես գալու ցուցիչը այստեղ հավասար է 0,09-ի): Չնայած համեմատության պայմաններն ականհայտորեն տարբեր են և ընտրանքները սահմանափակ, այնուամենայնիվ բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ տիպարանական տեսակետից բանավոր ու գրավոր խոսքերն ունեն նկատելի տարբերություններ, որոնք արժանի են ուշադրության:

Լրացման քարտերի միջոցով բառերի առանձնացված ընտրանքում օգտագործվել են շատ բարբառային և օտար բառեր, որոնք հանդիպել են թե՛ քաղաքային և թե՛ շրջանային դպրոցներում. օր.² պոռուկ, բոթել (հրել), կոտ (թե), բազուկ (ճակնդեղ), հուրել (թաղել) օֆուր, մանդալ, կուրտկա, մայկա, ռետուզ և այլն: Սրանք հաշվի չեն առնվել թեմատիկ բառարանը կազմելիս, չնայած որ այդ տվյալները կարող էին այլ մասնագետների համար օգտակար լինել:

ժամանակակից հայոց լեզվի բանավոր խոսքի մի որոշակի շերտը լինմատիկ առումով ուսումնասիրելու համար կիրառել ենք անկետային հարցման մեթոդը: Անկետային հարցերը կազմելիս, որը գործնականում աշխատանքներն սկսելու առաջին անհրաժեշտ պայմաններից մեկն էր, նկատի ենք ունեցել ֆրանսիացի գիտնականների փորձը², սակայն նրանց կազմած թեմաները մեր հարցերում ենթարկվել են էական փոփոխությունների: Առանձնացված թեմաներն են՝

1. Մարմնի մասեր
2. Զգեստներ (կանացի և տղամարդու)
3. Տուն և տան պարագաներ
4. Ընտանիք և հարապատներ
5. Օրվա սնունդն ու նրանից օգտվելու պարագաները
6. Կյուրոցական կյանք և աշակերտական պիտույքներ
7. Պիոներական կյանք
8. Բնություն
9. Քաղաք (կուլտուրական, գիտական ու արտադրական հիմնարկներ)
10. Կլուզ և զաշտային աշխատանքներ
11. Տրանսպորտի միջոցներ
12. Կենդանիներ (վայրի և ընտանի)
13. Խաղեր
14. Մասնադիտություններ

Թեմաները կազմելուց հետո սահմանվեց ընդհանուր ընտրանքի նախնական, մոտավոր ծավալը (մոտ 83 հազար բառ, քանի որ պատրաստվեց 351 անկետա³, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 14 կետից, իսկ ամեն մի կետի համար առաջարկվում էր զրեւ 17-ից ոչ պակաս համապատասխան բառ): Լրացման քարտերը (անկետա) ընդգրկում են նաև այնպիսի տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են երեխաներին (սովորելու վայրը, դպրոցը, դասարանը, սեռը և անուն-ազգանունը):

² Անկետային հարցման մեթոդի կիրառումը ֆրանսիացիների մոտ ուներ այլ նպատակ: Նրանք այդ մեթոդով ոչ թե ձգտում էին կազմել թեմատիկ բառարան, այլ նրանց հետաքրքրում էր սահմանել բանավոր խոսքի արդեն առանձնացված ոչ թեմատիկ բառապաշարի զործածելիության աստիճանը:

³ Շրջանային դպրոցների համար տրվել է 141 անկետա, քաղաքային դպրոցների համար՝ 210:

Փորձնական աշխատանքները կատարվեցին հանրապետության տարբեր վայրերի մի շարք դպրոցների 8—10-րդ դասարանների աշակերտության շրջանում: Յուրաքանչյուր աշակերտի տրվում էր մեկ լրացման քարտ: Այն պետք է լրացվեր մեկ ժամվա ընթացքում՝ նշված ամեն մի թեմայի շուրջը գրելով համապատասխան քանակի այնպիսի բառեր, որոնք անհրաժեշտաբար օգտագործվում են նրանց կողմից առօրյա կյանքում:

Քարտերի լրացման աշխատանքները վերջացնելուց հետո կատարվեց ստացված նյութի մշակում ու վիճակագրական վերլուծություն: Նախ՝ բոլոր բառերը գրվեցին առանձին քարտերի վրա: Ամեն մի քարտում նշվում էր, թե տվյալ բառը ո՞ր թեմայում է հանդես եկել, ի՞նչ խոսքի մաս է և ո՞ր դպրոցներում է գործածվել (քաղաքային, թե՞ շրջանային): Յուրաքանչյուր քարտ ուներ այսպիսի տեսք.

I	Ք
գլուխ	
	Գ

I	Շ
խոսել	
	Բ

I-թեմա առաջին, Ք-քաղաքային դպրոցներ, Գ-գոյական անուն, Շ-շրջանային դպրոցներ, Բ-բայ:

Քարտագրման այդպիսի մեթոդիկան մեղ հնարավորություն տվեց համեմատաբար ավելի դյուրին եղանակով առանձնացնել բառերը ըստ առանձին թեմաների, տարբեր վայրերի ու խոսքի մասերի: Այնուհետև, դարձյալ թեմատիկ կտրվածքում, բոլոր բառերը համարակալվեցին՝ անայայմանորեն հաշվի առնելով դրանց նվազող հաճախականությունը: Թեմատիկ առումով բառերի դասավորությունը (ըստ նվազող հաճախականության, ըստ վայրերի ու խոսքի մասերի) տրվեց աղյուսակային տեսք (տե՛ս էջ 165):

Միևնույն սկզբունքով են կազմված նաև մնացած բոլոր թեմաներն արտահայտող բառացանկերը: Եթե նվազող հաճախականության թեմատիկ բառացանկերում մի քանի տարբեր բառեր հանդես են եկել միևնույն հաճախականությամբ, ապա նրանք դասավորվել են ըստ այբբենական կարգի:

Որպեսզի ավելի պարզ պատկերացում կազմենք, թե յուրաքանչյուր թեմայի համար որքան տարբեր բառեր են գործածվել քաղաքային ու շրջանային դպրոցներում միասին վերցրած, կարենք է բերել այսպիսի աղյուսակ.

Թեմա 1. ՄԱՐՄՆԻ ՄԱՍԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	Թ Ե Մ Ա Ն Ե Ր	Հաճախականություն			Խոսքի մաս
		Չըջտանային զարգացումներ	Բաղադրային զարգացումներ	Ընդամենը	
1	Գլուխ	141	210	351	Գ
2	Ստոր	140	210	350	Գ
3	Բերան	139	209	348	Գ
4	Ակունք	140	207	347	Գ
5	ձեռք	136	208	346	Գ
6	Սալք	137	207	344	Գ
7	Քիթ	136	203	339	Գ
8	Մաս	131	170	301	Գ
9	Խմել	60	102	162	Բ
10	Քե	60	92	152	Գ
11	տեսնել	57	90	147	Բ
12	լսել	56	87	146	Բ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	Թ Ե Մ Ա Ն Ե Ր	Տարրեր բառերի քանակը
1	Մարմնի մասեր	232
2	Ջգեստներ (կանացի և տղամարդու)	170
3	Տուն և տան պարադաներ	281
4	Ընտանիք և հարազատներ	260
5	Օրվա սնունդն ու նրանից օգտվելու պարագաներ	250
6	Դարձակա կյանք և աշակերտական պիտույքներ	314
7	Պիտանքական կյանք	386
8	Բնություն	465
9	Քաղաք (կուլտուրական, դիտական ու արտադրական հիմնարկներ)	400
10	Գյուղ և դաշտային աշխատանքներ	416
11	Տրանսպորտի միջոցներ	332
12	Կենդանիներ (վայրի և ընտանի)	271
13	Քաղեր	284
14	Մասնագիտություններ	386
	Ընդամենը	4347

Վիճակագրական վերլուծության վերջնական արդյունքները ցույց տվեցին, որ մեր փորձնական ընտրանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 95,547 բառ, իսկ տարբեր բառերի ընդհանուր քանակը՝ 2652: Այսպանից հաճախականության ընդհանուր թեմատիկ բառարանի մեջ ևն մտել 2602 տարբեր բառեր՝ 93,263 տարբեր գործածությունների ընդհանուր ծավալով: Ինչպես տեսնում ենք, ընտ-

րանքի փաստական ծավալի և նախօրոք սահմանված մոտավոր ծավալի (83,000) միջև տարբերությունն այնքան էլ էական չէ:

Այստեղ ավելորդ չենք համարում նշել վերը բերված աղյուսակի տվյալների մասին: Նրանում արտահայտված բոլոր թեմաների արդյունքների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր րաների գործածության տեսակետից հիշյալ թեմաները իրարից տարբերվում են: Օրինակ, 8-րդ, 9-րդ 10-րդ, 14-րդ թեմաներում տարբեր բառերի ծավալներն ավելի մեծ են, քան մյուս թեմաներում եղածները: Այդ բանը հիմնականում կարելի է բացատրել թեմաների ավելի լայն ու նեղ ընդգրկումներով, ինչպես նաև համապատասխան թեմայի հետ երևույթների ունեցած ծանոթությամբ ու ամենօրյա հաղորդակցությամբ, մասամբ էլ՝ տվյալ թեմայի նկատմամբ նրանց ցուցաբերած հետաքրքրասիրություններով և այլն: Աղյուսակից երևում է նաև, որ բոլոր առանձին թեմաներում պործածված տարբեր բառերի ընդհանուր գումարը շատ ավելի մեծ է ամբողջ ընտրանքում հանդես եկած տարբեր բառերի ընդհանուր քանակից: Այդ անհամապատասխանությունը տարակարծության տեղիք չպետք է տա, որովհետև գլխավոր ընտրանքում կան բաղմաթիվ բառեր, որոնք օգտագործվել են մի քանի տարբեր թեմաներում:

Փորձնական աշխատանքում ուշադրության արժանի բնագավառ է խոսքի մասերի ու քերականական այլ կարգերի քննումը: Մասնաշաղկապ հարցման ժամանակ լրացման քարտերում հիմնականում գործածվել են գոյականներ, բայեր և ածականներ: Նկատենք, որ յուրաքանչյուր թեմայում տարբեր բառերի գործածության տեսակետից գոյականներն ու բայերը ունեն մոտավորապես հավասար դրություն: Մինչդեռ բառերի ընդհանուր ծավալային հաճախական գործածության տեսակետից գոյականներն ունեն բացարձակ դերադանցություն, իսկ ածականների հանդես գալն այստեղ ընդհանրապես շատ անկայուն է:

Բայասեռերի գործածության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երեք սեռերն էլ իրենց բաժինն ունեն լրացման քարտերում: Սակայն սրանց ծավալներն առաջարկված թեմաներում ունեն տարբեր չափեր: Համեմատությունը պարզում է, որ ներդրածական և չեզոք սեռերի կողքին կրավորականը շատ համեմատաբար է գրավում: Այդ բանը կարող ենք ցույց տալ թեկուղ «Մարմնի մասեր» թեմայի օրինակով, որտեղ բայը հանդես է եկել 120 տարբեր բառերով, որոնցից՝ ներդրածական սեռ՝ 58, չեզոք սեռ՝ 52, կրավորական սեռ՝ 10:

Փորձնական աշխատանքում բայը չի գործածվել եղանակա-
լին, դերբայական⁴ և ժամանակային ձևերով, որոնց մասին այս-
տեղ, բնականաբար, խոսել չենք կարող։ Այս երևույթը հետևանք է
այն բանի, որ լրացման քարտերում բառերը հանդես են եկել հիմ-
նականում ուղիղ ձևով և իրարից անկախ։

Առանձնացված բառացանկում բացակայում են օժանդակ բա-
ռերն ու դերանունները, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս համապա-
տասխան վիճակագրական հետադոստոյությունները, ունեն համե-
մատաբար ամենաբարձր հաճախականությունը։ Այդ բառերի առ-
տեսումը բացատրվում է մեր անկեսային հարցման էությունը ու
նպատակով։

Բացի նվազող հաճախականության բառացանկից, հավելվա-
ծում բերված է նաև բառերի ընդհանուր հաճախականության ցանկ՝
ըստ այբբենական կարգի։ Այս կարգի դասավորված յուրաքանչյուր
բառի համար տրված են տեղեկություններ նրա ընդհանուր հաճա-
խականության մասին, մատնանշելով նաև այն բոլոր թեմաները,
որոնցում հանդիպել է տվյալ բառը։

Բառացանկում նույնանուն բառերը դասավորելիս հաշվի է
առնվել նրանց հաճախականությունը։ Ավելի բարձր հաճախակա-
նությունը հանդես եկած նույնանունը դրվել է առաջին տեղում,
միաժամանակ՝ փակագծերում ճշգրտվել են նույնանունների նշա-
նակությունները։

Այբբենական բառացանկը կարող է կատարել որոշ իմաստով
տեղեկատուի դեր։ Սրա միջոցով կարելի է իմանալ, թե ամբողջ
ընտրանքում որքան տարբեր բառեր են գործածվել, ինչ ընդհանուր
հաճախականությամբ և ո՞ր թեմաներում։ Այնուհետև, այս կամ
այն նպատակով կարելի է դտնել ցանկացած բառը, որը ընդգրկվել
է այս բառարանում։

ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏՈՒԳՈՒՄԸ

Հաճախականության բառարանի ձևավորման աշխատանքներն
ավարտելուց հետո անհրաժեշտ էր ստուգել նրա արդյունավետու-
թյունը։ 1602 բառ պարունակող թեմատիկ բառարանի արդյունա-
վետությունը նպատակահարմար դատել ստուգել շարադրություն-
ների միջոցով։ Այդ կապակցությամբ կազմվեցին շարադրություն-

⁴ Զհաշված ենթակայական դերբայով մի քանի բառեր, որոնք հանդես են ե-
կել որպես գոյականներ կամ ածականներ. օր. ուսանող, սովորող, լսող և այլն։

ների վեց տարբեր թեմաներ, որոնք բացառապես կենում էին լրացման քարտերի բովանդակությունից: Այսպես՝

1. Մեր քաղաքը
2. Պիոներական ճամբարում
3. Բնության դրկում
4. Ինչ մասնագիտություն եմ սիրում
5. Դպրոցական կյանք
6. Վայրի ու ընտանի կենդանիներ

Այս թեմաներով շարադրություններ անցկացվեցին Երևանի տարբեր դպրոցների⁵ 8—10-րդ դասարաններում: Շարադրությունները գրվում էին հանպատրաստի՝ մեկ ժամվա ընթացքում: Տարբեր դպրոցների հինգ տարբեր դասարաններում գրվեց 132 շարադրություն, որից 14 աշխատանք թերի էր, իսկ 118-ը՝ ամբողջական: 118 շարադրության ընդհանուր ծավալը կաղմեց 26,668 բառ: Բոլոր աշխատանքները ենթարկվեցին վիճակագրական մանրադնին քննության: Ստացված արդյունքները գոհացուցիչ էին: Բառարանում ընդգրկված բառերը արտացոլում են շարադրությունների առանձին տեքստերում հանդես եկած տարբեր բառերի 60-ից մինչև 79 տոկոսը: Այս թվերը վկայում են փորձնականորեն առանձնացված բառապաշարի բարձր արդյունավետության մասին:

Այժմ տեսնենք, թե հաճախականության ընդհանուր թեմատիկ բառարանը որքանով է արտացոլում շարադրությունների բոլոր առանձին թեմաներում գործածված տարբեր բառերի միջին ծավալը՝ տոկոսներով արտահայտված:

№	Շարադրությունների թեմաները	Տարբեր բառերի զուգադր. տոկոսն. արտահայտված
1	Մեր քաղաքը	70
2	Պիոներական ճամբարում	69
3	Բնության դրկում	63
4	Ինչ մասնագիտություն եմ սիրում	64
5	Դպրոցական կյանք	67
6	Վայրի ու ընտանի կենդանիներ	73

Աղյուսակի սովյալները ցույց են տալիս, որ տարբեր բառերի միջին զուգադրվելությունը համեմատաբար ավելի բարձր տոկոս է կազմում «Վայրի ու ընտանի կենդանիներ» թեմայում: Այդ նույն

⁵ Ոչ այն դպրոցներում, որոնցում կատարել էինք փորձնական աշխատանքներ:

տողոսը համեմատաբար ավելի ցածր է «Բնության գրկում» թեմայով շարադրություններում: Դա կարելի է բացատրել տվյալ թեմային բնորոշ յուրահատկություններով. այն համեմատաբար ավելի լայն ընդգրկում և բառադրածածության բիշ կաշկանդվածություն ունի, այստեղ հանդիպող բառերն ու բառակապակցությունները ազատ են ու անկայուն, մինչդեռ «Վայրի ու ընտանի կենդանիներ» թեման այդպես չէ: Այս թեմայում գործածվող բառերն ավելի կոնկրետ են ու կայուն: Կայուն ու կոնկրետ բառեր ափելով, տվյալ դեպքում նկատի ունենք մի առանձին թեմայի կամ կոնկրետ իմաստային դաշտի հետ սերտորեն կապված բառեր (օր.՝ «Ձգեստներ» թեմայից՝ վերարկու, կոստյում, շրջազգեստ, շապիկ և այլն): Ազատ կամ անկայուն բառերի տակ հասկանում ենք այն բառերը, որոնք մի առանձին իմաստային դաշտի անդամներ չեն և կարող են ազատորեն գործածվել բազմաթիվ թեմաներում (օր.՝ սիրել, աշխատել, դեղեցիկ, հարգել, խոսել և այլն):

Եթե մեր հաճախականության փորձնական բառարանի արդյունավետության ստուգված արդյունքները համեմատենք Շտեյնֆելդի բառարանի արդյունավետության ստուգված արդյունքների հետ, կտեսնենք, որ Շտեյնֆելդի բառարանի 2500 ամենահաճախ գործածված բառերը արտահայտում են համապատասխան տեքստի, ընդհանուր ծավալի 80%-ը, իսկ մեր հաճախականության թեմատիկ բառարանի մոտ 2600 բառը կազմում է համապատասխան թեմաներում հանդես եկած տարբեր բառերի մոտ 68%-ը: Այս երկու բառարանների տվյալների արդյունավետության ստուգված արդյունքների համեմատությունը հավասար պայմաններում չի կատարվում: Դրանք պարունակում են երկու տարբեր լեզուների տարբեր հատվածների տարրեր. առաջինը՝ ռուսաց լեզվի դրավոր խոսքի, իսկ երկրորդը՝ հայոց լեզվի բանավոր խոսքի թեմատիկ կորովածքի փորձնական միավորներ: Այնուհետև՝ Շտեյնֆելդի 2500 ամենադործածական բառախմբի վերջին բառը հետադրուկված տեքստերում 14 անգամից պակաս չի գործածվել, իսկ մեր բառարանում ընդգրկվել են այն բոլոր բառերը, որոնք լրացման քարտերում հանդես են եկել մեկ և ավելի անգամ⁶, Սակայն նշված անհավասարությունները միզ չեն խանգարում հակադրելու հիշյալ բառարանների տվյալները: Այդ հակադրությունն առավել կարևոր է

⁶ Ներկա հավելվածում տեղի սղության պատճառով երկու ցուցակում էլ 1—3 անգամ գործածված բառերը չենք տվել:

հատկապես այն իմաստով, որ մեր ոչ այնքան բարձր հավաստի տեղեկություններով օժտված բառարանը կարողացել է արտահայտել որոշակի թեմաներում հանդես եկած տարբեր բառերի 68%-ը, որ տվյալ դեպքում բավական բարձր ցուցանիշ է: Իսկ Շտեյնֆելդի համեմատաբար շատ ավելի բարձր հավաստի տեղեկություններով օժտված բառարանը կարողանում է արտահայտել որոշակի տեքստի ընդհանուր ծավալի մոտ 80%-ը: Մինչդեռ վիճակագրական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տարբեր բառերի զուգադիպման տոկոսն անհրաժեշտ երկայնություն ունեցող տեքստերում միշտ էլ ավելի ցածր է ընդհանուր ծավալային արտահայտման տոկոսից:

Երկու բառարանների արդյունավետության ստուգված արդյունքների համեմատության փաստը ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ զրավոր ու բանավոր խոսքերի միավորների գործածությունը նույնությամբ չի կարելի տարածել միմյանց վրա: Սրանցից յուրաքանչյուրի տարրերն ունեն իրենից ուրույն գործածության ոլորտն ու փոխհարաբերությունները: Դա վկայում է նաև, որ հավասար պայմաններում բանավոր խոսքի առանձնացված բառապաշարը կարող է արտահայտել համապատասխան տեքստի ընդհանուր ծավալի ավելի մեծ մասը, քան զրավոր խոսքի նույն քանակի տվյալներ պարունակող բառացանկը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Ա. ԹԵՄԱՏԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆՆ ԸՍՏ ՆՎԱԶՈՂ ՀԱՃԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆՆ

Թ Ե Մ ա Ց. Բ Ն Ու Յ յ Ու Ն

Թ.Գ.	Բ ա ո	Հաճախականություն			Խոսքի մաս
		Հիմնական դպրոցներ- ում	Բարձրագույն դպրոցներ- ում	Ընդամենը	
1	2	3	4	5	6
1	ձառ	141	210	351	Գ
2	սար	140	203	343	Գ
3	բար	136	194	330	Գ
4	դևտ	131	187	318	Գ
5	ծով	128	185	315	Գ
6	լեռ	114	126	240	Գ
7	անտառ	108	118	226	Գ
8	ջուր	83	105	188	Գ
9	լիճ	62	98	160	Գ
10	օդ	55	83	138	Գ
11	բամբ	56	80	130	Գ
12	անձրև	53	76	129	Գ
13	ծաղիկ	51	77	128	Գ
14	դեղեցիկ	52	75	117	Գ
15	առվակ	49	68	117	Գ
16	կանաչ	43	64	107	Ա
17	յուղանալ	35	59	94	Բ
18	կանաչել	30	55	85	Բ
19	ծաղիկել	27	51	78	Բ
20	այդի	25	49	74	Գ
21	բույս	20	46	66	Գ
22	տերև	19	44	63	Գ
23	բարձրանալ	18	24	62	Բ
24	հոսել	19	43	62	Բ
25	հովիտ	18	44	62	Գ
26	խոտ	21	39	60	Գ
27	հող	18	36	54	Գ
28	աճել	18	35	53	Բ
29	դաշտ	16	27	43	Գ
30	տնկել	17	24	41	Բ
31	երկիր	15	24	39	Գ
32	երկրից	15	23	38	Գ
33	դաշտավայր	14	21	35	Գ
34	արև	13	19	32	Գ
35	ձոր	13	19	32	Գ
36	հավաքել	13	18	31	Բ
37	աշխատել	12	18	30	Բ
38	վազել	11	19	30	Բ
39	վտակ	11	19	30	Գ

1 Տեղի սղության պատճառով այստեղ տալիս ենք թեմատիկ բառարանի 14 թեմաներից միայն մեկը:

1	2	3	4	5	6
40	ամսլ	12	17	29	Գ
41	ամառ	10	18	28	Գ
42	սիրելի	10	17	27	Բ
43	խաղալ	9	17	26	Բ
44	դեռաւ	9	16	25	Գ
45	օվկիանոս	9	16	25	Գ
46	դրոսնել	8	16	24	Բ
47	տեւնել	10	14	24	Բ
48	մթնել	9	14	23	Բ
49	լողալ	9	13	22	Բ
50	լսել	9	13	22	Բ
51	փայլել	9	13	22	Բ
52	ուրախանալ	7	14	21	Բ
53	դարուհի	7	13	20	Գ
54	սոսոզ	9	10	19	Գ
55	մայր	7	12	19	Գ
56	հիանալ	6	13	19	Բ
57	հրապարակ	9	10	19	Բ
58	մարդ	9	10	19	Գ
59	ամայրոպ	7	11	18	Գ
60	այլել	8	15	18	Բ
61	կարկուտ	18	—	18	Գ
62	փնջել	6	12	18	Բ
63	աւելցնել	—	17	17	Բ
64	աշուն	17	—	17	Գ
65	սուռ	17	—	17	Գ
66	դեղատեսիլ	7	10	17	Ա
67	մարդագե- տին	8	9	17	Գ
68	մաքուր	7	10	17	Ա
69	վառել	8	9	17	Բ
70	բացվել	6	10	16	Բ
71	լուսին	7	9	16	Գ
72	ձայն	—	16	16	Գ
73	ձմեռ	16	—	16	Գ
74	նստել	7	9	16	Բ
75	տուհի	6	10	16	Գ
76	փայտ	16	—	16	Գ
77	բաղել	7	9	16	Բ
78	աղբյուր	5	10	15	Գ
79	ապրել	8	7	15	Բ
80	արևածագ	6	9	15	Գ
81	զյուղ	8	7	15	Գ
82	դիտել	4	11	15	Բ
83	խնամել	7	8	15	Բ
84	կտրել	6	9	15	Բ
85	հոյակապ	8	7	15	Ա
86	նվաճել	5	10	15	Բ
87	որսալ	—	15	15	Բ
88	վարար	6	9	15	Ա
89	վարդ	8	7	15	Գ
90	լուսանալ	6	8	14	Բ
91	կայծակ	6	8	14	Գ
92	կզկզի	5	9	14	Գ

1	2	3	4	5	6
93	հանդիստ	4	10	14	Ա
94	տանել	5	9	14	Բ
95	օգտվել	5	9	14	Բ
96	բարիք	5	8	13	Գ
97	դոռալ	6	7	13	Բ
98	եղևկո	4	9	13	Գ
99	ծովափ	5	8	13	Գ
100	մատակոռ	3	10	13	Գ
101	մեծ	5	8	13	Ա
102	դանել	4	9	13	Բ
103	շրջել	4	9	13	Բ
104	պայծառ	5	8	13	Ա
105	պուրակ	4	9	13	Գ
106	ջրավազան	—	13	13	Գ
107	սառույց	4	9	13	Գ
108	ցուրտ	7	6	13	Ա
109	ռեզեկցել	5	8	13	Բ
110	ուտել	13	—	13	Բ
111	ալիք	—	12	12	Գ
112	առաստ	—	12	12	Ա
113	արոտավայր	5	7	12	Գ
114	բնություն	—	12	12	Գ
115	բուրմունք	—	12	12	Գ
116	զլորել	6	6	12	Բ
117	դցել	7	5	12	Բ
118	զույն	—	12	12	Գ
119	ղևալք	3	9	12	Գ
120	կանաչա-				
	դարդ	5	7	12	Ա
121	կապույտ	4	8	12	Ա
122	հանգստա-				
	նալ	5	7	12	Բ
123	ճյուղ	4	8	12	Գ
124	վտանգ	4	8	12	Գ
125	վրան	4	8	12	Գ
126	ցամաք	4	8	12	Գ
127	փչել	6	6	12	Բ
128	բարձրու-				
	թյուն	—	11	11	Գ
129	դետին	6	5	11	Գ
130	զբաղվել	4	7	11	Բ
131	խափել	3	8	11	Բ
132	թխավարել	2	9	11	Բ
133	իջնել	5	6	11	Բ
134	հալվել	4	7	11	Բ
135	հանք	5	7	11	Գ
136	հորդ	3	8	11	Ա
137	ճահիճ	4	7	11	Գ
138	մեղմ	3	8	11	Ա
139	միրդ	5	6	11	Գ
140	նկարել	—	11	11	Բ
141	ջրել	4	7	11	Բ
142	փոթորիկ	4	7	11	Գ
143	փոքր	5	6	11	Ա

1	2	3	4	5	6
144	առողջաբան	—	10	10	Գ
145	ավազ	4	6	10	Գ
146	դեփյուռ	3	7	10	Գ
147	թարմ	—	10	10	Ա
148	ծիածան	2	8	10	Գ
149	կարկայտուն	—	10	10	Ա
150	կենդանի	6	4	10	Գ
151	հաճելի	—	10	10	Ա
152	ճանապարհորդել	3	7	10	Բ
153	մաղլցել	3	7	10	Բ
154	որոտ	4	6	10	Գ
155	պտուղ	—	10	10	Գ
156	տաք	3	7	10	Ա
157	անդալ	4	6	10	Բ
158	ցածր	4	6	10	Ա
159	վարթամ	—	10	10	Ա
160	աղմկել	—	9	9	Բ
161	առնել	9	—	9	Բ
162	բաղմազան	3	6	9	Ա
163	դալ	4	5	9	Բ
164	եղանակ	3	6	9	Գ
165	թոչել	9	—	9	Բ
166	թըշվել	2	7	9	Բ
167	լեռնադղբա	4	5	9	Գ
168	լցնել	2	7	9	Բ
169	հերկել	5	4	9	Բ
170	հոտավետ	4	5	9	Ա
171	սուհի	—	9	9	Գ
172	սպանել	7	2	9	Բ
173	ցաննել	4	5	9	Բ
174	ցորեն	—	9	9	Գ
175	ուժեղ	—	9	9	Ա
176	աշխարհ	—	8	8	Գ
177	բազմացնել	—	8	8	Բ
178	բոնել	3	5	8	Բ
179	երկրաշարժ	2	6	8	Գ
180	զրոստյոյի	8	—	8	Գ
181	թուփ	2	6	8	Գ
182	խմել	3	5	8	Բ
183	կոտրել	2	6	8	Բ
184	հիտաբանչ	3	5	8	Ա
185	հրապուրել	—	8	8	Ա
186	մայրամուտ	2	6	8	Գ
187	նավակ	—	8	8	Գ
188	շենք	8	—	8	Գ
189	պտղատու	—	8	8	Ա
190	սառնել	4	4	8	Բ
191	սովորել	8	—	8	Բ
192	սրանչելի	3	5	8	Ա
193	տեսարան	2	6	8	Գ
194	բայլել	3	5	8	Բ
195	բշխալ	—	8	8	Բ
196	արշավել	—	7	7	Բ

1	2	3	4	5	6
197	բնական	—	7	7	Ա
198	զագաթ	4	3	7	Գ
199	դեղեցկու - թյուն	7	—	7	Գ
200	դնալ	7	—	7	Բ
201	թոշուն	7	—	7	Գ
202	խաղաղու - թյուն	—	7	7	Գ
203	կազմել	—	7	7	Բ
204	կարկաչել	2	5	7	Բ
205	մաքրել	7	—	7	Բ
206	նստարկել	3	4	7	Բ
207	պահպանել	—	7	7	Բ
208	ջրամբար	7	—	7	Գ
209	սարսափել	4	3	7	Բ
210	սևրմ	—	7	7	Գ
211	տաքանալ	—	7	7	Բ
212	անձրևալին	—	6	6	Ա
213	արթնանալ	—	6	6	Բ
214	բերրի	—	6	6	Ա
215	բլուր	6	—	6	Գ
216	բուրել	2	4	6	Բ
217	բուսական - նուրթյուն	—	6	6	Գ
218	զրավել	—	6	6	Բ
219	թրթուր	6	—	6	Գ
220	լուսավորել	6	—	6	Բ
221	խարույկ	—	6	6	Գ
222	ծաղկազարդ	—	6	6	Ա
223	ծլվուց	—	6	6	Գ
224	կատակել	2	4	6	Բ
225	հարթու - թյուն	3	3	6	Գ
226	հողմել	—	6	6	Բ
227	հրաբուխ	4	2	6	Գ
228	նվազել	6	—	6	Բ
229	շնչել	—	6	6	Բ
230	սլատեքաղմ	—	6	6	Գ
231	սպիտակ	—	6	6	Ա
232	վայր	—	6	6	Գ
233	վերցնել	6	—	6	Բ
234	տանիք	—	6	6	Գ
235	փոթորկել	—	6	6	Բ
236	քարայր	—	6	6	Գ
237	ալեկոծել	5	—	5	Բ
238	ափ	2	3	5	Գ
239	զերվել	—	5	5	Բ
240	դիրկ	5	—	5	Գ
241	ենթադրել	2	3	5	Բ
242	երաշտ	—	5	5	Ա
243	թափուտ	3	2	5	Գ
244	մամաղրել	5	—	5	Բ
245	խրխնջալ	2	3	5	Բ
246	ծիծաղել	5	—	5	Բ

1	2	3	4	5	6
247	կապուտակ	2	3	5	Ա
248	կիբճ	—	5	5	Գ
249	հաղթահա-				
	րել	2	3	5	Բ
250	հասունա-				
	հալ	5	—	5	Բ
251	հողմ	—	5	5	Գ
252	հետել	2	3	5	Բ
253	հեկարել	5	—	5	Բ
254	շինել	5	—	5	Բ
255	որոտալ	5	—	5	Բ
256	ոսկի	5	—	5	Գ
257	սլատրաս-				
	տել	5	—	5	Բ
258	ջարդվել	3	2	5	Բ
259	վարել				
	(հողը)	5	—	5	Բ
260	ունենի	5	—	5	Գ
261	փափուկ	—	5	5	Ա
262	սյցելել	—	4	4	Բ
263	անապատ	1	3	4	Գ
264	սուսվոտ	—	4	4	Գ
265	սվելել	4	—	4	Բ
266	արա	1	3	4	Գ
267	բանջարա-				
	նոց	3	1	4	Գ
268	բանջարել-				
	ղեն	—	4	4	Գ
269	բարձր	4	—	4	Ա
270	բուրավետ	—	4	4	Ա
271	գույնզգույն	—	4	4	Ա
272	դիվել	4	—	4	Բ
273	դմալվել	3	—	4	Բ
274	թունել	4	—	4	Գ
275	լաղուր	—	4	4	Ա
276	լույս	4	—	4	Գ
277	խանդարել	4	—	4	Բ
278	խոր	4	—	4	Ա
279	ծիտ	—	4	4	Գ
280	կակաչ	4	—	4	Գ
281	կապել	3	1	4	Բ
282	հասնել	—	4	4	Բ
283	հնու թյուն	—	4	4	Գ
284	հանաչել	4	—	4	Բ
285	հանապարհ	4	—	4	Գ
286	հառազայթ	1	3	4	Գ
287	մարդ	4	—	4	Գ
288	մոայլ	—	4	4	Ա
289	մրրիկ	3	1	4	Գ
290	մթնոլորտ	4	—	4	Գ
291	սլառելի	4	—	4	Բ
292	սլարտեղ	4	—	4	Գ
293	ջրվեժ	2	2	4	Գ
294	վարարել	4	—	4	Բ

1	2	3	4	5	6
295	տաշել	4	—	4	Բ
296	տարվել	—	4	4	Բ
297	տերևաթափ	3	1	4	Գ
298	տրորել	—	4	4	Բ
299	փշատերև	1	3	4	Ա
300	փոզոց	2	2	4	Գ
301	փռել	4	—	4	Բ
302	քաղաք	1	3	4	Գ
303	օր	—	4	4	Գ

Բ. ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹԵՄԱՏԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆԸ
ԸՍՏ ԱՅՐԲԵՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ

Բ ա ռ	Հաճախա- կանություն	Ո՞ր թեմանե- րում է հանդի- պել	Բ ա ռ	Հաճախա- կանություն	Ո՞ր թեմանե- րում է հանդի- պել
1	2	3	1	2	3
ազոսով	12	12	աճև ջնել	177	5, 6, 8, 9, 10
ադատ	11	6, 7	աման	16	3, 5
ադդր	24	1	ամանեղեն	7	3, 5
ազնիվ	4	7	ամառ	28	8
ախոռ	420	2, 3, 5, 6, 7, 11, 13	ամառային	9	2, 6
ալեկոծվել	5	8	ամրարել	7	10
ալիք	12	8	ամենհի	6	12
ալրադադ	7	10	ամպ	29	8
ախտահանել	9	10	ամպրոպ	18	8
ակադեմիա	21	6, 7	ամբակադո	7	13
ականջ	347	1	ամուսին	10	4
ակնարույժ	30	14	այգեբաց	16	10
ակոսել	12	10	այգեզործ	1000	10, 14
ակումբ	82	7, 9, 10	այգեթաղ	25	10
ակումբար	10	10	այգեզործու- թյուն	14	10
աղ	16	5	այգի	263	8, 9, 10, 13
աղապնի	22	12	այգեկութ	21	10
աղբյուր	79	8, 9, 10	այգեպան	17	10
աղիք	6	1	այծ	207	10, 12
աղմկել	32	7, 8, 9	այսօր	9	5
աղյուս	6	3	այտ	38	1
աղյուսակ	9	6	այրել	29	4, 5, 8, 10
աղջիկ	48	4, 7, 13	այրվել	4	1
աղվես	266	12	այրիկել	100	4, 6, 7, 8, 9, 10
աճել	95	8, 10, 12	անապատ	8	8, 11, 12

1	2	3	1	2	3
անասնաբուծութիւն	14	10	ապուխտ	13	5
թյուր			ապուր	158	5, 7
անասնաբուծութիւն	147	9, 10, 14	առակաղիւր	6	14
անասնաբուծութիւն	60	14	առանձնասեն- յակ	34	3, 6
անասնակեր	21	10	առանձնուցնել	8	1
անասնապահ	14	10	առաջագլեմ	6	9
անասուն	17	10	առաջադիմել	14	14
անդամ	14	6, 7	առաջադիմել	47	10, 13, 14
անդրադարձութիւն	178	2	առաջարկել	24	7, 13
անել	11	5, 7	առաջին	9	13
անելի	22	11	առաջնորդել	4	7
անելիք	4	7	առավոտ	4	8
անկողին	49	3	առատ	36	9, 10, 8
անհանգստանալ	6	4	առարկա	15	6
անհոգ	4	7	առիւթ	321	12
անձ	6	4	առնել	15	7, 8
անձեռողիկ	8	2, 5	առողջ	92	4, 13, 14
անձրև	156	8, 10	առողջմանալ	108	1, 7, 9, 12, 13
անձրևային	6	8	առողջարան	16	8, 9
անձրևանոց	18	2	առողջացնել	16	14
անողարտելի	6	14	առվակ	139	10, 8
անսարք	12	11	առու	39	10, 8
անվախ	17	13	առնալ	14	9
անվտանգ	9	11	առնալ	21	7, 8
անտառ	296	7, 8, 10, 12	առաջագետ	22	9, 14
անցնել	127	9, 11, 12, 13	առողջադիտա- բան	9	9
անցորդ	7	10	առաջադիտ	12	9
անցում	7	9	ալմաղ	10	7
աշակերտ	111	4, 6, 10, 14	ալմաղ	10	8
աշակերտական	11	6, 7	ալմաղան	12	9
աշակերտութիւն	59	6	ալման	7	10
աշխատանք	54	6, 7, 10	ալմանակ	8	11
աշխատասենյակ	40	3	ալմարակ	21	6, 7
աշխատատեղ	5	4	ալմարակ	20	10
աշխատավարձ	11	10	ալմարակ	4	8
աշխատավոր	50	9, 10	ալմարակ	5	3, 14
աշխատել	442	1, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11	ալմարակ	336	9, 11
աշխատացնել	23	11	ալմարակ	6	11
աշխարհ	11	8, 12	ալմարակ	13	9
աշխարհագրա- յական	15	14	ալմարակ	12	10
աշխարհ	11	14	ալմարակ	241	9, 10, 11
աշխարհ	15	13	ալմարակ	89	4, 14
աշխարհ	85	10	ալմարակ	111	1
աշխարհ	36	10	ալմարակ	271	14
աշխարհ	17	8	ալմարակ	8	4
աշխարհ	344	1	ալմարակ	13	6
աշխարհ	12	13	ալմարակ	82	11, 13
աշխարհ	7	3	ալմարակ	32	11, 13
աշխարհ	12	10	ալմարակ	16	13
աշխարհ	10	11	ալմարակ	46	11
աշխարհ	52	3, 8, 12	ալմարակ	21	11

1	2	3	1	2	3
աբաղիլ	4	12	բազուկ	15	1
աբաղու թյուռն	15	11	բաժակ	181	3, 5
աբաձել	15	12	բաժանել	7	6
աբաձնցնել	9	10	բաժանմունք	5	9
աբրանյակ	10	10, 11	բաժին	13	5
աբղել լակել	56	11	բալետ	14	9
աբղարացնել	14	14	բախովել	9	11
աբղյուռնաբեր -			բակ	11	3, 8, 9
բակահն	8	9	բահ	13	10
աբղյուռնք	12	10	բաղնիք	20	3, 10
աբխնանալ	6	8	բաճկոն	228	2
աբժիվ	9	12	բաճկոնակ	4	2
աբհետափոր	8	14	բամբակ	43	10
աբհետանոց	9	6, 9	բամբակահալար	12	10
աբձակուրդ	11	6	բամբակյա	8	2
աբձան	19	7, 9	բանաստեղծ	23	14
աբմատ	8	10	բանկ	9	9
աբմունկ	69	1	բանջար	4	5
աբյուռն	13	12, 13	բանջարանոց	25	8, 10
աբնահոսու -			բանջարեղեն	45	5, 8, 10
թյուռն	5	13	բանփոր	73	4, 9, 19, 14
աբշավ	35	6, 7	բանտարեկել	4	9, 14
աբշավանք	4	6, 7	բառ	8	6
աբշավել	25	7, 8, 10	բառաչել	14	12
աբոտափայլ	37	10, 12	բառարան	13	6
աբոր	19	20	բասկետբոլ	187	7, 13
աբջ	278	12	բավականություն -		
աբվարձան	8	9	թյուռն	4	7
աբվատ	4	9	բարակ	13	1, 6, 8
աբվետագետ	24	9, 14	բարեխիղճ	19	14
աբտ	21	8, 10	բարեկամ	99	4
աբտադրել	17	3, 6	բարեկամու -		
աբտահագուստ	7	2	թյուռն	6	9
աբտահալավել	5	1	բարեկարգ	27	9, 11
աբտաշնչել	16	1	բարեսիրտ	6	4
աբտասանել	65	1, 6, 7, 9, 13, 14	բարի	21	2, 10
արև	32	8	բարիք	18	8, 9
արևածագ	15	8	բարկանալ	31	17, 11, 13
ափ	5	8	բարձել	37	11, 12
ափսե	85	3, 5	բարձիկ	4	6
աֆաղտդ	34	12	բարձր	61	3, 8, 10, 12, 13
բաղ	24	12	բարձրագույն	6	9
բաղմիտուն	19	13	բարձրահարկ	16	9
բաղրիջան	8	5, 10	բարձրանալ	161	3, 7, 8, 9, 10, 11
բաղել	6	12	բարձրացնել	15	1, 4, 10
բաղկաթոռ	32	3	բարձրու թյուռն	16	8, 13
բաղմագան	9	8	բարենել	24	4
բաղմահարկ	11	3, 9	բացահայտել	15	6
բաղմանալ	12	8	բացատրել	111	6, 8, 14
բաղմանդամ	5	4	բացել	15	3
բաղմացնել	19	6, 8, 12	բացվել	16	8
բաղմոց	111	3, 5	բենզին	7	11

1	2	3	1	2	3
բեռ	33	11	գաղանձնոյ	7	9
բեռնակիր	4	10	գաղար	20	5, 10
բեռնատար	132	11	գաթա	12	5
բերան	348	1	գալ	38	3, 5, 7, 8,
բերել	54	3, 5, 6, 13			11, 12
բերրի	16	8, 10	գայլ	281	12
բերք	133	10	գանդ	33	1
բերքաւալաք	93	10	գանձաւալահ	31	10, 14
բերքառատ	28	10	գաւաթ	11	5, 7
բիլիարդ	70	13	գառ	44	12
բլուզ	5	2	գառնարած	32	10
բլուր	9	7, 8	գարած	9	9
բոլշի	369	4, 9, 10, 14	գարեցուր	6	5
բժշկական	5	9	գարի	21	10, 12
բժշկուհի	70	14	գարնանալին	13	2, 6
բնական	33	14	գարնանաղան	47	10
բնական	7	8	գարուն	53	8, 10
բնակարան	163	3, 8, 9	գղալ	233	3, 5
բնակելի	13	9	ղեղատեսիլ	17	8
բնակվել	48	3, 9, 12	զեղեցիկ	643	1, 3, 4, 5, 6, 7, 8,
բնություն	48	7, 8, 10			9, 10, 11, 12, 13
բողբաջ	16	5	ղեղեցկահին	36	8, 9
բոլոր	7	7	ղեղեցկություն	7	8
բոքշ	32	5	զետ	387	8, 9, 10, 11
բանել	197	1, 6, 8, 11,	զետակ	39	7, 8
		12, 13	զետածի	4	12
բռնոցի	90	13	զետին	15	7, 8
բռնցքամարտ	39	13	Գերագույն ու-		
բռնցքամարտիկ	11	14	վետ	5	9
բրդյա	8	9	զերաղասել	2	13
բրիգադ	41	10	զերազանց	5	9, 14
բրիգադիր	49	10	զերաղանցիկ	17	6, 7
բրինձ	42	5, 10	զերակատարել	20	10
բրիչ	8	10	զերանդի	12	10
բտել	5	12	զերվել	5	8
բու	4	10	զիծ	6	13
բուժակ	54	14	զինեղործ	88	10, 14
բուժարան	25	9, 10	զինեղործու-		
բուժել	173	1, 9, 10, 12,	թյուն	11	10
		13, 14	զինի	29	5, 10
բուժվել	21	1, 10	զիշատիշ	19	12
բույս	66	8	զիշեր	5	9
բուսարան	27	14	զիշերանոց	65	2
բուսականու-			զիշերովիկ	7	9
թյուն	9	8, 9	զիտակից	20	14
բուրդ	21	12	զիտաշխատող	13	6, 9
բուրել	7	4, 8	զիտանական	25	4, 7, 9, 14
բուրմունք	23	8, 10	զիտություն	11	9, 10
բուժետ	5	3, 6	զիրանալ	8	12
գաւաթ	7	8	զիրի	8	4, 8
գազ	58	3, 5, 9	զիրի	153	3, 6
գազաղել	7	12	գլխաշոր	7	2, 3
գազան	21	12	գլխաւտույտ	4	11

1	2	3	1	2	3
զլխարկ	205	2, 13	դրչատուփ	5	6
զլւրել	12	8	զցել	39	6, 8, 13
զլուխ	356	1, 13	զուկթան	21	10
զծաղիւր	10	6	զուլպա	115	2
զծաղրել	21	6	զումարել	11	6
զծել	328	6, 14	զույն	12	8
զյուռ	24	8, 10	զույնզզույն	4	8
զյուռ դատնտես	362	4, 9, 10, 14	զուռնդ	10	13
զյուռ դաղի	16	10	զուրզուրել	9	4
զյուռ դստփետ	5	10	զադար	12	13
զնալ	211	1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13	զահլիճ	40	6, 9, 10, 13
զնահատական	11	6	զահուկ	12	13
զնահատել	72	6, 10, 14	զահուկավագր	20	13
զնացք	251	11	զամբարան	4	9
զնդակ	146	6, 7, 12, 13	զանակ	220	3, 5
զնել	145	2, 3, 5, 6, 9, 10, 12	զանդաղ	23	11
զոգնոց	4	2	զանդաղեցնել	13	11
զոլ	6	13	զաշնակահար	18	14
զոմ	12	10	զաշնամուր	114	3
զոմաղբ	13	10	զաշտ	181	7, 8, 10, 13
զոմեշ	58	10, 12	զաշտակալ	35	8
զոռալ	31	8, 12	զառը	8	5
զովասանք	7	14	զաս	8	6, 7
զովել	9	4, 14	զասագիւրք	16	6
զարի	56	2	զասախոս	13	4, 9, 14
զորդ	47	3, 8	զասախոսել	22	9, 14
զորդագործ	29	14	զասամատոյան	5	6
զործածել:	17	2, 5	զասամիջոց	9	6
զործակատար	5	4, 14	զասասնյակ	10	3, 6, 7
զործարան	143	9, 10	զասականդել	48	6, 9, 14
զործել	11	1, 2	զասալորել	44	3, 6, 10, 13
զործիք	8	3, 14	զաստորան	182	6, 7, 9
զործկոմ	5	9	զասընկեր	35	4, 6
զործվածք	4	2	զասկոմ	11	6
զործունյա	8	14	զասզնել	43	67
զտնել	13	13	զաստակ	14	1
զրադարան	115	6, 7, 9, 10	զաստիարակ	17	7, 14
զրադարանավար	16	6, 14	զաստիարակել	39	7, 9, 14
զրախանութ	31	9	զատալոբ	22	9, 13, 14
զրախանութ յուրն	9	6	զատարան	6	9, 14
զրանցել	28	6, 9, 13	զատել	7	1, 13, 14
զրասնդան	118	3, 6	զարակ	2	6
զրասնյակ	24	3, 6, 9, 10	զարրաս	15	10, 13
զրավել	42	8, 13, 14	զարբին	107	14
զրավիչ	8	1	զարսել	4	3, 8
զրատախտակ	23	6	զդում	4	10
զրել	184	1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 14	զնդ	16	10
զրիչ	158	6	զնդագործ	55	14
զրկախառնվել	16	11	զնդատոմս	7	14
զրոգ	28	9, 14	զնդատուն	20	9
			զնդին	7	5, 6, 8
			զնդի	19	5, 8, 10
			զնմք	4	1

1	2	3	1	2	3
դէպք	12	8	Երդշուհի	86	14
դերասան	103	4, 9, 14	Երեկո	26	6, 7, 8
դերձակ	128	2, 14	Երեկույթ	21	6
դերձակուհի	19	14	Երես	24	1
դժվար	29	13, 14	Երթիկակի	30	9, 11, 12
դիդել	15	8, 10	Երկամ	17	1
դիմադրել	25	13	Երկտառարդ	12	4, 13
դիմավորել	107	4, 11	Երկաթուղի	35	9, 11
դիմում	4	6	Երկար	22	1, 2, 3, 4, 6, 8
դիվանագետ	20	13	Երկարամյա	6	14
դիտել	99	1, 9, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13	Երկարություն	4	13
դիրեկտոր	186	6, 7, 9, 10	Երկինք	41	7, 8
դնել	36	2, 3, 5, 6, 11, 14	Երկիր	39	8
դոմինո	211	13	Երկնարկանի	14	3, 10
դոցենտ	4	4, 9	Երկրաբան	48	14
դպրոց	351	6, 7, 8, 9, 10, 14	Երկրագործ	14	14
դպրոցական	5	7	Երկրաշարժ	8	8
դրական	4	6	Երշիկ	31	5
դրամարկդ	10	9	Երջանիկ	9	4, 14
դրժոժ	10	14	Երջանկուծյուն	8	13, 14
դրոշ	28	7, 8, 13	զայրանալ	7	1, 6
դրոշակ	39	7, 13	զանդ	15	6
դրուժինա	131	7	զարդանալ	19	9
դուռ	38	3, 6, 13	զարդ	9	3
դուստր	23	3, 4	զարթնել	7	3, 6
դուրեկան	7	1	զրադեցնել	5	3, 7
դուրս	13	13	զբաղվել	93	1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13
էգիպտացորեն	18	10	զբոսայգի	170	8, 9, 10
էզ	272	10, 12	զբոսանք	45	7, 11
էգրակացնել	13	14	զբոսնել	214	6, 7, 8, 9, 11
էյուլթ	7	7	զգեստ	5	2, 6
էկեղեցի	5	8, 9	զգեստասպանա-		
էդան	7	10	բան	150	2, 3, 13
էդանակ	14	8, 11	զդույշ	16	13
էդրայր	349	3, 4	զդուշացնել	9	4
էդնիկ	26	12	զեկույց	6	6, 7
էդջերու	31	12	զեկուցել	20	7, 14
էդունդ	23	1	զեկուցում	5	7
էնթարկել	5	8	զեկյուն	10	8
էռամարտ	4	13	զինվոր	7	4, 14
էռանդուն	8	14	զիջել	36	4, 11, 13
էռանկյունի	5	6	զմայլվել	4	8
էռացնել	8	5	զննել	5	1, 2
էռոտանի	11	3	զոգել	10	14
էռուն	13	10	զոգող	43	14
էրածիշտ	54	9, 14	զոհ	5	8, 10
էրածշտուծյուն	13	9, 14	զոհվել	14	10, 11, 13, 14
էրաշտ	17	8, 10	զոտենիանիկ	42	14
էրզ	12	67	զով	5	8, 10
էրզել	202	1, 3, 4, 6, 7, 9	զորանշ	8	4
էրզիչ	114	7, 14	զվարթ	10	7

1	2	3	1	2	3
զվարճալի	14	13	թարթիչ	53	1
զվարճանալ	21	4, 7, 13	թարմ	23	5, 8
զտեղ	11	10	թափել	59	3, 5, 8, 10,
զրույց	18	7			12, 14
զրույցել	15	4	թարնդել	26	12, 13
զուգարան	10	3	թիթե	17	13
էծան	6	3	թելադրել	23	6
էլեկտրազայ	12	10	թեկնածու	6	14
էլեկտրական	18	3, 11	թեմա	13	6
էլեկտրականութիւն			թել	66	5
թյուն	12	9	թելնիկ	13	3, 5
էլեկտրիկ	16	14	թննիս	111	13
էլեկտրարարչ	24	11	թերթ	29	6, 7, 9
էշ	216	10, 11, 12	թերփել	4	1
էտել	11	8, 10	թիփառ	41	5
էրեկտութիւն	8	7	թիփառել	43	8, 10, 11, 13
ըմբշտարտ	14	13	թիթեղադրած	20	14
ընդառաջել	9	11	թիթե	9	7, 8, 12
ընդարձակ	8	3	թիթեթիթ	6	3
ընդունակ	12	4, 6	թիթեթ	9	11
ընդունարան	26	3	թիթեց	42	2
ընդունել	66	1, 3, 4, 6, 7,	թիթել	14	5, 10
		9, 13	թիթաժ	6	5
ընդունվել	8	9	թիթաթաղ	15	13
ընթանալ	78	11	թիթաթից	17	14
ընթերցարան	13	7, 9	թիթաթաթ	17	14
ընթերցել	25	3, 7, 9, 10	թիթաթ	31	3, 7
ընթերել	8	5, 9	թիթաթ	5	14
ընթերիք	21	3, 5	թիթաթաթ	4	4
ընկեր	84	4, 6, 7	թիթ	169	4
ընկերանալ	8	7	թիթ	5	1
ընկերասեր	7	7	թիթիք	56	10, 13
ընկերութիւն	20	4, 6	թիթել	146	1, 8, 10, 11,
ընկնել	114	1, 7, 11, 12, 13			12, 13, 14
ընկույց	6	7	թիթեթեթ	19	7, 12
ընծուղտ	4	12	թիթեթեթեթ		
ընտանի	23	12	թիթեթ	19	10
ընտանիք	15	4	թիթեթեթ	27	10
ընտելացնել	23	12	թիթեթեթեթ	20	10
ընտրել	32	5, 7, 9, 14	թիթեթ	57	8, 10, 12
թակարդ	5	13	թիթեթ	7	8, 10
թաղամաս	30	9, 10	թիթեթ	23	2, 10, 13
թաղել	15	8, 10	թիթեթ	16	8, 13
թանաթ	145	6	թիթեթ	8	12
թանաթաման	29	6	թիթեթ	39	6
թանդարան	122	7, 8, 9	թիթեթ	9	12
թանկարժեք	5	3	թիթեթ	4	8
թաշկինակ	44	2, 13	թիթեթ	19	8, 10
թառել	6	12	թիթեթ	5	8
թառ	5	3, 5	թիթ	152	1
թառորոն	267	7, 9, 10	թալեա	13	2
թարգմանել	9	14	թամադոր	113	14
թարգմանիչ	17	14	թամադրել	9	4, 8

1	2	3	1	2	3
ժամանել	81	6, 7, 11	լսել	319	1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13
ժամանց	21	7, 13	լսող	6	4
ժամացույց	87	2, 3	լսողութուն	9	1, 12
ժայռ	19	8	լվանալ	137	1, 2, 3, 5, 6, 7
ժապավեն	9	2	լվացարան	9	3
ժառանգ	15	4	լվացվել	16	1, 2, 7
ժառանգել	21	4	լվացք	38	3
ժիլետ	7	2	լրացնել	5	6
ժողով	50	6, 7, 10	լցնել	63	3, 5, 6, 8, 9, 10, 12
ժողովուրդ	32	9	լուծել	20	6
ժուռնալիստ	83	14	լույս	16	3, 7, 8, 9
ինժեներ	347	4, 14	լուսաբաց	14	8, 10
ինստիտուտ	347	9, 14	լուսամուտ	26	3
ինքնագործ	7	7, 8	լուսամփոփ	8	3
ինքնագործու- նենու թյուն	5	9	լուսան	4	12
ինքնաթիռ	27	11	լուսանալ	14	8
ինքնաթիռ	287	11	լուսավոր	28	3
ինքնահոս	31	6, 7	լուսավորել	6	8
ինքնաշեն	5	7	լուսին	16	8
իջնել	54	1, 2, 8, 9, 11	լուբլ	13	14
իրան	20	1	լուցիկ	10	3
իրավաբան	115	14	լուրել	16	13, 14
լարդատորիա	8	6, 9	լսախոսել	8	10
լազուր	4	8	լսադ	66	7, 13
լախտի	124	13	լսողալ	387	1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14
լամուլ	23	3	լսողադ	4	7
լայն	43	1, 2, 6, 9, 10	լսողադութուն	7	8
լանդետ	27	5	լսողատենյակ	18	3, 7
լաստ	4	11	լսողրենկեր	4	4
լաստանավ	5	11	լսողող	161	5, 10
լավ	73	4, 6, 7, 13, 14	լսողողագործու- թյուն	11	10
լացել	4	1, 7	լսողողաքաղ	24	10
լեզվաբան	48	4, 14	լսայլել	4	12
լեզու	125	1, 6	լսանդարել	24	6, 8
լեռ	246	7, 8	լսանու թ	156	2, 5, 9, 10
լեռնաշղթա	9	8	լսաշ	25	5
լիճ	190	7, 8, 9	լսաշխամ	8	5
լիմոնադ	13	5	լսաշրառ	7	13
լինել	5	2, 3, 4, 9	լսոտատ	16	14
լիցք	6	7, 13	լսարխուլ	6	10
լյալիդ	6	1	լսարույկ	112	6, 7, 8
լոբի	19	5, 9, 10	լենլացի	39	4, 7, 14
լոգ	22	12, 13	լենլոբ	11	4, 7
լոդալ	106	6, 7, 8, 11, 13, 14	լենդանդամ	6	13
լողանալ	193	1, 2, 4, 6, 7, 8, 11, 12, 13	լենդզվել	8	12
լողավաղան	18	9, 13	լսժուկ	8	12
լողարան	31	3	լսճուղի	4	9
լոտո	18	13	լսճարագիր	14	9, 14
լուել	7	4	լսճարագրութուն	10	9
լսարան	4	6, 12			

1	2	3	1	2	3
խորակ	21	6, 7	ծաղկել	78	8
խմել	359	1, 3, 4, 5, 8, 9, 11	ծաղկել փունջ	10	7
խմիչք	9	5	ծառիկ	8	1, 5
խմորեղեն	22	5	ծայր	7	6
խնամել	238	3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12	ծանոթ ահալ	13	14
խնամի	12	4	ծանր	18	13
խնամք	11	2, 10	ծառ	426	7, 8, 9, 10, 13
խնայել	11	9	ծառայող	6	4
խնդրել	11	4	ծառայութիւն	6	14
խնձոր	32	4, 5, 10	ծառատուէկ	5	9
խնջուք	9	4, 7, 9	ծառուղի	62	8, 9
խոզ	164	12	ծարակել	13	10
խոզանակ	30	1, 2, 3	ծեծել	24	1, 4, 13, 14
խոխոջալ	5	8	ծեփազործ	58	14
խոհանոց	190	3, 7	ծելիել	7	14
խոհարար	81	5, 7, 14	ծիածան	10	8
խոհալ	8	2, 3	ծիծաղել	10	1, 8, 9
խոշոր	24	1, 10	ծիտ	9	8, 12
խոսկան	22	8, 10	ծիրան	30	5, 10
խոսել	204	1, 3, 4, 6, 7, 8, 11	ծլել	27	8, 10
խոստում	5	7	ծլլոց	6	8
խոտ	94	7, 8, 10	ծլսել	4	4
խոտհարք	17	10	ծծան	13	6
խոր	10	7, 8, 10	ծծել	9	6, 12
խորամանկ	27	12	ծնել	11	12
խորամանկել	19	12	ծնող	9	4
խորթ	4	4	ծնոտ	14	1
խորհրդակցել	12	4, 7	ծնկել	16	1, 4
խորհուրդ	33	7	ծոծորակ	9	1
խորոված	101	5	ծոռ	9	4
խորովել	32	5	ծով	328	6, 8, 11
խորտակվել	23	11	ծովային	12	11
խոցել	6	1	ծովափ	15	6, 8
խորխուսել	17	4, 7, 14	ծողատետր	11	6
խորատել	5	4, 7	ծուլ	4	14
խրհիթ	12	10	ծուլ	13	6
խումբ	4	7	ծունկ	23	1
խուսափել	17	6, 12	կազդուրվել	7	7, 14
խուրձ	15	10	կազմակերպել	52	7, 8, 13
խիկել	79	1, 8, 12, 13	կազմել	28	6, 8, 13, 14
ծալել	4	1	կաթ	112	4, 5, 12
ծախել	33	1, 12, 14	կաթնասուն	8	12
ծածկել	14	2, 3	կաթնատու	9	12
ծածկոց	7	3	կաթոռ	8	3, 5
ծաղիկ	169	3, 6, 7, 8, 9, 10	կաթիւ	20	10
ծաղկադարդ	6	8	կալիւիշ	16	10
ծաղկաման	20	3	կախել	19	2, 3, 11
ծաղկանոց	14	9	կախվել	9	7, 13
ծաղկավոր	4	2	կակաչ	4	8
			կահալորել	25	3
			կահարասի	9	3
			կահույք	26	3

1	2	3	1	2	3
կաղամբ	15	5, 10	կերակրել	64	10, 12
կամաց	16	13	կերակուր	10	5
կամուրջ	32	9, 11	կեֆիր	4	5
կայարան	15	9	կիժիկ	34	10, 12
կայծակ	14	8	կիժիկ	13	10
կանաչ	145	5, 8, 9, 10	կիժիկի հի	40	10, 14
կանաչադարյ	12	8	կիժի	14	1, 4
կանաչապատ	17	9	կիժի	309	7, 9, 10
կանաչապատել	20	9	կիժի	21	2
կանաչել	88	7, 8	կիժի	60	2
կանաչի	28	5	կիժի	11	2
կանգառ	28	11, 12	կիժի	61	2
կանգնել	62	1, 2, 3, 4, 7, 11	կիժի	5	8
կանգնեցնել	76	11	կիժի	6	1, 3
կանչել	47	1, 4, 12	կիժի	22	12
կապել	56	1, 2, 3, 7, 8, 10, 13	կիժի	5	12
կապիկ	18	12	կիժի	14	8
կապույտ	23	1, 6, 8	կիժի	34	1, 7
կապույտակ	5	8	կիժի	7	5
կառուցել	172	8, 9, 10, 14	կիժի	12	5
կառույ	25	11	կիժի	4	7
կառուցել	9	13	կիժի	56	10
կապիճ	14	6	կիժի	221	10
կատակել	25	8, 13	կիժի	10	10
կատարել	13	12	կիժի	92	1
կատարել	55	4, 7, 10, 13	կիժի	9	1
կատարելագործել	19	13, 14	կիժի	13	2
կատու	330	10, 12	կիժի	107	10, 11
կար	8	3	կիժի	142	14
կարաց	349	5, 12	կիժի	9	6, 7
կարգ	22	11	կիժի	11	9
կարգապահ	30	6, 7, 14	կիժի	37	9, 14
կարգավորել	26	10, 11	կիժի	12	5
կարգավ	188	1, 3, 4, 6, 7, 9, 10	կիժի	4	4, 5
կարել	145	2, 3, 5, 6, 14	կիժի	5	9
կարկանդակ	10	5	կիժի	18	1
կարկանդակ	7	8	կիժի	6	5
կարկանդակ	10	8	կիժի	245	2
կարկանդակ	5	5	կիժի	165	14
կարկանդակ	18	8	կիժի	4	10
կարճ	9	1, 2, 6	կիժի	4	13
կարմիր	22	1, 2, 6, 8, 11, 13	կիժի	274	2, 3
կարմրել	16	4, 7, 8	կիժի	277	10, 12
կարմրել	13	12	կիժի	8	5
կարմրել	16	9, 14	կիժի	38	1, 3, 5, 6, 8, 13
կեղտոտ	13	1, 2	կիժի	23	1, 13
կենդանի	191	7, 8, 12	կիժի	5	10
կենտրոն	11	9	կիժի	6	4
կեսօր	4	58	կիժի	11	14
			կիժի	11	11
			կիժի	8	14

1	2	3	1	2	3
կովել	38	4, 12, 13	հանդիստ	93	7, 8, 11, 13, 14
կուռնի	10	10, 12	հանդոտանալ	165	1, 2, 3, 5, 6,
կուռնիավար	7	14			7, 8, 9, 10, 11
կտոր	13	14	հանդոտավայր	22	7, 9
կտրել	85	1, 2, 5, 8, 10, 1	հանդերձավա-		
			հարան	9	3
կտրվել	9	6	հանդերձարան	24	3
կրակ	16	7	հանդիմանել	7	4
կրակել	15	12, 14	հանդիպել	78	4, 7, 11
կրծել	10	2, 7, 8	հանդիպում	8	7
կրիա	6	12	հանել	51	1, 2, 3, 10, 13
կրծքանշան	7	7	հանձնարարել	4	6, 7
կրծքավանդակ	16	1	հանձնել	21	10
կրկն	15	9, 12	հանձնվել	8	13
կրկնակոշիկ	16	2	հանճարեղ	7	1, 9, 14
կրպակ	11	3, 9	հանրակազմարան	6	9
կրուռնի	25	1	հանք	11	8
կուլտուրա	15	9	հանքափոր	13	14
կուտակել	15	7, 10	հաշիվ	9	13
կուրծք	129	1, 12	հաշվավան	97	9, 10, 14
հազնել	71	1, 2, 3, 4, 8	հաշվել	42	6, 10, 14
հաղուստ	18	3	հաշվետար	25	14
հավիել	14	5, 8	հաշվիչ	4	3, 6
հաղթահարել	9	7, 8	հաշտվել	19	13
հաղթել	127	12, 13, 14	հաշտություն	9	13
հաղորդավոր	9	14	հաշել	8	12
հաճախ	4	11	հաճող	18	14
հաճախել	70	6, 7, 9, 13	հասկ	16	10
հաճար	4	10	հատկանալ	32	1, 4, 6, 9
հաճելի	22	2, 3, 8	հասնել	85	8, 11
հաճույք	69	11, 13	հաստ	8	1, 3, 6
համադրեց	27	2, 7	հաստոց	4	14
համալսարան	324	9	հասունանալ	5	8
համակրել	10	4	հավ	131	5, 10, 12
համառ	7	10	հավանել	42	2, 7, 9, 14
համարձակ	47	13	հավար	28	6, 7, 8
համբուրել	70	1, 4, 7, 11	հավաքածու	4	7
համեղ	26	5	հավաքարար	6	5, 6, 14
համեստ	4	4, 8	հավարել	274	3, 5, 7, 8, 9,
համերգ	41	4, 6, 7, 9			10, 13
համողիվել	12	14	հավաքութ	40	6, 7
համր	5	1	հատապտուղ	12	10
հայելի	22	3	հարազատ	49	4, 5
հայկական	12	9	հարդել	203	3, 4, 5, 6, 7,
հայտնաբերել	13	14			8, 11, 14
հայտնադորձել	12	9, 14	հարդելի	11	4, 14
հայտնել	5	14	հարդարել	6	2
հայտնի	53	9, 14	հարդուկ	4	3
հայր	352	3, 4	հարդուկել	45	2, 3, 6
հայրենասիր	7	7	հարթավայր	11	10
հայֆիլհարմո-			հարթիցնել	25	10, 14
նիա	5	9	հարթութուն	6	8

1	2	3	1	2	3
հարիւս	54	5	հյու թալի	7	5
հարկ	5	3	հյուսն	76	4, 14
հարձակովել	64	11, 12, 13	հյուր	10	1, 4
հարմար	8	14	հյուրախաղ	7	9
հարս	12	4	հյուրանոց	63	9, 10
հարված	33	13	հյուրատենյակ	241	3
հարվածային	11	6	հյուրասիրել	232	2, 4, 5, 8
հարվածել	93	1, 12, 13, 14	հնազեա	26	14
հարցնել	57	4, 6, 7, 11, 14	հնանալ	8	2
հարկան	11	4	հնարել	16	14
հաց	379	5, 10	հնգամարտ	14	13
հացահատիկ	48	10	հնդկահով	6	12
հացթուխ	6	14	հնձել	145	8, 10
հափշտակել	4	12	հնձկոր	16	10
հեծանիվ	26	11	հնոցապան	5	14
հեռագիր	10	11	հնչել	23	10, 6
հեռադրատուն	14	9	հնու թյուն	4	8
հեռադրել	14	4, 9	հոգալ	16	4, 8, 10
հեռախոս	119	2, 10, 13	հոգատար	7	4
հեռակա	9	9	հոդերան	18	14
հեռակայել	7	9	հոդնել	70	2, 3, 4, 6, 7
հեռանալ	44	11	հոկել	43	13
հեռավոր	8	4	հոկեմբերիկ	10	6, 7
հեռացնել	17	1, 7, 14	հող	75	8, 10
հեռու	13	7, 9, 13	հողապորձ	33	10, 14
հեռուստացույց	207	2	հողամաս	12	10
հետադուրել	22	7, 9, 14	հողաչափ	17	14
հետախույզ	17	7, 14	հողմ	5	8
հետամնաց	9	10	հոյակապ	26	7, 8, 14
հետապնդել	12	12, 14	հոնք	15	1
հետաքրքիր	63	6, 7, 13, 14	հոշոտել	10	11, 12
հետաքրքրվել	16	4, 5, 10	հոսել	75	7, 8, 13
հետք	21	12	հովաղ	4	12
հետևել	32	7, 13, 14	հովիվ	50	10, 12, 14
հերթապահ	41	6, 7	հովիտ	70	8, 10
հերկել	35	8, 10	հուտ	18	10
հզոր	11	11	հատասու թյուն	15	1
հիմնալ	80	2, 7, 8, 9, 11	հուտվեա	9	8
հիմնալի	11	10	հուտուել	22	1, 8, 12, 14
հիասթանչ	11	5, 8	հորաքույր	274	4
հիմնական	14	14	հորդ	11	8
հիմնաբի	28	9, 10	հորեղբայր	290	3, 4
հիմնարկու - թյուն	43	9	հորթ	26	12
հին	32	3, 9, 10	հպարտանալ	9	4, 14
հիշել	29	3, 4, 7, 9	հոչակափոր	15	9, 14
հիշողություն	13	11	հսկա	8	12
հիվանդ	103	1, 4	հսկել	94	6, 10
հիվանդանալ	158	1, 4, 9, 12, 13	հսկիչ	14	9, 14
հիվանդանոց	109	9, 10, 14	հրաբուխ	8	8
հղկել	14	8, 14	հրաձգություն	7	13
հմայիչ	4	1	հրամայել	2	7
հմուտ	17	14	հրապարակ	171	6, 7, 9, 10, 13
			հրապուրել	19	8

1	2	3	1	2	3
հրապուրիչ	8	8	Հաշասենյակ	111	3
հրապուրվել	8	19	Հաշարան	130	3, 7, 9, 10
հրավիրել	17	4	Հաշել	36	3, 5, 9
հրել	17	1, 9, 7, 13	Հառադայի	4	8
հրուշակագործ	4	14	Հարս	6	5
հրուշակեղեն	5	5	Հարսիկ	29	12, 19
հույվել	4	12	Հարսարապետ	62	14
հուհձ	98	10	Հեպրնիացի	38	11
հուշարձան	117	8, 9, 10	Հիշտ	13	6
հուսահատվել	14	13	Հկել	13	—
ծախ	16	8	Հկուն	10	3, 13
ծախնապնակ	17	3	Հյուղ	12	8
ծափար	5	5	Հշատիոս	4	7
ձգել	13	13	Հշտապահ	8	7
ձգանլ	12	14	Հոխ	6	10
ձեղնահարկ	9	3	Հոպանուդի	6	11
ձեռնարկ	6	6	Մաղլցել	36	8, 12, 13
ձեռնարկու-			Մաղ	168	1, 12
թխուն	9	9	Մաթիմատիկա	7	6
ձեռնասիւյտ	9	7	Մաթիմատիկոս	45	14
ձեռնոց	47	2, 14	Մածուն	64	4, 5
ձեռք	355	1, 10, 13	Մակարդվել	9	13
ձի	257	10, 11, 12	Մակարոն	69	5
ձիախաղ	14	13	Մահանալ	7	3, 11
ձիավարել	18	13	Մահճակալ	357	3, 7
ձկնեղեն	4	5	Մայր	353	3, 4, 9
ձմեռ	16	8	Մայրամուտ	8	8
ձմեռային	10	9, 6	Մայրաքաղաք	20	9
ձմեռուկ	17	5, 10	Մայրենի	7	8
ձնադնդի	40	13	Մանածագործ	6	14
ձոր	48	7, 8, 10	Մանդաղ	9	10
ձու	69	5, 12	Մանկաբարձուհի	13	14
ձուլոց	15	14	Մանկական	5	9
ձուկ	51	5, 12	Մանկամուր	35	9, 10
ձևավորել	17	10, 14	Մանկապարտեղ	35	9, 10
ձևել	40	2, 14	Մանկավարժ	102	6, 7, 9, 10, 14
ղեկավար	4	7	Մանկավարժու-		
ղեկավարել	25	7, 14	կան	4	9
հալար	21	12	Մանկատուն	5	9
հակատ	68	1	Մաշել	21	2
հակնդեղ	22	5, 10	Մաշկ	21	1, 2
հաշիճ	11	8	Մաշվել	8	3
համբար	183	6, 7, 13	Մառախուղ	13	8
համայրուկ	15	3	Մաս	23	1, 13
հանաչել	19	4, 8, 14	Մասնագետ	24	4, 14
հանապարհ	50	6, 7, 8, 9, 10, 11	Մասնակցել	49	6, 7, 13
հանապարհել	23	11	Մատ	301	1
հանապարհոր-			Մատենադարան	13	9
դել	58	4, 7, 8, 9, 11, 21	Մատիտ	127	6, 10
Հաշ	65	5	Մատյան	12	6, 7
Հաշակել	34	3, 5	Մատուցել	7	4, 5
Հաշասեղան	17	3, 5	Մատուցող	14	5, 14
			Մարագ	9	10

1	2	3	1	2	3
մարդ	13	8, 10	մյովի	7	12
մարդադեպի	29	8, 10	մնայ	28	6, 13
մարդ	102	1, 4, 8, 9, 10, 14	մշակել	50	8, 14
մարդանման	6	12	մաս	9	13
մարդատար	56	11	մոտենալ	22	4, 5, 11
մարդադաշտ	31	7, 9, 10, 13	մոտոցիկլետ	84	11
մարդել	4	14	մորաբույր	278	3
մարդվել	26	1, 7, 13	մորեզրայր	253	3
մարմարապատ	5	9	մորթել	9	12
մարմին	15	1	մորթի	21	10, 12
մարմնամար-			մուսլ	4	8
դու ի յուն	8	7, 13	մոնչալ	6	12
մարսել	19	1, 5	մառնել	153	1, 4, 6, 7, 12, 13, 14
մաքրադրել	17	6	մառնելու	4	14
մաքրասեր	11	4	մառնիմ	10	4
մաքրել	379	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 14	մանի	67	3, 6, 8, 9, 13
մաքուր	130	2, 3, 5, 7, 8, 9	մարդատու	10	10
մեխանիկատոր		10	մարսել	40	1, 2, 4, 6, 8, 12, 14
մեխանիկ	53	14	մարբիկ	4	8
մեծ	95	1, 3, 4, 7, 8, 9	մարցանակ	20	7, 13
մեծահասակ	8	4	մարցիկ	104	7, 13
մեծարել	19	4, 10, 14	մարցություն	25	11, 13
մեկնարան	5	14	մար	8	3, 7, 8
մեկնել	113	7, 10, 13	մուծել	10	11
մեղադրել	9	14	մուկ	18	12
մեղմ	13	7, 8	մուշակ	72	2
մեղր	16	5	մուրաբա	11	5
մեղու	6	12	մուրճ	8	10
մեղք	19	1	յուզ	35	5
մեղուն	8	1, 4, 13, 14	յուզակի	13	5
մեղաբա	7	2	յուզիկ	6	11
մեղրու	22	9, 11	նախադան	99	7, 9, 10
մեղրձավոր	6	4	նախադան	8	14
մեղքենա	62	3, 8, 9, 10, 11	նախադան	20	5, 9
մեղքնադրել	20	14	նախադան	22	5
մեղքնադրող	15	14	նախադան	67	3
մեղքնադրուհի	16	14	նախադան	6	4
մեղքնադրար	53	4, 14	նախիբ	19	10
մթևել	6	10	նախիբադան	22	10
մթևրում	16	10	նամակ	9	7
մթևել	23	8	նայել	120	1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13
մթևորում	4		նապաստակ	40	12
միանալ	5	12	նալ	54	11
միավոր	14	13	նալի	39	8, 11
միացնել	10	13	նալանդիստ	11	9
միջահասակ	7	4	նալաստ	23	4, 11, 14
միջանցք	86	3, 6	նալավար	10	14
միջնակարգ	17	6, 10	նալարիկ	40	8, 11, 14
միս	76	5, 10, 12	նալի	6	11
միլի	51	5, 8, 10	նարդի	150	13
միս թյուն	13	6, 7, 9			

1	2	3	1	2	3
ննգ	13	1, 10	շարՖ	6	2
ննակ	52	1, 6, 8, 13	շարար	25	5
ննրկ	16	6, 14	շարարավադ	9	5
ննրկարար	37	14	շենր	174	3, 6, 7, 8, 9, 10
ննրկել	29	2, 3, 9, 14	շեփոր	12	6, 7
ննրշնչել	6	1	շինարար	19	14
ննրքնողղենտ	53	2	շինարարու-		
ննրքնանարկ	5	3	թյուն	47	9
ննրքնադայիկ	45	2	շինել	14	3, 5, 7, 8
նինար	8	4	շիշ	10	3
նկատել	31	1, 4, 8, 11	շիթր	7	10
նկար	5	3	շղթա	7	11
նկարագրել	11	4	շնաձուկ	5	12
նկարահանել	4	14	շնիցել	16	5
նկարել	98	1, 5, 6, 7, 8, 9, 12	շնորհակալու-		
նկարիչ	117	9, 13	թյուն	5	4, 14
նկարվել	8	14	շնորհավորել	17	4, 17
ննջարան	49	3, 7	շնչատու թյուն	4	1
նշանակել	17	6	շնչել	79	1, 8, 12
նշանավոր	5	4, 9	շող	5	7, 8
նոբ	40	2, 3, 10, 11	շողենավ	21	11
նորաշեն	10	10	շողբարոշ	81	11
նորարար	10	14	շոյել	8	12
նորոգել	13	10, 11, 14	շոշափել	10	1, 12
նոտարան	160	3, 6, 7, 11	շար	7	2, 3
նոտել	321	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7	շտար	5	6, 7
նվագել	91	1, 3, 6, 7, 12, 13, 14	շտաղ	9	11
նվագել	6	8	շտաղել	84	9, 11
նվաճել	5	8	շրթունք	87	1
նվիրել	2, 4, 7, 11	9, 11	շրջադայել	13	11
նրբանցք	4	5	շրջադղենտ	105	2
նրբերգիկ	6	5	շրջան	21	9
նուրբ	10	1	շրջանցել	8	8, 11
շարաթծություն	7	7	շրջել	42	2, 7, 8, 10, 11
շարվար	25	2	շրջկոծ	5	9
շարվատ	315	7, 13	շրջվել	13	1, 11
շահել	27	7, 13	շուկա	41	5, 9
շամփուր	8	5	շուն	353	10, 12
շանչի	254	13	շուտատուլուկ	19	13
շաղիկ	198	2	շրտուտք	9	3
շտա	27	13, 14	շրեղ	8	8, 9
շտարվան	26	8, 9	շրերթ	14	7, 9
շարողրել	14	6	սղնի	10	12
շարել	97	6, 10, 13, 14	սղնաշար	37	1
շարվել	38	1, 3, 13	սղնույն	13	11
շարվիչ	26	11	սղնունի	13	6
շարվվել	65	1, 7, 11	սչխար	240	10, 12
շարվել	14	7	սչնչացնել	6	12
շարք	27	7, 10	տոնալ	7	12
տրքացան	41	10	տոողիչ	21	10
			տսկերիչ	109	14
			տսկի	5	8
			տսկոր	11	4

1	2	3	1	2	3
ոսպ	6	5	պատկերաւորահ	13	7, 9
ոսպախաշու	13	5	պատմարան	41	14
ոտնաման	9	2	պատմել	70	1, 6, 7, 9, 14
ոտք	363	1, 13	պատշգամբ	67	3, 10
որակյալ	4	6, 11	պատուել	11	2
որդի	32	3, 4	պատվաստել	39	10
որմնադիր	73	4, 14	պատվել	66	4, 12, 13
որոնել	8	13	պատվիրել	46	3, 11
որոշել	5	7	պատրաստել	76	3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14
որոտ	10	8			
որոտալ	5	8	պատրաստովել	54	3, 11, 13
որս	10	12	պատուհան	14	3
որսալ	75	8, 12, 13, 14	պարահանդես	9	7, 9
որսորդ	15	12, 13, 14	պարան	18	13
չանաք	21	10	պարան	27	1
չանկոնել	10	12	պարապել	50	6, 7, 11, 13
չարագործ	9	14	պարապմունք	5	7
չափել	35	2, 7, 14	պարարտա-		
չեմպիոն	16	13	նյութ	22	10
չմշակավազք	34	13	պարտութաւորել	19	10
չմշկել	46	13	պարզեւտորել	53	7, 9, 10, 13, 14
չմուշկ	15	13	պարել	107	1, 2, 3, 6, 7, 9, 11, 13
չորանալ	15	10			
չորացնել	27	2, 10	պարզ	15	14
պալատ	17	7, 9	պարծկնալ	7	10
պահածո	10	5	պարկ	7	3, 10
պահակ	9	10	պարոզ	18	14
պահանջել	11	7, 12	պարտաւորել	3	5, 7
պահարան	348	2, 3, 6, 11	պարտաւորութ-		
պահել	61	4, 10, 12, 13	ւ յոհն	11	10
պահեստ	24	10	պարտեղ	43	3, 8, 9, 10
պահեստապէտ	15	10	պարուհի	11	14
պահեստել	4	10	պեղել	11	8, 14
պահմտոցի	27	7, 13	պետ	8	7
պահպանել	89	4, 8, 10, 12	պետական	14	9, 10
պաղպաղակ	9	5	պինդիլին	4	12
պալծատ	28	8, 9	պինոնել	224	6, 7, 9
պալուսակ	99	5, 6	պլոններական	19	2, 6, 7, 8
պալլաբել	16	14	պլակատ	15	6
պանիր	341	5	պլան	32	10, 14
պաշտպանել	74	3, 4, 12, 14	պղտոր	2	8
պաշտպանովել	28	8, 13	պնակ	6	5
պապ	325	3, 4	պոլիկլինիկա	10	9
պառկել	65	1, 3, 7, 8, 9, 13	պոկիլ	14	8, 10
պալիլին	5	9	պոկիլիլ	25	11, 13
պատ	19	3, 7, 8, 10	պոկոտ	23	9
պատանի	14	13	պոմիդոր	39	5, 10
պատառաբաղ	222	3, 5	պոլաւոր	38	10
պատաստել	13	12	պտակ	8	11
պատասխանել	94	4, 6, 7, 9, 14	պտակել	20	2, 13
պատեքաղմ	6	8	պտուղ	31	8, 10
պատիւ	10	4	պրոֆեսոր	16	4, 9, 14
պատիւ	5	7	պրահակ	37	7, 8, 9

1	2	3	1	2	3
ջահ	11	3	սեխ	5	15
ջայլամ	4	12	սեղան	496	3, 5, 6, 7, 13
ջանասեր	23	6, 7, 14	սենյակ	351	3, 6, 7
ջարդել	11	6, 10	սեր	26	5
ջարդվածք	6	13	սերմ	40	6, 8, 10
ջարդվել	29	18, 11	սերմնացան	13	10
ջեռուցում	6	3, 6	սերուցք	4	5
ջերմոց	14	10	սիսեն	9	5
ջնջել	14	6	սիրալիր	9	4
ջնջոց	5	6	սիրել	9	5
ջոկատ	39	7	սիրելի	169	4, 14
ջոկատավար	276	6, 7	սիրտ	65	1
ջոկել	21	10	սլանալ	50	10, 11, 13
ջոկիտորհուրդ	4	7	սխալ	7	6
ջորի	11	12	սխեմա	9	6
ջրագնդակ	12	13	սկավառակ	8	13
ջրալի	4	5	սկսել	71	6, 7, 10, 13
ջրաման	9	3, 5	սղոցել	17	14
ջրամար	7	8	սնել	8	5
ջրանցք	19	10	սնվել	7	5
ջրավազան	16	8, 9	սնունդ	17	5
ջրել	218	3, 8, 9, 12	սնուցել	14	8, 10
ջրվեժ	4	8	սոխ	22	5, 10
ջրւթակահար	19	14	սողալ	8	11, 13
ջրչլնակ	5	14	սոսափել	7	8
ջուր	288	5, 8, 9, 11	սովորոգ	26	9, 10
ռազիո	66	3	սովորել	354	3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14
ռադիորնդուենիչ	61	3	սովորեցնել	61	4, 6, 7, 14
ռեդրի	16	13	սովորող	13	4
ռեֆիսոր	11	14	սպանդանոց	7	12
ռեկտոր	4	9	սպանել	13	12, 14
ռետին	24	6	սպասարկել	16	6, 9, 14
ռմբակոծել	4	11	սպասել	148	8, 11
սուղ	35	2	սպասորդապահա- րան	115	3
սալիկ	5	3	սպիտակ	17	1, 2, 5, 6, 7, 8, 11
սալոն	4	9	սպիտակեղեն	9	2, 3
սալոր	11	5	սպորտ	4	7, 10
սահաղաշտ	15	13	ստամոքս	40	1
սահել	51	11, 13	ստանալ	116	2, 5, 10, 11, 12
սահման	18	13	ստեղծել	16	14
սահնակ	12	11	ստեղծագործել	18	6, 14
սայթաքել	9	12, 13	ստորագրել	11	14
սայլ	50	10, 11	ստուգել	64	6, 9, 14
սայլակ	45	10, 11	սրահ	4	2
սանրել	32	1	սրբել	5	1, 2, 3
սահել	8	8	սրբիչ	8	5, 6
սահեցնել	7	3, 5	սրբիլ	7	5, 6, 14
ստոնարան	223	3	սրճարան	26	9
ստույց	13	8	սրկել	41	10, 14
սավառնել	24	11, 14	սրունք	20	1
ստուկել	14	12	սուղանավ	17	11
սար	366	7, 8, 10			
սարքել	18	11, 14			

1	2	3	1	2	3
սուղվել	14	11	վերանորոգող	10	14
սունկ	22	5, 7, 8	վերաբերու	295	2
սուսերամարտ	18	13	վերելակ	5	11
սուրճ	27	4, 5, 9	վերմակ	12	3
սիւղոց	4	3	վերմիշել	18	5
սրանչելի	9	7, 8	վերնադղեստ	65	2
սև	23	1, 2, 5, 6, 12	վերնահարկ	5	3
սևահող	21	10	վերնաշաղկի	350	2
վաղոն	54	11	վերջացնել	25	9, 12
վաղը	309	12	վերաշինել	212	1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13
վաղ	10	10	վերբ	22	1, 12, 13
վաղա	6	5	վզկապ	130	2, 6, 7
վաղանց	12	11	վնոց	15	2
վաղել	262	1, 2, 4, 6, 7, 8, 11, 13	վթար	18	9, 11, 14
վաղը	27	13	վիդ	102	1
վախենալ	32	3, 11, 12	վիճակահաղ	38	13
վախկոտ	8	12	վիշա	6	4
վաճառել	51	2, 5, 8, 9, 14	վիրարույթ	64	10, 14
վաճառող	16	9, 14	վերահատել	35	1, 4, 9, 14
վայր	6	7	վերավոր	17	7, 12
վայրիչք	19	11	վերավորել	7	1, 4
վայրի	25	12	վճարել	127	9, 11
վառարան	108	3	վճիտ	4	8, 9
վառել	66	3, 5, 7, 8, 11	վճուկ	32	6
վառելանյութ	11	11	վնաս	14	13
վառելիք	12	10	վնասողություն	21	12, 13
վաստակավոր	6	9, 14	վոլեյբոլ	201	7, 13
վաստակել	8	9, 10	վտակ	30	8
վատ	32	4, 10, 13, 14	վտանդ	12	8
վար	12	10	վտանգավոր	7	10, 12
վարագույր	7	3	վրան	150	7, 8
վարադ	15	12	վրիպել	23	12, 14
վարար	15	8	վրձին	13	6, 14
վարարել	4	8	տաղնապ	5	7
վարդ	15	8	տալ	39	1, 4, 5, 6, 7, 12, 13
վարել	322	9, 11, 13, 14	տակաոստործ	9	14
վարել (հողը)	303	8, 10	տամա	14	13
վարժեցնել	11	12	տանել	60	3, 5, 6, 7, 8, 12, 14
վարժուկյուն	19	3, 7, 13	տանիք	13	3, 8
վարիչ	36	9, 10, 11	տանկիստ	13	14
վարձատրել	14	10	տանձ	31	4, 5, 10
վարորդ	540	4, 10, 11, 14	տանջվել	4	1
վարչություն	9	9	տաշել	39	8, 14
վարպետ	22	9, 14	տալակել	48	5
վարսավիր	98	14	տանապետ	4	14
վարսավիրանոց	20	9	տավար	29	12
վարտիք	145	2	տատ	331	3, 4
վարունգ	29	5, 10	տարածություն	5	13
վերաբերմունք	4	4	տարեկարձ	4	4
վերադառնալ	48	6, 7, 11	տարվել	9	8, 13
վերադարձնել	7	1, 2			
վերանորոգել	85	2, 3, 9, 10, 11			

1	2	3	2	1	3
տար	10	3	գայտադրյուր	11	8, 9
տարանայ	34	2, 3, 7, 8, 12	դանել	270	8, 9, 10
տաբալանել	24	5, 14	դանկապատ	8	9, 10
տարսի	19	11	ցանց	10	13
տեխնիկ	21	14	ցանք	24	10
տեխնիկա	5	6	ցավել	137	1, 13
տեխնիկում	74	9	ցատկ	12	13
տեղ	31	11	ցատկապարան	20	13
տեղալ	10	8	ցատկել	31	6, 7, 12, 13
տեղափոխել	65	3, 4, 9, 10,	ցեբելույթ	18	6, 7
		13, 14	ցնցուղ	9	10
տեղափոխվել	64	11, 13	ցորեն	184	8, 10
տեղեկանք	7	6	ցրել	9	9, 10
տեսարան	15	8, 10	ցուլ	17	12
տեսնել	347	1, 2, 3, 4, 6,	ցուրտ	13	8
		7, 8, 9, 10, 11,	ցուցադրել	33	9, 10
		12, 14	ցուցահանդես	14	9
տեսողություն	18	1	ուխամյա	6	6
տեսուչ	21	6, 9, 14	ուժեղ	49	8, 12, 13, 14
տեսր	95	6	ուլ	37	12
տերե	63	8	ուղարկել	12	10
տերեաթափ	4	8	ուղեկցել	33	4, 8, 11, 14
տիեզերադնաց	17	11	ուղեկ	14	11
տիեզերանավ	16	11	ուղի	4	9
տիրապետել	37	14	ուղիղ	4	7
տիրել	9	13	ուղղաթիւ	55	11
տխուր	8	6	ուղղել	28	2, 6, 14
տղա	43	4, 6, 7, 13	ուղղվել	12	11
տնկել	77	8, 9, 10	ուղտ	27	11, 12
տնտեսագետ	18	14	ուղեոր	124	11
տնտեսել	8	10	ուղեորվել	31	10, 11
տնտեսավար	12	10, 14	ունիվերսալ	84	9, 10
տնտեսուհի	7	14	ունկնդրել	6	7, 13
տոլմա	136	5	ուշանալ	50	6, 11
տողան	4	7	ուշիմ	5	4, 7
տոմս	165	11	ուսենի	5	8
տոմսավաճառ	59	9, 11	ուսուցիչ	4	1
տպագրել	12	14	ուս	96	1
տպագրիչ	4	14	ուսանել	12	2
տպարան	4	9	ուստոնոգ	25	4, 9
տրակտոր	34	10, 11	ուսմասվոր	118	6, 7, 10
տրակտորիստ	267	10, 14	ուսումնասիրել	65	3, 7, 9, 14
տրամվայ	360	9, 11	ուսումնասիրան	27	6, 9
տրանսպորտ	36	9, 11	ուսուցիչ	31	9, 14
տրոլեյբուս	241	11	ուսուցչի	579	4, 6, 7, 10, 14
տուգանել	36	13, 14	ուսուցչական	5	6
տուն	272	3, 7, 8, 9, 10	ուսուցչանոց	26	6
տուֆ	11	8, 9	ուսուցչուհի	42	6, 14
տուֆակերտ	11	9	ուսել	524	1, 2, 3, 4, 5,
բոսլ	6	6			6, 7, 8, 9, 10,
քաժր	28	8, 10, 14			11, 12
քամար	12	8	ուրախ	51	4, 6, 7, 9,
քամարային	12	11	ուրախանալ	92	7, 8, 10, 13

1	2	3	1	2	3
փաթաթել	7	2, 13	բաղնանել	19	10
փաթել	39	12, 13	բաղսովետ	13	9
փախանադործ	103	14	բաղցած	9	12
փակել	37	1, 3, 5, 6	բաղցր	11	5
փակուղի	8	9	բաղցրավանդ	6	5
փաղաքել	6	4	բաժի	130	8
փայլել	22	8	բայել	189	1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13
փայլեցնել	9	2, 3	բանականործ	131	9, 14
փայտ	16	8	բանականել	11	14
փայտյա	4	3, 6	բանդել	42	9, 11, 14
փայփայել	7	4	բանոն	14	6
փառտարան	14	14	բաշել	35	1, 10
փարթալ	10	9	բաշովի	13	5
փափկացնել	9	10	բաժոր	10	4
փափուկ	41	3, 8, 11	բար	365	3, 8, 9, 10
փեսա	11	4	բարաղած	6	12
փետել	4	10	բարալ	6	8
փիլիսոփա	19	9, 14	բարավան	10	11
փիղ	41	12	բարաաշ	106	14
փլավ	66	5	բարտեղ	15	3, 6
փխրեցնել	21	9, 10	բարտուղար	18	6, 10
փնջել	21	7, 8	բարբաբուտ	9	8, 9
փնտրել	5	4	բերթել	4	12
փշատերև	4	8	բեռի	19	3, 4
փոթորիկ	18	8, 11	բիթ	333	1
փոթորկել	6	8	բիմիական	8	6, 9
փոխադրական	17	11	բիմիկոս	64	14
փոխադրել	20	6, 11, 12	բիշ	16	7, 13
փոխանցել	14	13	բլունդ	12	10
փոխանցիկ	10	13	բյուֆուտ	23	5
փոխել	6	2	բնել	32	1, 2, 3, 4, 5, 7, 14
փողկապ	93	2, 6, 7	բնականել	9	7
փողոց	171	8, 9	բնանել	25	8, 14
փողեծծիշ	10	3	բնուկյուն	22	6, 7
փոշոտվել	4	2	բշել	41	11, 12, 14
փոստ	22	9, 10	բշբշալ	8	8
փոստատար	33	10, 11, 14	բրանաջան	10	11
փորել	26	8, 10	բրանել	9	10
փործ	22	7, 14	բույր	351	3, 4
փորձարկել	17	9, 14	օղնել	142	2, 4, 6, 7, 10, 14
փործել	19	2	օղնուկյուն	14	6, 7
փործված	16	14	օղտադործել	86	3, 5, 6, 7, 9, 10, 13
փողխել	9	10	օղտալար	34	10, 12, 14
փորը	134	1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13	օղտվել	80	1, 5, 6, 8, 9, 11, 13
փշտնալ	8	2, 6	օղ	150	8, 11
փշել	12	8	օղտյին	15	11
փռել	4	8	օղանալ	7	11
փրկել	31	13, 14	օղանալական	28	9, 11
քաղաք	104	7, 8, 9, 11			
քաղաքադի	19	9			
քաղել	177	7, 8, 10			
քաշհան	20	10			

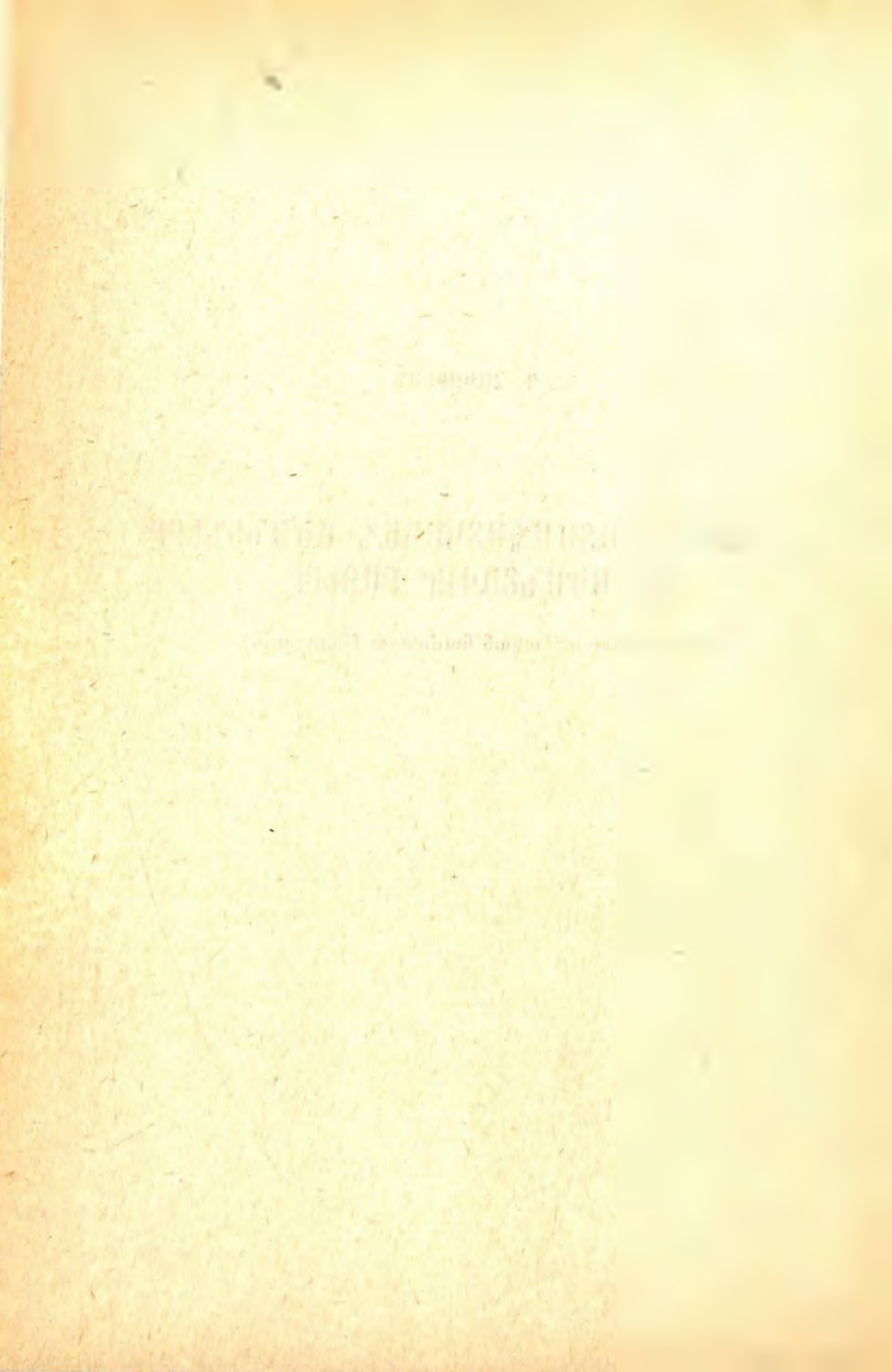
1	2	3	1	2	3
օղաշու	137	4, 11, 14	օր	6	5, 8
օղափոխել	9	4	օրագիր	44	6
օժանդակել	4	4	օրինակ	9	6
օձ	5	12	օրորել	4	4
օձիք	10	2	Քարրիկա	62	2, 9
օղակ	40	7, 10, 13	Ֆերմա	54	10
օղակավար	109	6, 7, 10	Ֆիդիկա	69	14
օղի	12	5	Ֆուտբոլ	334	7, 13
օպերա	39	9	Ֆուտբոլիստ	12	13, 14
օլիկիանոս	25	8	Ֆուրգոն	16	11
օտար	8	6, 9			

Հ. Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱԶՄԱՊԱՏԿԱԿԱՆ ԱԾԱՆՅՆԵՐԸ
ԵՎ ԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԸ**

(բառա-հերականական համառոտ բնություն)

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Ո Ս Ք

Սույն աշխատանքը հայոց լեզվի բազմապատկական-սաստկական կերպածանցավոր բայակազմությանը նվիրված մեր ուսումնասիրության¹ մի գլխի համառոտումն է: Ներկայացվող հատվածում նիմնական ուշադրությունը դարձրել ենք պարզ և բաղադրյալ կերպածանցների ծագման և ձևավորման, ինչպես նաև համապատասխան բայածների միայն որոշ կարգի առանձնահատկությունների ցուցադրման վրա: Բերել ենք նաև մեր ձեռքի տակ եղած ածանցավոր բայերի մեծագույն մասը² և այլն: Այստեղ չենք խոսել ինչպես բազմապատկության ընդհանուր ըմբռնման, փերականական կարգերի հետ դրա ունեցած առնչությունների, այնպես էլ հայերենի կերպածանցավոր բայերի չափազանց կարևոր մի շարք ձևա-իմաստային և այլ առանձնահատկությունների մասին (կառուցվածքային կաղապարներ, բազմաձևություն, բազմերանգություն, բառակազմության և ձևակազմության փոխհարաբերությունը այդ բայերի մեջ, դրանց տարածվածության աստիճանը հայերենի պատմականորեն տարբեր դրսևորումներում, վիճակագրություն և այլն):

Կարծում ենք, բերվող լեզվաընթերցող հետաքրքրական է և՛ փերականական-ձևաբանական, և՛ բառագիտական-բառարանագրական տեսակետից և օգտակար կարող է լինել մասնավորապես գործողության կատարման բնույթը բնութագրող կերպի փերականական կարգի հետազոտման համար:

ՀԵՂԻՆԱԿ

¹ Պաշտպանվել է որպես թեկնածուական դիսերտացիա:

² Նպատակահարմար ենք գտել Նյութը նկարագրել իր ամբողջության մեջ, Հայերենի բոլոր հատվածների հավասար ներառումով՝ համոզված, որ միայն ա՛յս ճանապարհով կարելի է հասնել բայակազմության այդ բնագավառի ընդհանուր դնահատմանը:

ՊԱՐԶ ԿԵՐՊԱՄԱՆՑՆԵՐ

-Ատ- (> -տ-): Բաղմապատկական -աւտ- կերպածանցն իր -տ- տարբերակով հատուկ է հայոց լեզվի գրեթե բոլոր հասլածաներին և պատկանում է գործողության կրկնության գաղափար արտահայտող բավական տարածված ձևաբանական ցուցիչների թվին: Դրա միջոցով բաղմապատկական և բաղմապատկական-սաստկական բայեր են կազմվում ինչպես պարզ նախատիպերից, այնպես էլ կրկնավոր բայական բարդություններից: Այս բայածանցի ծագումը և ձևա-իմաստային գրեթե ամենաբնական են ամենից առաջ նրանով, որ պարզում են հայոց լեզվում բաղմապատկություն գաղափարի քերականական ձևավորման՝ քերականացման հնարավոր կոնկրետ ուղիներից մեկը³:

Նախ քնենք -աւտ- (>-տ-) կերպածանցի ծագման հարցը, որ տվյալ դեպքում չափազանց կարևոր է: Այս կապակցությամբ հայերենագիտության մեջ կա հակադիր երկու կարծիք: Ուսումնասիրողների մեծ մասն ընդունում է -աւտ- կերպածանցի ծագումնաբանական ընդհանրությունը հաւտ- բայարմատի (>հատանել||հատել) առաջին բաղաձայնի անկումով ստացված -աւտ||-աւտ- բառակազմական ածանցի հետ: Այս տեսակետի պաշտպանները

3 Հայտնի է, որ բաղմապատկական որոշ կերպածանցներ կարող են ունենալ, այսպես ասած, իմաստաբանական հիմք, այսինքն՝ գործողության կրկնություն արտահայտեն՝ կապված անվանական նույն ածանցների բովանդակային զանազան վերաիմաստավորումների հետ (առարկայական հոդակիրության հատկանշի անցում գործողությանը և այլն). տե՛ս В. А. Аврорин, Грамматика нанайского языка, т. II, М.—Л., 1961 էջ 49; В. Котвич, Исследование по алтайским языкам, пер. с польск., М., 1962, էջ 205—208 Л. А. Харитонов, Формы глагольного вида в якутском языке, М., 1960, էջ 23 և այլն:

4 Ա. Բաղդաուուեի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 689: Ստ. Պալասանեան, Ընդհանուր տեսութիւն արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870, էջ 18: Հովն. Կազանեան, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 81: Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 249: Ս. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963, էջ 52—53 և այլն:

մասնակի որոշ հարցերի նկատմամբ, իհարկե, ռանս տարբեր վերաբերմունք, անվանական և բայական ածանցների նույնության մասին խոսում են բոլորովին տարբեր առիթներով, երբեմն ինչ-որ շարժում տարբեր է նաև երկու -առ-երը ծագումնաբանորեն միևնույն ձևությամբ հանգեցնելու նրանց ելակետը, ածանցի ֆունկցիոնալ կիրառությունների տարբերումը և այլն: Սակայն սրանք մասնավոր բնույթ են կրում և էականորեն չեն անդրադառնում հիմնական խնդրի նրանց լուծման վրա:

Բազմապատկական -առ- կերպածանցի ծագման վերաբերյալ այլ տեսակետ ունի Ա. Մուրվալյանը, որն իր մի շարք աշխատություններում⁵ բավական հանգամանորեն քննել է հայերենի բայածանցները: Մեկնակետ ունենալով Ա. Ղարիբյանի այն կարծիքը, ըստ որի հայերենի երբեմնի հոգնակերտ մասնիկներից -ան-ը որոշ բայաձևերում սկզբնապես նշանակել է «բազմապատիկ գործողություն կամ եղելություն (множественный вид), որը և հոգնակի առումը մի ձև է»⁶, Մուրվալյանը բազմապատկական ածանցման ուղղորտ է ներքաշել մեր հոգնակերտ և հավաքական մասնիկներից շատերը: Նա բազմապատկական ածանցների ծագումը, առանց որևէ վերապահության, անմիջականորեն կապում է այդ մասնիկների հետ, որոնք բայերի ձևավորման ընթացքում, անուններից անցնելով բայերին, ցույց են տվել կրկնիզդ գործողության տարբեր երանգներ: Ուրիշ խոսքով, կերպածանցները հոգնակի մասնիկների ձևա-իմաստային հետագա այլակերպումներն են:

Ահա Ա. Մուրվալյանի «Հայոց լեզվի բառային կազմը» աշխատության այն հատվածը, ուր ամփոփվում է հեղինակի կարծիքը. «1. -Առ. սրա ի մասնիկավոր ձևն է՝ -առի, որ սահմանված է -հ հոգնակի մասնիկի բազադրումով և գործ է ածվել բարբռ. որոշ հոգնակի ձևերի մեջ, ինչպես, օրինակ, (Ագուլ. բբբռ.)՝ պլռըվատի-ք «սպառվներ», գրղըր-ատի-ք «գազարներ», ըլըկ-ատի-ք «առակներ», սըրմ-ատի-ք «սերմեր» և այլն: Այս հավաքական մասնիկը անուններից անցնելով բայերին՝ նույն հավաքական դադափարն արտահայտել է նաև բայաձևերի մեջ իմաստի որոշ երան-

5 Ա. Մուրվալյան, Հայերենի բայածանցները, ՀՍՄՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Աշխ. ժողովածու», հ. 1, 1946, էջ 219—272: Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, 1955: Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Երևան, 1959 և այլն:

6 Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Երևան, 1937, էջ 98:

գավորումներով (սաստկացումով), ուստի անունների նույն հավաքական ձևերի կողքին կան նաև «հավաքական» կամ սաստկական գաղափար արտահայտող բայաձևեր, ինչպես, օրինակ (Ագուլ. բրբ.)՝ *թքատի → թքատել «թքոտել, շատ թքել», բշտատի → բշտատել «բշտոտել, մարմնին շատ բշտիկներ պոխնալ», կտրատի → կտրատել «կտրտել», (թկ-) թկատի → (թկ-) թկատել «բռնորին էլ թակել՝ ծեծել», այլև՝ լիզատել «շատ լիզել», փշրատել «փշրտել, փշուր-փշուր անել», գրբ. խածատել «խածխծել», խզրատել (կամ՝ խզտել) «չարաչար խզել, կտրտել, ճեղքրտել» և այլն (գրական նոր հայերենում հազվագեղ օրինակներ կարելի է գտել)։

Մ ա ն ո թ ու թ յ ու ն.—Այս -առ- ածանցը չպետք է շփոթել *Առ-ել* «կտրել» բայից ստացված -առ- ածանցի հետ, ինչպես, օրինակ՝ գլխահատել —, գլխատել, հորահատել — հորատել և այլն (էջ 290—291. ծանոթություն համար տե՛ս նաև 300-րդ էջը)։

Ա. Մուրվալյանի մոտ ստացվում է այնպես, որ -առ-ածանցավոր բաղմասատկականների միակ հիմքը -առի(+p') հոգնակերտն ունեցող բարբառային անուններն են, որոնց հոգնակիության-հավաքականության գաղափարը այդ ածանցի միջոցով անցել է նաև համապատասխան բայաձևերին և նմանակությամբ տարածվել։ Իրոք, բացառված չէ այն հնարավորությունը, երբ բովանդակային շատ որոշակի վերաիմաստավորումով ինչ-որ շարժով համատեղվում են անվանական և բայական ածանցները, որպիսի երևույթ, օրինակ, ունենք -ռա- կերպածանցի և -ռտ||-ռա- անվանական ածանցի հարաբերության մեջ։ Սակայն տվյալ դեպքում դա լոկ հնարավորություն է և ոչ ավելին։ Հայերենի -առ- ածանցով կազմված բաղմասատկական բայերի ձևա-իմաստային նախնական ձևավորումն այս ճանապարհով չէ, որ ընթացել է։

Այսպես ասելու համար նկատի ենք առել հետևյալ հանգամանքները.

1. Նշված հոգնակերտը պահպանված է միայն Ագուլիսի բարբառում (-առի + f'), իսկ առանց -f հոգնակի մասնիկի, -առի ձևով, ավելի հատուկ է Ցղնայի ենթաբարբառին⁷։ Այնպես որ, առի-ն, միայն մեկ բարբառի կամ ենթաբարբառի նեղ շրջանականերում տեղայնացված լինելով, բնականաբար, չէր կարող հիմք հանդիսանալ ընդհանուր հայերենի -առ- կերպածանցավոր բաղ-

7 Չ. Անտոնե, Քննություն Ագուլիսի բարբառի, Երևան, 1935, էջ 193։

մապատկանների համար, թեկուզ և նմանակության ամենապատիվ դրույթյան պայմաններում: Բայաձևավորման այդ հնարավորությունը չէր կարող ընդհանրանալ նաև այն պատճառով, որ հենց Ագուլիսի բարբառում էլ համապատասխան ածանցավոր անունները չափադանց քիչ են⁸: Հ. Աճառյանի հաշվումներով –աւիւք՝ մասնակավորների ընդհանուր թիվը 74 է, որոնցից միայն կրտրւաւիւք՝ –ն է (կտտոր > կուտոր – ա տիք < կրտրւա տիք՝ լիտորներ, կտորտանք»), որ քիչ թե շատ կարող է հարմար գալ Մուրվայյանի սխեմային⁹: Իսկ –աւիւ հոգնակերտի համար Հ. Աճառյանի մոտ հիշատակվում են ընդամենը երկու բառաձև՝ րսիլրաւիւ «սկիւրներ» (հմմտ. գրբ. ոսկրտտի) և կրդիլրաւիւ «կողքեր», որոնք բայանալու որևէ հնարավորութուն չունեն: Այս նույն բառաձևերն են բերված նաև Ս. Սարգսյանի հայտնի գրքում¹⁰:

2. Ագուլիսի բարբառում –աւ– ածանց ունեցող բայերի մեծագույն մասը սովորական –ոտ– ածանցավորներն են (հմմտ. նստոտել–նստա տիլ, թքոտել–թքա տիլ, բռնոտել–բռնա տիլ, կապկրպոտել–կպկպա տիլ և այլն): Կասկածից վեր է, որ այստեղ գործ ունենք այդ բարբառին ծանոթ n > ա հնչյունափոխության հետ (հմմտ. փոխել > փա հիլ), որի հետևանքով ընդհանուր հայերենի –ոտ– ածանցավորները ստացել են այդ կերպարանքը: Իսկ ինչ վերաբերում է Ագուլիսի բրբ. –աւիւ + ր՝ հոգնակերտին, ապա կարելի է ասել, որ հնչյունափոխական նույն անցումով դա կարող էր և առաջացած լինել գրբ. –աւիւ + ր՝ ձևից:

Մենք ամբողջությամբ ընդունում ենք այն տեսակետը, ըստ որի բայական և անվանական –աւ–երը ծագումնաբանորեն ընդհանուր են և բայականում ու անվանականում բայաձևերում հանդես են գալիս տարբեր արժեքներով:

Թե ինչ ճանապարհով են ստացվել զլխատել, ջլատել և նման բայերը, և այս կազմություններում ինչպես է հատանել լիատել–ի հատա– արմատը դարձել աւտ, պարզ է և երկմտության ու կասկածի տեղիք չի տալիս: Թվում է, թե չկա ոչինչ անտրամադրանական ու հակասական նույն ճանապարհով –աւտ– (>

8 Հ. Աճառյան, Քննություն Ագուլիսի բարբառի, էջ 186:

9 Նշենք նաև, որ Ա. Մուրվայյանի ղեկավարած կազմություններից շատերը բարբառում չեղած են թաղրյալ ձևեր են:

10 Ս. Սարգսեան, Ագուլեցոց բարբառը (զօկերի լեզուն), Մոսկվա, 1883, էջ 75–81:

-տ-) կերպածանցավոր մի քանի բայերի նախնական հնարավոր ձևավորումն ու դրանց մեջ կերպածանցի քերականական յուրահատուկ իմաստի ձևաբերումը բացատրելու համար (տե՞ս դանկտել, խզրատել, ծվատել և այլն):

Ծագումնաբանորեն ունենալով ձևա-իմաստային նույն կլակետը, գործածության հանգամանքներով բայական և անվանական այդ ածանցները իմաստային բոլորովին այլ դրսևորումներ են ստացել. ունեն ֆունկցիոնալ տարբեր կիրառություններ: Միևնույն ածանցով ձևավորվել են երկու մեծ բայասմբեր, որոնք տարբերակված են ոչ միայն բառակազմական առանձնահատկություններով (գոյականներից կամ ածանցներից՝ զլխատել, ջլատել, սրատել, կրճատել և բայերից՝ խածատել, կոտրատել), այլև ավելի շատ և առավել շեշտվածությամբ աչքի են ընկնում իմաստային դասնադասությամբ. առաջին խմբի բայերի մեջ ածանցի նշանակությունը բացառապես կապված է արմատի հետ և գերիշխում է կտրելու, հատելու, անջատելու իմաստը¹¹, որ կարող է ունենալ նաև գործողության կատարման ինչպես եղակիության, այնպես էլ որոշ առումով հոգնակիության երանդ (հմմտ. զլխատել, երկատել, վանկատել, մասնատել, շերտատել և այլն), իսկ երկրորդ խմբում

¹¹ Հանդիպում են նաև այս կարգի մի շարք բայեր, որոնք ընդհանուր առմամբ միայն պահպանելով բառակազմական -առ բաղադրիչի նախնական և բուն նշանակությունը, ձևով են բերել բառային նորանոր իմաստներ, որոնց մի մասը համեմատաբար ավելի անկախ է: Հատելու, կտրելու դադափարը բայական ամեն մի ձևում կարծես կոնկրետացել է այս կամ այն կերպով՝ բնութագրելու համար, և առանց բացառության՝ այս բայերի գոյությունը, իրենց տվյալ նշանակությամբ, պայմանավորված է -առ- (>-տ-) ածանցի առկայությամբ, որի արժեքը զուտ բառակազմական է: Ածանցն այս կազմությունների մեջ հանդես է գալիս որպես բայական մեկ բառով ձևավորող հիմնական միջոց և զուրկ է «իմաստային շարժունությունից», այսինքն՝ մի տեսակ վերածվել է բառային շատ որոշակի բովանդակությունից՝ անհրաժեշտ բաղադրիչի Այսպես, օրինակ, հոգրատել. «հորթը վիժել, հորթը գցել» (Կովը հորթատել էր ու սատկել, Բակ., էջ 408, նաև՝ հոգրով-ից՝ Կովը կը հորթըկտի, ԱՁԶ, գ. 13, էջ 79), բուռնատել «բուռնալ վիժել» (բուռնալ, Մղր., կրճ. բրբ., Ձինը կը քուռնալի, ԱՁԶ, գ. 13, էջ 79, քուռնալատել, ԼՂԲԲ, էջ 500), միջատել «ծանր իրեր վերցնել տալուց կամ մեջքին պինդ դարկելուց մեջքը վնասել» (Հերիք ա էս ծանր քարերը կրել տաս, մեզ միջքատելի, Ամատ., էջ 479, նաև՝ մեջատել «մեջքը, ողնաշարը կոտրել»), բլատել «վճիկի վրայից թելը պակասեցնել, քանդել» (ԱձԶԳԲ, էջ 356), մանկղղել «մանկազով շուտ-շուտ հնձել, ճռանդով հնձել» (Բալու, էջ 482), ծամել «բերանը բուրձ մկրատով լավ չկտրել, տրորել» (ԲՍԳ, էջ 269), խոփատել «տաք խոփին դիպցնելով վերավորել» (Գոմշի ոտը խոփատել ա, Ամատ., էջ 293, խրփալ, Մղր. բրբ.) և այլն:

բացահայտ գերակշռություն ունի գործողության կրկնության իմաստը, որի մեջ ածանցի արմատական նշանակությունը գրեթե ամբողջությամբ վերաիմաստավորվել է՝ կտրելու, հատելու կոնկրետ իմաստից անցնելով կրկնության կամ բազմապատիկության գաղափարին: Իմաստալիս ալս անցումը, որ ըստ էության նշանակում է մենիմաստությունից անցնում դեպի երկիմաստություն կամ բազմիմաստություն, իր նախնական գրսեկորումներով (իհաբրեկե, -աա- բազմապատկական ածանց ունեցող ոչ բոլոր բայերում) պայմանավորված էր կտրելու, հատելու գործողության բնույթի մեջ եղած կրկնվելու կամ մի քանի անգամ կատարվելու պոտենցիալ հնարավորությամբ¹²:

Ածանցի վերաիմաստավորման պրոցեսը հնարավոր էր և կարող էր տեղի ունենալ միայն համանման մի շարք ձևերում՝ միեւնույն անվանական ածանցի իմաստալիս բեեռացման դեպքում, երբ որոշ բայերի մեջ ածանցը հստակորեն պահպանում էր իր արմատական նշանակությունը, իսկ մյուսների մեջ անկախանում որպես քերականական-ձևաբանական ածանց՝ բազմապատիկության սաստկության քերականական արտահայտիչ՝ երբեմն սրան զուգակցելով նաև իր բառակազմական պաշտոնը:

-Աա- բայածանցի և ալգածանց բայերի մեջ «կտրելու ընդհանուր գաղափար-գործողության կրկնության գաղափար» բովանդակալիս հարաբերակցության բնույթը բացատրելու համար մենք փորձել ենք օգտվել լեզվական միավորի, ալսպես կոչված, առաջնալիս և երկրորդական ֆունկցիաների տեսությունից¹³: Բնական-

¹² Հետաքրքրական է, որ մեր անցյալի բերականներից ոմանք իմաստալիս խիստ տարբերություններ չեն տեսել հայերենի բայակազմության մեջ գործող երկու ալսարժեք -աա- ածանցների միջև: Օրինակ, Բ. Դպիրը (Գիրք բերականութեան, Մադրաս, 1791, էջ 281—282) քրատել-ը նույնպես համարում է բազմապատկական ձև (հաճութական), քանի որ, իրօր, դրա մեջ թրով կտրելու, հատելու, երկու կամ ավելի մասերի բաժանելու իմաստին զուգահեռ զգալի է նաև կրկնության և մասավանդ սաստկության երանգը՝ թրով կտրատել, հարվածներ տալ, շատ տեղերից սաստկորեն վերալորել և այլն (տե՛ս ԱձՂԲ, էջ 383, Ամատ., էջ 222, Բալու, էջ 405): Դպիրի մոտեցումը կարող է նաև մեկ լրացուցիչ հիմնավորումը լինել այն պնդման, որ այդ -աա-երը երբեմնի բորոնվել են ծագումնաբանական սերտ միասնության մեջ, և դրանց իմաստալիս սահմանադատումը որոշ ձևերում բավական զովար է:

¹³ Այդ տեսության հիմնական էությունը հետևյալն է. եթե քերականական Ա ձևը ունի առաջնալիս (ա₁) և երկրորդական (ա₂) ֆունկցիաներ, ապա Ա-ի փոփոխությունը Ա₁ ձևի կարող է հանգեցնել ա₁ և ա₂ ֆունկցիաների մասնատման՝

նաբար, տվյալ դեպքում մենք օգտվել ենք դրա ընդհանուր գաղափարից միայն. առաջնային և երկրորդական ֆունկցիաները աստիճանաբար իրարից հեռանալով անկախանում են: Անկախանում ու տարբերակվում են նաև ածանցները. միևնույն ածանցն այս դեպքում կարող է ձեռք բերել կամ երկակի արժեք՝ բառակաղմական (իմաստային ի՞ր հատկացումներով) և քերականական (իմաստային ի՞ր հատկացումներով), կամ ամրանալ դրանցից միայն մեկի ուղորդում: Կատարվում է ելակետային նույն միավորի իմաստային երկփեղկում. հմմտ. -աւտ- ածանցը գլխատել-ի և կտրաւտել-ի մեջ, կամ քղքատել-ի իմաստային երկակի դրսևորումները՝ «թղթերը կտրել, հատել» (առաջնային իմաստ կամ -աւտ- ածանցի առաջնային ֆունկցիա) և «թերթերը հատ-հատ շուռ տալ, թերթել և այլն» (երկրորդական իմաստ կամ -աւտ- ածանցի երկրորդական ֆունկցիա, որը արդեն լրիվ անկախացել է ու քերականացվել): Այստեղ էլ հնարավոր է առաջնային ֆունկցիայի երկրորդացանցում և ընդհակառակը: Մեր կարծիքով, հայոց լեզվի -աւտ- ածանցավոր բայակաղմուկյան մեջ, բաղմա. պատիկության կերպիմաստի նախնական ձևավորման առումով, մենք ունենք հենց այսպիսի պրոցես:

Ինչպես կոտեսներ, բաղմապատկական -աւտ- (> -տ-) ածանցը մի խումբ բայերի մեջ ստուգաբանորեն ուղղակի կապվում է հաւտ- բայարմատի բուն նշանակության հետ, և հենց այդ հատկանշով էլ այդ բայերը մի տեսակ միավորվում են: Դրանք այն առանձնահատկությունն ունեն, որ արտահայտում են միայն կրկնության և սաստկության դադափարներ և, ասենք, -աւտ- ածանցավորների նման աչքի չեն ընկնում կերպային բաղմամաստությամբ: Սրա պատճառը, հավանաբար, քննարկվող բայաձևերի իմաստային վերոհիշյալ առնչությունն է ածանցի արմատական

Ա₁=ա₁, Ա₂=ա₂ և այլն: Ընդ որում, Ա₁ նոր ձևը կարող է ձգտել նույնպես ներթափանցելու ա₂-ի ֆունկցիոնալ ոլորտը: Սրա պատճառն այն է, որ Ա հին ձևը Ա₁-ի հետ որոշ ժամանակ համատեղում է ա₁-ի ֆունկցիոնալ ոլորտում, իսկ սա բավական հեշտացնում է Ա₁-ի ներթափանցումը ա₂-ի ոլորտը և այլն: Ա և Ա₁ ձևերի առաջնային և երկրորդական ֆունկցիաների այս տեղաշարժի մեջ կարևոր է նաև այդ ձևերի տարբերակումը (դիֆերենցիացիան) իմաստաբանական փոխարկման միջոցով. Ա-ն իր երկրորդական ֆունկցիայի համար փոխարինվում է Ա₁ նոր ձևով, որը սկսում է կատարել համարժեք առաջնային ֆունկցիա և այլն, և այլն (մանրամասն տե՛ս Е. Курилович, О методах внутренней реконструкции, сб. ст. «Новое в лингвистике», вып. 4, М., 1965, էջ 400):

նշանակություն հետ, որը մի հայտնի չափով սահմանափակում է բաղմամպատկություն բովանդակային ոլորտը:

Ստորեւ բերում ենք հայերենի -ատ- (>-տ-) ածանցավոր այն բայերը, որոնք բուն բաղմամպատկական ձևեր են, կամ էլ կրկնության որոշ երանդին զուգահեռ հիմնականում արտահայտում են զործողության սաստկականություն: Ածանցի նախնական նշանակության հետ ունեցած մերձավորության տեսակետից դրանք բաժանվում են երկու խմբի. 1. բաղմամպատկական բայաձևեր, որոնց մեջ առավել կամ պակաս չափով փահպանվել է (կամ կազմության հնարավորությունը հաշվի առնելով կարելի է դիտել) այդ մերձավորությունը, և որոնք ընդհանուր առմամբ կապված են որևէ բան կամ որևէ բանով հատելու, կտրելու դադափարի հետ (սա պայմանավորված է նաև բայական պարզ սկզբնատիպեր ունեցող մի շարք ձևերի բայիմաստով, որ նույնպես կապված է այդ դադափարի հետ. հմտ. կտրել, խածել, հերձել, ձղել և այլն) և 2. բաղմամպատկական մի քանի բայաձևեր, որոնց մեջ -ատ-ը այլևս կապ չունի հա-տ-ի հետ, և որոնք, ըստ այս հատկանշի, կազմավորվում են կարելի է վերագրել փոքր-ինչ ավելի ուշ շրջանի (առաջին խմբի բայերի ազդեցությամբ և նմանակությամբ)¹⁴:

ԱՌԱՋԻՆ ԽՄՐԻ -ԱՏ- (>-Տ-) ԱՄԱՆՅԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Կ ի շ ա տ ե լ «պատառոտել, բզկտել, հոշոտել, ծվատել»— նԶԲ, հ. 1, էջ 554, ԱՃՃԱՐ, հ. 2, էջ 174, Խոր., ԿԸ 3, էջ 474, Ստ. Սյունեցի, էջ 293, Աղթ., էջ 127 և այլն: Գրաբարում հակադրվում էր զիշել-ին: Բնույթով բոլորովին տարբեր է գլխատել, քառատել և այսօրինակ մյուս ձևերից: Բաղմամպատկական-սաստկական բայ է՝ սաստկականության գերակշռությամբ:

Դ ա ն կ տ ե լ «այս ու այն կողմից դանակով հարվածել, դանակով կտրտել, դանակի հարվածներ տեղալ, դանակահարել» (հմտ. կտրել-դանկտել հարադրությունը, նաև՝ դանգրռդէլ, լն. խոսվ.)—Հանդիպում է միջին դարական հայերենում՝ Սրտիկ, գտնվում է ըզբեղ (ՍԲԳՍ, էջ 57): Կազմության հնարավորությունը՝

¹⁴ Այս խմբի մեջ կան նաև գրաբարից եկող ձևեր, սակայն ուշ շրջան ասելով, նկատի ունենք -ատ- կերպածանցավորների ձևավորման սկզբնական դրությունը, որ պետք է շատ ավելի հին լինեի: Սա իհարկե չի նշանակում, թե առաջին խմբի բոլոր բայերը ձևավորմամբ շատ հին են. դրանց մի մասը հետնագույն շրջանի կազմություններ են:

դանակով. հատել > *դանակատել > դանկտել: Նախնական *դանակատել ձևի¹⁵ կոնկրետ նշանակությունը հնչյունափոխված տարբերակում հնչյունայամբ կարող էր լրացուցիչ նոր երանգներ ստանալ և ղուգակցվել կրկնության ու սաստկության իմաստների հետ: Սրան, անշուշտ, նպաստել են դանակով կտրելու կամ հարվածելու գործողության բնույթը և դաճկտել-ի կտ հնչյունախմբի նմանությունը -կտ- բաղադրյալ կերպածանցին: Այստեղ -տ- (<առ-) ածանցը երկակի արժեք ունի՝ բառակազմական և քերականական:

Թ Ղ Ք Ա Տ Ե Լ — կազմության մեջ նույնանում է քղքատել «թըղ-թեր կտրել, հատել» բայաձևի հետ (քղքեւը հատել կապակցությունից առաջացած): Թղքատել բայը թեև այնքան էլ հին չէ, բայց և այնպես դրա օրինակով կտրելի է ցույց տալ, թե ինչպես է կատարվել բովանդակային այն անցումն ու երկփեղկվածությունը, որ նկատվում է -առ-ածանցավոր բայերի մեջ: Հատելու, կտրելու ընդհանուր իմաստի հետ կապված բայը, որոշակի երանգավորումով, աստիճանաբար հանգել է նաև գործողության կրկնության գաղափարին: Իմաստային այս տեղաշարժը բնորոշ է նրանով, որ քղքատել-ը ձևոր է բերել նաև բառային բոլորովին նոր արժեք. ոչ թե թղթերը կամ թուղթը մի բանի անգամ կտրել և այլն, այլ թղթերը շրջել, թերթել և այլն: Թղքատել բայը երկփեղկված է: Հենց սրանով էլ պայմանավորված է -առ- ածանցի բնույթը: Մի դեպքում՝ բառակազմական (առաջնային իմաստով), մյուս դեպքում՝ գերազանցապես քերականական (երկրորդական իմաստով): Ժամանակակից հայերենում ունենք երկու այլիմաստ քղքատել¹⁶, եւ ի՞նչ գրական արեւելահայերենում դա իբրև բաղ-

15 Երբ ասում ենք նախնական կամ սկզբնական ձև (սրանց սկզբից դրել ենք աստղանիշ), ապա սա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե ընդունում ենք, որ դա անպայման երբևէ գոյություն ունեցել է: Եական այն է, որ ուրիշ ձևերում նման կառուցվածքի և իմաստի ըմբռնումը կար, այնպես որ բառակազմության և ձևակազմության պրոցեսը կարող էր ընթանալ նաև մտովի, համանման կազմությունների զուգորդությամբ և նմանակությամբ, և արդյունքում ստացվեք այն, ինչ պահանջված է իբրև ավարտուն և պատրաստի ձև:

Նույնը վերաբերում է նաև մյուս կազմություններին (յաճակով հատել և այլն): Այս դեպքում էլ խոսքը նման կապակցությունների պայմանական ընդունման և դրանց արտահայտած իմաստը բառային մեկ միավորով հաղորդելու բառակազմական ունել հնարավորության մասին է:

16 Իմաստային անցման կամ ղուգահեռականության նման երևույթ կա նաև համանիշ քերքատել բայաձևի մեջ. ինդրից դրադարանից Խսպանիայի պատմության վերաբերյալ զրբեր: Ամբողջ գիշերներ թերթատում էր (ՀՌ, էջ 203), ես... թերթատում եմ... օրացույցները (ԳՍՈՎ. արվա., 1964, № 4, էջ 8) և այլն:

մասդատկական բայաձև համեմատաբար քիչ է դործածվում, ասղա արեմտահայերենում դրուվյունը միանգամայն ալ է: Ահա վկայու-
թյուններ, որոնցում րղրատել-ը բացառապես բաղմասդատկու-
թյան նշանակութամբ է դործածված. Ինք սկսավ թղթատել...
թուղթերու խոշոր դեղ մը (Օտ., հ. 2, էջ 267), Թղթատեցին հին
մատյաններ (Աղամյան, էջ 221), Գիրք մը կթղթատե ավելի, քան
կկարդա (Չոպ., էջ 126), նաև՝ Ծառուկ., էջ 52, «Զարթօնք», 1964,
№ 207, ՀնՁԱ, էջ 113 և այլն:

Խ գ ր ա տ ե լ «սղոցով կամ սրով կտրատել, ճղճղել, հերձա-
տել»—ՆՁԲ, հ. 1, էջ 942: Հանդիպում է միայն զրաբարում: Կաղ-
մության հնարավորութունը՝ խզարով հատել> *խզարահատել և
այլն: Բովանդակութամբ բավական մոտ է բաղմասդատկության-
աաստկության իմաստին: Որպես հենարան հավանաբար ունեցել է
նաև խիզարել||խզարել «սղոցել» պարզ բայը:

Խ ա ծ ա տ ե լ (նաև՝ խածատումն, խածատանք)—ՄՀԱԳ, էջ
322, ՀնՎ, հ. Ա, էջ 192, Ջուղայեցի, էջ 7, ՖՐԲ, էջ 256, Դպիր, էջ
134, Կոխով, էջ 63, «Մեղու Հայաստանի», 1859, № 9, էջ 72, ԱՆՆ,
էջ 33 և այլն: ՆՁԲ-ն նշում է նաև խածատել-ի մեկ ալ իմաս-
տերանդը, որ համանիշ է խոցտել բային. Բազում վիրաւորս ի
նոցանէ խածատեալս (հ. 1, էջ 912): Խածատել-ի հետ հմմտ.
կծատել (ՆՁԲ, հ. 1, էջ 1102), որ հավանաբար նմանակությամբ
կաղմված ձև է:

Մ վ ա տ ե լ (հին՝ ծուատել)—Կաղմության հնարավորութունը՝
դրբ. ծիւ (>ծիւլ) «կտոր, պատառ»+հատանել||հատել>ծուատել>
ծվատել—Ա.տ-ը, ունենալով նաև բառակաղմական արժեք, լրիվ քե-
րականացվել է: Բարբառներում իմաստի սաստկացմամբ հրեմն
հանդիպում է՝ ծվատֆել<ծվատ+ք (<-կ-)+ել (ԲՄԳ, էջ 279,
հմմտ. ճղատքել «ճղճղել»): Մվատել-ի և ձևատել-ի խառնուրդից է՝
ձվատել. Երեսը ձվատել էր (Ճուղ., էջ 248):

Կ ո տ ո ռ ա տ ե լ¹⁷—ՆՁԲ, հ. 1, էջ 1117 և այլն: Կաղմությու-
նը՝ կոտոր «կտոր, պատառ և այլն»>կոտորել>կոտոր+ատ+ել
(<*կոտորհատել, հմմտ. կոտորհա՛տել, ԼՂԲՔ, էջ 400): Հայոց
լեզվի բոլոր հատվածներում տարածված են կոտորել և կո-
տորատել բայաձևերից հնչյունափոխված տարբերակները.

¹⁷ ՆՁԲ-ն նշում է նաև հաղվադեպ կոտորտել բայաձևը շատ բան կամ հա-
ճախ կոտորել, շատ կոտորների բաժանել> ընդհանուր նշանակութամբ (Եւ ի հրեղէն
մարմնոյն կոտորոտեալ ի վայր հոսէր, հ. 1, էջ 1118): Սա ավելի շուտ նմանա-
կության արդյունք է, քան ինքնուրույն ձևավորում:

որոնց երկու խմբերը, ծագումնաբանական ընդհանրություն ունենալով հանդերձ, փաստորեն տարբեր բայեր են՝ պատմականորեն ձևավորված իրենց ուրույն իմաստներով։ Ելակետային այս բառայինները համապատասխանաբար տվել են հետևյալ հիմնական ձևերը՝ կոտրել > կոտրատել (կոտորատել-ից՝ երկրորդ վանկի ձայնավորի սղումով) > կոտրտել (կոտրատել-ից՝ միջին ձայնավորի սղումով) և կտրել > կտրատել (պայմանականորեն՝ կոտորատել-ից՝ առաջին վանկի ձայնավորի սղումով) > կտրտել (կտրատել-ից՝ միջին ձայնավորի սղումով)։ Բնորոշ է, որ ինչպես սլաքները, նաև էլ մանավանդ ածանցավորները աչքի են ընկնում փոխաբերական իմաստներով, որոնք ընդարձակում են դրանց գործածության ոլորտն ու արտահայտչական հնարավորությունները։ Բնագրային վկայությունների համար տե՛ս կոտրատել՝ Պռ., հ. 1, էջ 99, ԱՂԸԵ, էջ 133, 606, 23, էջ 250, ԺԽ, էջ 389, Խանդ. ՄՍ, էջ 629, ՏԽ, ՉՏ, էջ 6, 194, և այլն, կոտրտել՝ ԳՍՔ, էջ 33, Հերացի, էջ 38, ՍՄ, հ. Բ, մասն 1, էջ 235, Երզնկացի, էջ 163, «Մեղու Հայաստանի», 1859, № 31, էջ 247, Սևակ, էջ 182, Վերդ., էջ 466, Դար., էջ 76 և այլն, կտրատել՝ Էվկլիդես, էջ 68 (Եթե գիծն աբ կտրատել է ի յերկու բաժինս ի կետն և. դժվար չէ նկատել որ այստեղ կտրատել-ը կապված է կտրելով երկու մասի հատելու իմաստի հետ), Քուշակ, էջ 61, ՀնՎ, հ. Ա., էջ 129, 133, Քուշար, գ. 2., էջ 674 և այլն, կտրտել՝ ՄՀԱԳ, էջ 165, ԱԶՀ, գ. 2. էջ 164, ԳՍՔ, էջ 49, Խանդ., էջ 592, ՀժՀՔ, հ. 4, էջ 96, Սիպիլ, էջ 116 և այլն։ Կոտրտել-ն ու կտրտել-ը ունեն նաև կերպիմաստային լրացուցիչ երանգավորում՝ որոշ սաստկականություն։

Հ ե ր ծ ա տ ե լ (հմմտ. հերձոտել) — ՆՀԲ, հ. 2, էջ 94 և այլն։ Միջին գրական հայերենում հերձտել||հերձտլ (ԳՍՔ, էջ 111, 138, 187 և այլն), որ սղումով առաջացած ձև է։ Հայկադյան նոր բառարանը (հ. 2, էջ 142, նաև՝ ՄՀԲԲ, հ. 3, էջ 153) որպես «բառ անստույգ» նշում է հերձածել ձևը «հերձատել, հերձոտել» նշանակությամբ (Հրձածեալ և ցրուեալ ղճակատ բանասարկո՞ւին)։ Նկատի ունենալով իմաստային լրիվ համապատասխանությունը, կարելի է ենթադրել, որ անստույգ համարված այս բառաձևը հերձատել-ի կամ գրչագրական աղավաղությունն է, կամ դրա հնչյունափոխված մի հազվագեղ տարբերակը։

Ձ և ա տ ե լ «պատառոտել, բզկտել, ծվատել, ձեձեկ» — Պարզ նախատիպի (ձևել) բուն իմաստից փոքր-ինչ տարբեր է։ Ածան-

ցը զգացնել է տալիս իր ձեռ-իմաստային ընդհանրությունը հատ-բայարմատի հետ՝ ձեկելով հատել: Սրա համար հմմտ. բբբ. ձևտել սղված բայը «մեջտեղից կտրել, հատել, կիսել» նշանակությամբ (ԱՃՔՀԲ, էջ 262)¹⁸:

Ճ դ ա տ ե լ «ձղոտել, կտրելով մասերի բաժանել և այլն»— շԳՂ, էջ 45, 48, 200, շԲ, հ. 1, էջ 369 և այլն: Սրա մեջ ածանցի առաջնային և երկրորդական ֆունկցիոնալ տարբերակումները թեև մեծ մասամբ պայմանավորված են բայաձևի գործածության հետ, այսինքն՝ իրադրային բնույթ ունեն, բայց և այնպես գերակշռողը բաղմասպատկական-սաստկական իմաստն է: Բարբառներում իմաստի սաստկացմամբ երբեմն հանդիպում է՝ նղատեի < ձղատ + ք (< -կ -) + ել (ԲՍԳ, էջ 374, հմմտ. ծվատքել): Հազվա-դեպ այս բայաձևի համար հմմտ. Հողմոյն խառնուխուռն հընչման, ղղէմս ղերես մարդոց ճղատկէին. ձղատկեալ մաղերն Մէյրէմին. ի վերայ կրծոց խօճային (տե՛ս Հ. Ս. Սահակյան, Երևմիա Քյոմուրճյան, Երևան, 1964, էջ 158): Այստեղ առաջին նղատ-կել-ը իմաստով կապված է ձղելու, պատռելու, իսկ երկրորդը՝ մա-սերի բաժանվելու, ճյուղ-ճյուղ լինելու հետ:

Մ ս ա տ ե լ «կմշտել, կմշտտել, միսը սեղմելով ճխլել»—Կաղ-մության հնարավորությունը՝ միսը հատել > *մսհատել > մսատել (հմմտ. մսահտիլ ճընկնելով մարմնի մի տեղը վնասել», ԱՃՂԳԲ, էջ 800): Ածանցը խապառ կորցրել է հատ-ի հետ իմաստային ընդ-հանրությունը և ունի երկակի արժեք: Մեր ձևոքի տակ կա միայն մեկ վկայություն. Յուր մարմնի փափուկ մսերը ճմկտել, մսա-տել, կապուտ լեղակ էր շինել (Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 325):

Յ ո շ ա տ ե լ—նարեկացի, ԻԶ, էջ 88, Ջուղայեցի, էջ 292, ՀնՎ, հ. Բ, էջ 169 և այլն: Տե՛ս Հոշոտել:

Պ ա տ ա ո ա տ ե լ—Սեբաստացի, էջ 107: Կաղմության հնա-րավորությունը՝ պատառ հատել > *պատառհատել > պատառատել: Խիստ հազվադեպ է նաև սրանից կաղմված պատառատուն ածա-կանը (Բաղ., էջ 227):

¹⁸ Ձևտել > ձևտել-ի հետ հմմտ. նվատել > նվտել (< ճիվ + հատել, ՄՀԲԲ, հ. 3, էջ 227), որտեղ նույնպես նկատելի է անցումը կտրելու ընդհանուր գաղա-փարից դեպի բաղմասպատկական-սաստկության կիրախմաստը: Սրանից նվտել-ը մի տեսակ լրացուցիչ սաստկություն է ստացել՝ բաղադրվելով ածանցա-կան նոր տարրով՝ ժըվըրդեց զօղն անկըճէն (ՀնՎ, հ. Բ, էջ 54): -Ռտ-||-րտ- ածանցավորների նմանակությամբ է: Ձևավորումով բոլորովին ուրիշ է ձևտել-ը (ձեկել > ձևատել > ձևտել և ձեկել > ձևտել):

Փ Լ Ե Ր Ա Տ Ե Լ — ԱՂԸՆ, էջ 43 և այլն: Կաղմության հնարավորությունը՝ փետուր հատել > *փետուրհատել > *փետրհատել > փետրատել¹⁹: Սրանից միջին ձայնավորի սղումով և Ե > Ն անցումով ստացվել է ավելի սաստկական փետռել ձևը (Խրբ., ՊԼ., Սվեդ., Ուրմ. Խ., Հմշ. և այլ բարբառներում): Ոչ միասնական գրություն մեր ժամանակն է նաև գրական տրեմտահայերենում. տե՛ս Կռիլով, էջ 340, Մեծարենց, էջ 229, Վարուժան, էջ 129, Չոպ. էջ 60, Շանթ., էջ 81, 92 և այլն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՄԲԻ — ԱՏ — ԱՄԱՆՑԱՎՈՐ ԲԱՅՆՐ

Լ ա ր ա տ ե Լ «որսի կամ թշնամու ետևից ընկնելով սաստկորեն հալածել, հաղվադեպ նաև՝ ձգել, բարբշել» — ՇՎՍ, մաս 2, էջ 106, ԱՃՀԴԲ, էջ 413 և այլն: Բրբ. լարել «վանել, բշել, ետևից ընկնել և այլն» բայի (Ամատ., էջ 242) բաղմուտատկական-սաստկականը:

Խ ա ն ձ ա տ ե Լ — ՆԸԲ, հ. 1, էջ 921, հ. 2, էջ 179, ԱՍՀԿ, էջ 674 և այլն: Հանդիպում է միայն գրաբարում: Խանձել բայից:

Խ ա ր շ ա տ ե Լ ի խ ա ր շ ա տ ի Լ «սաստիկ խաշել, դաղել, նաև՝ ծարավից պապակել» — ՆԸԲ, հ. 1, էջ 932, ՀՊՏ, էջ 87 և այլն: Խաբշել բայից:

Խ ո ց ա տ ե Լ — Աղթ., էջ 195: Նմանակություն մեր կաղմված հաղվադեպ ձև:

Մ ո ր ք ա տ ե Լ — Պռ. ԵԺ, հ. 4, էջ 391: Հավանաբար, հեղինակային կաղմություն է (Եթե տպագրական վրիպակ չէ): Բառարաններում գրանցված չէ:

—Ատ— ածանցը կրկնավոր բայաձևերում: Կրկնավոր բարդությունների մեջ բաղմուտատկական —ատ— ածանցի գործածությունը գերազանցապես բարբառային-խոսակցական բնույթ ունի, թեև ածանցավոր մեկ-երկու ձևեր անցել են գրական լեզվին և ընդհանուր ճանաչում գտել: Կաղմության առանձնահատկությամբ դրանք նույնպես բաժանվում են երկու խմբի. առաջինին պատկանում են ալն կրկնավորները, որոնք համապատասխանաբար ունեն ածան-

¹⁹ Հովհ. Գաղանճյանն իր «Նոր քերականություն արդի հայերեն լեզուի» աշխատության մեջ (էջ 81), բացատրելով բաղմուտատկական մի ճանի կերպածանցների ծագումը, գրում է, որ դրանք այլ մասնիկների սղված ձևերն են: Այսպես՝ —ու—ն —ատ անվանականի մնացորդն է, իսկ սա էլ հատ— արմատի հնչյունափոխված տարրերակր: Բերում է հետևյալ օրինակները՝ պատառա + հատել = պատառ + առել = պատռտել, փետուր + հատել = փետր + առել = փետրտել և այլն:

ցաղուրկ ձևեր, իսկ ածանցն էլ հանդես է գալիս դուռն քերականական արժեքով, մյուս խմբի մեջ մտնում են այն կազմությունները, որոնք չունեն ածանցաղուրկ ղուգակիցներ, իսկ ածանցն էլ հանդես է գալիս երկակի արժեքով՝ բառակազմական և ձևաբանական:

Ածանցավոր այս բայաձևերն իրենց կերպիմաստային յուրահատկությամբ մենք ընդհանուր առմամբ համարում ենք բազմապատկական-սաստկական կազմություններ, որոնց մեջ սաստկությունը մեծ մասամբ հանդես է գալիս իբրև լրացուցիչ իմաստ և ավելի հազեցնում բաղմապատիկության գաղափարը²⁰: Կան, իհարկե, ածանցավոր մեկ-երկու ձևեր, որոնք սաստկության երանգ բոլորովին չունեն (հմմտ. ջոկջոկատել):

Առաջին խումբ

Լիզլիզատել—Ամատ., էջ 248 և այլն: Լիզլիզել-ից: Սրա համար որպես ածանցման հենարան ծառայում է նույնպես բրբ. լիզատել ձևը: Սրանց նկատմամբ լիզլիզատել-ի մեջ կա իմաստաբերանգային որոշ գունավորում՝ գուրգուրանքով լիզել, լիզմզել և այլն:

Խեքմեքատել—ԱՃՀԳԲ, էջ 458 և այլն: Խեքել «ծուռ-ծուռ նայել և այլն» բայի խեքմեքել կրկնավորից:

Մոմոատել (նաև՝ ծոմոատվել «կոտրատվել, նաղ անել և այլն») — Պո., հ. 1, էջ 435, Բակ., էջ 400, 405 և այլն:

Հուրհրատել—Խանդ. ՄՍ, էջ 37 և այլն: Հուրհրալ-ից: Բարբառային տարբերակների համար տե՛ս Ժ, էջ 166, ԼՂԲԲ, էջ 414 և այլն:

Ճղնղատել—ԱՃՀԳԲ, էջ 723 և այլն: Ճղնղել-ից: Հենվում է նղատել-ի վրա: Շատ ավելի տարածված է ածանցաղուրկ կրկնավորը (Ա.ՂՀ, գ. 22, էջ 186, ԺՀՀ, էջ 154, 383, ՀԺՀԲ, հ. 3, էջ 59, 128 և այլն):

Շողշողատել (նաև՝ շողշողատիլ)—ԱՃՀԳԲ, էջ 837 և այլն: Շողշողալ-ից:

Ջոկջոկատել—ԱՃՀԳԲ, էջ 938 և այլն: Ջոկջոկել-ից:

²⁰ Ա. Արբահամյանը, նկատի առնելով այս կրկնավորների ձևա-իմաստային առանձնահատկությունները, առաջարկում է —ատ— ածանցն այստեղ համարիլ բաղմապատկական-գորացման ածանց, «իսկ նրանով ածանցված բայերը՝ այդ կերպի բայեր», որովհետև կրկնավորի վրա այդ ածանցի ավելացումը առավել ցայտուն է դարձնում կերպային գաղափարը (տե՛ս Ա. Ա. Արբահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Երևան, 1962, էջ 282):

Օ վ ծ վ ա տ ե լ—ԱՅՀԳԲ, էջ 530 և այլն: Սրա ձևա-իմաստա-
յին հենարանն է ծվատել—ը, որի համեմատությամբ կրկնվող
գործողությունն այստեղ ավելի սաստկացված է:

Մ ա մ ա ա տ ե լ «միսը բզկտել, ծվատել»—Պռ., հ. 2, էջ 362:
Բառարաններում պրանցված չէ:

Տ ու ռ տ ու ռ ա տ ե լ «ծեծելիս բռնեցրով մեկին վրա-վրա
հարվածել, բռնեցքը ստեպ-ստեպ վրա տանել ու ետ բերել»—
Ամատ., էջ 636: Հավանաբար, կաղմված է տալ բայի տո՛ւր
հրամայական ձևի կրկնությամբ, որ բայացել է -աա- ածանցի
կցումով: Այս տուր-ը տուր տալ, տուր ուտել, տուր ու ծեծ
տալ և նման այլ կապակցություններում ձևեր է բերել ան-
վանական արժեք «ծեծ, հարված, բռնեցք» նշանակությամբ, որ
շատ լավ երևում է նաև տուր վրա բերել «ծեծելու համար մե-
կի վրա բռնեցք բարձրացնել» արտահայտության մեջ (նույն տե-
ղում սրա հետ համատ. ձևերը վրա բերել, ձեռք բարձրացնել
և այլն): Որ տալ-ի տո՛ւր ձևը կաշող էր անկախանալ
և զիտակցվել իբրև ինքնուրույն բառային միավոր, հաստատվում է
նաև բրբ. տուր բառով, որի մասին «Աղգաղբական հանդեսը» գր-
քում է. «Ծթն մինը մեռնելիս մէջքի վրայ կապույտ բծեր է ունենում,
ասում են, թե նա «տուրից» է մեռել. այսինքն ողիները «տուել» են
(խփել են) նրան և այդ կապույտ բծերը հարուածի հետքերն են»
(Գ. Ն., էջ 213):

-Ուտ-(>-տ-): Հայերենի տարբեր հատվածներում բավական
տարածված և բուն բաղմապատիկության զաղափարի արտահայ-
տության տեսակետից հարուստ դրսևորումներ ունեցող ակտիվ
ածանցներից մեկն է: Այս հատկանշով -ոտ-ը որոշակիորեն ա-
ռանձնանում է մյուս կերպածանցներից: Հիմնականում դրա մի-
ջոցով է, որ ձևաբանական հնարավորություն է ստեղծվում զու-
գակցելու գործողության կրկնության և կրկնվող գործողության
հետ առնչվող առարկաների քանակական հարաբերության իմաստ-
ները (հմտ. բաղմասութեկտ—և բաղմասութեկտ-բաղմասպատկա-
կան բայերը): Համապատասխան կաղմություններում -ոտ-ը հան-
դես է գալիս բաղմապատիկության զաղափարի փաստորեն տար-
բեր իմաստային առումների միաձուլությամբ կամ, այլ կերպ
ասած, կերպային բաղմիմաստությունը:

Ստորև փորձ է արվում ընդհանուր ձևով ներկայացնելու -ոտ-

(>-ա-) կերպարանների ծագման և այլ հարցերի վերաբերյալ մեր մի քանի նկատառումները, որոնք ուղղակի տունչություն ունեն այդ ածանցյալ կազմված բայաձևերի կերպարանի որոշ նշանակությունների ըմբռնման, ինչպես նաև հայերենում բազմապատկություն դադարափարի ձևավորման հնարավոր ուղիներից մեկի հետ:

Այսինքն բառակազմական անվանական -ոտ ածանցից, որի ծագման մասին հայ բերականագիտություն մեջ կա երկու տարբեր կարծիք: Ավելի տարածված է այն տեսակետը, թե արմատի իմաստի մթագնումով և կորցնելով առաջին բաղաձայնը՝ բարդ բառերի երկրորդ բաղադրիչը հոտ-ը ժամանակի ընթացքում վերածվել է -ոտ-ի (հիվանդահոտ > հիվանդհոտ > հիվանդոտ, վարդահոտ > վարդոտ և այլն), հեռացել իր սկզբնարմատի նյութական իմաստից, դարձել ածականակերտ ածանց և ստացել շատ որոշակի նշանակություն, որը է «մի բան ունենալու» ընդհանուր դադարափար իմաստային իր ավելի կոնկրետ դրսևորումներով՝ «ժամանակավորապես կամ մնայուն կերպով մի բան վրան կամ մեջը ունենալ», «մի բանով պատած լինել», «մի բան դարձած, մի բանի վերածված» և այլն: Այնուհետև կազմվել են նորանոր ածանցավոր բառեր, որոնց մեջ հոտ իմաստի հետքն անգամ չկա. օր.՝ թանսքոտ, ջրոտ և այլն: -Ոտ-ը անկախացել է իբրև բառակազմական ածանց: Համապատասխան ածանցավորներից կազմվել են նաև բայաձևեր՝ թանսքոտել, ջրոտել և այլն²¹, որոնք ձևա-իմաստային հետաքրքրական առանձնահատկություններ ունեն²²:

21 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 226: Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 179: Ս. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 53: Դժվար չէ նկատել, որ հոտ «բույր» արմատից առաջին բաղաձայնի անկումով -ոտ-ի ստացումը ձևավորմամբ բացահայտորեն նմանեցված է հաո- > -աոտ անցմանը. հմտ. փայտահատ > փայտհատ > փայտատ, պուշահատ > պոշահատ > պոշատ և այլն:

22 Ա. Ա. Արուհամյան, նշված աշխ., էջ 278—281: Մեր նպատակներից թեև դուրս է քննել հայերենի -ոտ անվանական ածանց ունեցող բայերի կազմությունը, սակայն նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ մեղանում այդ բայերի՝ ձևական հատկանշով որևէ խմբավորում կատարված չէ, ավելորդ չենք համարում ստորև ծանոթության կարգով տալու դրանց կառուցվածքային մի քանի տիպերը:

Առաջին տիպ—առկա են -ոտ անվանական ածանցավոր համապատասխան բառաձևը և նույնարմատ բայական ածանցադրի կազմությունը (վերջինս ածանցավոր բայերից բոլորովին տարբեր իմաստ կարող է ունենալ)՝ ջուր > ջրոտ > ջրոտել (ջրել) և այլն:

Երկրորդ տիպ—առկա է -ոտ անվանական ածանցավոր համապատաս-

Անվանական -նա ածանցի առաջացման այս ուղին որոշ բա-
ռաձեւերում, իհարկե, կարող էր և հենց այսպես էլ իղած լինել
(ծխոտ < ծխահոտ)։ Իմաստը ևս կարող էր փոփոխության ենթարկ-
վել՝ «հոտ ունենալուց» անցնելով «մի բանից շատ ունենալու» նշա-
նակությանը (կեղտոտ < կեղտահոտ), որ նույնպես հատկանշի
պատկանելության, առատության ու շատության արտահայտու-
թյունն է։

Սակայն նկատի ունենալով -նա ածանցի իմաստային որոշ
կարգի դրսևորումները, մենք ավելի հավանական ենք համարում
դրա առաջացման մյուս ձևնապարհը, որի ելակետն է -ոտի հոդ-
նակերտ մասնիկը։ Գրաբարյան մի շարք բառաձևերում այդ մաս-
նիկը եղել է հոգնակիության և հավաքականության ցուցիչ։ օր.
ոսկրոտի (նաև՝ ոսկրոտիք), փոռոտի (նաև՝ փոռոտիք), ցնցո-
տի (նաև՝ ցնցոտիք) և այլն։ Նույն մասնիկը ածանցական
դերով հանդես է եկել սնոտի, չոտի, հնոտի, զագրոտի,
պատառոտի և այլ ածականների մեջ։ Այս -ոտի-ի վերջնա-
հնչյունի անկումով ստացվել է հայերենի գրեթե բոլոր հատված-
ներում շատ տարածված բառակազմական -նա ածանցը²³, որը
հանդես է գալիս նաև բայակազմության մեջ՝ անվանակազմ և բա-
յակազմ ձևերում ունենալով իմաստային բոլորովին այլ դրսևո-
րումներ (հմմտ. ցնխոտել և կապոտել)։ Հայ քերականագիտու-
թյան մեջ առաջին անգամ Մխիթար Սեբաստացին էր, որ առաջա-
դրեց անվանակազմ և բայակազմ բայերի մեջ -ոտ-ի (նաև
-աւո-ի) իմաստային տարբերուման պահանջը²⁴։ Այնուհետև
սրան անդրադարձավ Մ. Աբեղյանը, իսկ հետո Ա. Արբահամյանը

խան բառաձևը, բայց չկա նույնարմատ բայական ածանցադրի կազմությունը՝
ցեց>ցեցոտ>ցեցոտել և այլն։

Երբ որ դ տի պ—առկա է նույնարմատ բայական ածանցադրի կազմու-
թյունը, բայց չկա -նա անվանական ածանցավոր համապատասխան բառաձևը՝
մրափ>մրափել և մրափոտել>մրափտել\մրափտել «մրափն աչքերը կոխել, մեկ
մրափել, մեկ արթնանալ» (Ար., Շրկ., Եվդ. և այլ բարբառներում) և այլն։

Չ որ ք որ դ տի պ—չկան -նա անվանական ածանցավոր համապատասխան
բառաձևը և նույնարմատ բայական ածանցադրի կազմությունը՝ այժ և այժոտել
«զայրանալ, դժոխություն անել», մարդ և մարդոտիլ «մարդ դառնալ» (Եվդ. բրբ.) և
այլն։

23 Ա. Ղաբիբյան Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածու-
թյուն, էջ 100։

24 Մ. Սեբաստացի. Քերականութիւն գրարառի լեզուի հայկադան սեռի, Վենե-
տիկ, 1730, էջ 310։

հիմնավորապես ցույց տվեց ոչ բայական և բայական (անվանական և բաղմամասնական) նույնանուն այդ -ոտ-երի բառակազմական և ձևակազմական տարբերակվածությունը՝ դա շտարածելով ածանցի ծագման վրա²⁵։

-Ուտ անվանական ածանցի «մի բան ունենալու», ինչպես նաև «մի բանից շատ ունենալու» նշանակությունները բայաձևերում կարող էին յուրահատուկ վերաիմաստավորման ենթարկվել՝ հասկանալի առատությունից, առարկայական հոգնակիությունից և հավաքականությունից անցում կատարելով դեպի գործողության հոգնակիությունը՝ կրկնություն, կրկնվող գործողության հետ առնչվող առարկաների շատություն և այլն։ Հենց այս են, հավանաբար, նկատի ունեցել այն ուսումնասիրողները, որոնք «սաստկութիւն և առատութիւն» ցույց տվող անվանական -ոտ ածանցը նույնացրել են բաղմամասնական -ոտ-ի հետ (Ա. Բագրատունի)²⁶, բայական կերպածանցի և անվանական ածանցի ծագումնաբանական ընդհանրությունը հիմնավորել դրանց իմաստային սերտ մերձավորության հանգամանքով, բաղմամասնական բայերի և անունների (նաև՝ անվանական բայերի) մեջ այդ ածանցը կապել հատկանշի շատության, առատության և հոգնակիության հետ (Ա. Տոմսոն)²⁷։ Սա ցույց տալու համար բերենք անվանական բայաձևեր, որոնք բացահայտորեն կապված են «որևէ բանի հոգնակիություն» դադափարի հետ և գործողությանն առնչվող իրենց «առարկաբանությունը» բուն բաղմամասնական բայերի հետ իմաստային մերձավոր շփման եղբեր ունեն. այսպես՝ բարբոս-դէլ «շատ սլարտերի հանձն առնել» (նաև՝ բարթօդած «շատ սլարտերի վերցրած» <բարթօդ «շատ սլարտերի ունեցող», տե՛ս

25 Մ. Արեղյան, *նշված աշխ.*, էջ 291—282։ Ա. Ա. Արամյան, *նշված աշխ.*, էջ 278—281։

26 Ա. Բագրատունի, *Հայերեն բերականությունի ի պէտս զարգացիւոց*, էջ 680։

27 А. Томсон, *Историческая грамматика современного армянского языка* в городе Тифлисе, СПб, 1890, էջ 226։

Բաղմամասնական -ոտ- կերպածանցը նա ծագումնաբանորեն կապում է ածականակերտ անվանական -ոտ-ի հետ և դա բացատրում այսպես. քանի որ -ոտ (որբ. -ուտ) վերջավորվող ածականները ցույց են տալիս որևէ բանից շատ ունենալը, ապա դրանցից կազմված բայերը ևս արտահայտում են հատկանշի առատության, շատության կամ ձեռքբերման իմաստ՝ գործողության արդյունքի տեսակետից. օր.՝ *ախպոտիլ*, *ալրոտիլ*, *օրթնդոտիլ* և այլն։ Նույն այս -ոտ-ը գործում է նաև բաղմամասնական բայակազմության մեջ և արտահայտում գործողության կրկնություն, որ ինքնին արդեն հատկանշի քանակական դրսևորում է։

Կ. Զալաշյան, Նոր Նախիջևանի բարրառի բառարան, 2. Աճառ-
յանի անվան լեզվի ինտիլիտուտի արխիվ²⁸), ծագումն էլ > ձագ-
ումն էլ «միջատների, սողունների բաղմաթիվ ձագ հանելը և այլն»
(ԲՍԳ, էջ 355) և այլն:

Բաղմապատկական բայերի հատկապես բաղմասութեկտու-
թյան և բաղմաթեկտության դրսևորումները ավելի քան հստակ
պահպանել են -ոտ- բաշածանցի բովանդակային ընդհանրութե-
նը հին -ոտի հոգնակերտի հետ: Եվ իրոք, մի՞թե զուտ պատահա-
կանություն է, որ հայերենի բաղմաթիվ պարզ և բաղադրյալ կեր-
պածանցներից բաղմաթեկտության և բաղմասութեկտության
դադափարի համար ընտրված է հատկապես -ոտ-ը (առանց բա-
ցառության, բաղմաթեկտ-բաղմապատկական ալլաժանց ձևերը
մենք համարում ենք ավելի հետնագույն շրջանում նմանակու-
թյամբ կազմված):

Այսպիսով, հայերենում ունենք ծագումնաբանորեն մեկ -ոտ-
ածանց, որը բայակազմության մեջ հանդես է գալիս բառակազմա-
կան տարբեր արժեքներով և ֆունկցիոնալ տարբերակվածությամբ,
սակայն -ոտ-ի անվանական և բայական արտահայտությունների
մեջ ընդհանուրը «ինչ-որ բանի շատություն» զադափարն է, որ
տարբեր կազմություններում ի հայտ է գալիս տարբեր առնչու-
թյուններով: Այստեղ միանգամայն ազատ կերպով կարող էր դուր-
ծել նաև ելակետային միևնույն միավորի ֆունկցիոնալ երկփեղկ-
վածության երևույթը. միևնույն ածանցին տրվում են իմաստային
տարբեր հատկացումներ:

Բաղմապատկական -ոտ- կերպածանցի ծագման մասին, ել-
նելով մեզ արդեն հայտնի «հոգնակերտ կամ հավաքական մաս-
նիկներ» > բաղմապատկական կերպածանցներ» բանաձևից, իր մի
շարք աշխատություններում խոսել է նաև Ա. Մուրվալյանը: Նա
գրում է. «Ոտ. սրա ի մասնիկավոր ձևն է՝ -ոտի. սաևս-աուի
ածանցի նման անուններից բայերին է անցել հավաքական իմաս-
տով (վերջիններիս մեջ առաջ բերելով վիաստային որոշ երանգա-
վորումներ), ինչպես, օրինակ՝ *պատառոտի † պատառոտել (կամ
պատտոտել) «պատառ-պատառ անել», *հնձոտի - հնձոտել «բոլոր
արտերն էլ հնձել», *վառոտի † վառոտել «բոլորն էլ վառել»,
† *մորթոտի մորթոտել «բոլորը մորթել» և այլն:

Այս ածանցը բայաձևերի մեջ ցույց պետք է տար, նախ և ա-

28 Այսուհետև՝ Կ. Զալաշյան:

ոսջ, ենթակայի (գործող անձի) կամ ուղիղ խնդրի հավաքական («շատ») լինելը (չեզոք բայերում), այնուհետև՝ մի ուղիղ խնդրի կամ միանման խնդիրների շատ մասերում ենթակայի (գործող անձի) կատարած գործողության կրկնությունը (անցողական բայերում), որից և, վերջապես, գործողության տեսականությունը կամ ինտենսիվությունը և այլն»²⁹,

Մեզ անհավանական է թվում Ա. Մուրվալյանի այն տեսակետը, ըստ որի անվանական -ոտի հոգնակերտ մասնիկավոր ձևերի անմիջական բայացման միջոցով են կազմվել համապատասխան բաղմապատկականները, որի ընթացքում էլ հենց ստացվել ու ըմբռնվել է -ոտ- կերպածանցը: Մեր հիմնական առարկություններից մեկը հետևյալն է. նա որպես հնձոտել, վառոտել, մոր-քոտել բաղմաօբյեկտ-բաղմապատկական բայերի հնարավոր ենթադրելի նախաձևեր բերում է հավաքականության փմաստ ունեցող *հնձոտի, վառոտի և *մորթոտի կազմությունները, որոնք, ըստ երևույթին, պետք է որ նշանակելին «հնձված շատ բաներ», «վառված շատ բաներ» և «մորթված շատ բաներ»: Այստեղից, սրանց բայացման հետևանքով, վերափոխափոխմամբ անցումը դեպի բաղմապատկական գաղափարի այս կամ այն կոնկրետ երանգը, իհարկե, հնարավոր էր, սակայն համանման շատ հայտնի որոշ կազմություններ, որոնք նույնիսկ հեռվից հեռու որևէ առնչություն չունեն մեզ հետաքրքրող կերպային գաղափարի հետ, հիմք են տալիս այդ հնարավորությունն ընդունելու սոսկ տեսակա-նորեն ու մեծ վերապահումներով: Ինչո՞ւ, օրինակ, -ոտի ածանցով կազմված անիրական հենց այս ձևերը բաշանալով պետք է դառնային բաղմապատկականներ՝ այն դեպքում, երբ, ասենք, եմոտիլ «փշանալ, դատարկվել, նաև՝ սնոտի բաների ետևից ընկնել» (սին+ոտի>սնոտի «սին, փուշ, դատարկ»>սնոտի+իլ>սնոտիլ, ՆԸԲ, հ. 2, էջ 725, ԱԾՀԱԲ, հ. 6, էջ 230) և չփոտիլ «չբանալ, անհետանալ» (չիթ+ոտի>չթոտի «չնշին, փուշ, ստոր»>չթոտի-իլ>չթոտիլ, ՆԸԲ, հ. 2, էջ 582) բայաձևերում բաղմապատկական երանդի նշույլ անգամ չկա, թեև կազմությամբ սրանք ևս որոշ չափով հարմար են գալիս հեղինակի սխեմային:

Ա. Մուրվալյանի մոտ ստացվում է «-ոտի հոգնակերտ մասնիկ> -ոտ- բաղմապատկական ածանց» ուղղակի անցումը: Մենք

²⁹ Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, էջ 291: Թե հեղինակն ինչպես է պատկերացնում բայաձևավորման այս ընթացքը, ստորև կտեսնենք ծավալուն բայի օրինակով:

այս կապակցության մեջ մտցնում ենք մի միջնորդ օղակ (ծակոտի > ծակոտ > ծակոտել), որը մի հայտնի չափով պարունակում է ինչպես առաջինի, այնպես էլ երրորդի որոշ հատկանիշները: Հասկանալի է, որ այս անվանական միջնորդ օղակի իրական գոյությունը քիչ թե շատ ցուցադրելի է միայն մի քանի բաղմապատկական բայաձևերում, այնպես որ -ոտ- (>-տ-) կերպածանցի և դրանով կազմված բայերի տարածման գործում վճռական դերը վերջին հաշվով պատկանում է նմանակությունը: Ավելի անվանական բնույթի կազմություններում ածանցն աստիճանաբար սկսել է կապվել բաղմապատկության հետ և ապա հասակորեն գիտակցվել իբրև կերպածանց, որ այլևս իմաստով նույնը չէ -ոտ բուն անվանականի հետ: Հենց այս հանգամանքն էլ, անշուշտ, հիմք է տվել նորիմաստ -ոտ-ի գործածությանը զուտ բայակազմ պարզ և կրկնավոր ձևերում, որոնց մեջ բաղմապատկության քերականական իմաստը ավելի ազատ ու անկաշկանդ դրսևորում են և հստակ տարբերակվող երանգային առումներ ունի:

Այժմ բերենք հայերենի տարբեր հատվածներից -ոտ- (>-տ-) կերպածանցավոր բայաձևեր, որոնք բաժանել ենք չորս հիմնական խմբի: Սկզբում ներկայացնում ենք այն խումբը, որ ամենամեծն է և պայմանականորեն կարելի է անվանել խառը տիպ. այստեղ բաղմապատկության գաղափարը կերպիմաստային այս կամ այն կոնկրետ հատկացումով որոշակիորեն պայմանավորված չէ:

Ա ս ե ղ ն ո տ ե լ > ա ս ղ ն տ ե լ «ասեղով ծակոտել և այլն» (նաև՝ ասղնտուր, ասղնտումն, ասղնտոց) — կազմությունը ասեղն ձևից, իսկ խիստ հազվադեպ ասեղել-ը սրա բուն նախատիպը չէ: Բնագրային վկայությունների համար տե՛ս «Աշխարհ», շաբաթաթերթ, 1967, № 325, Մեծ., էջ 150, Արփ., էջ 299 և այլն: Բարբառներում ունի ձևա-իմաստային այլեայլ արտահայտություններ. տե՛ս ԲՄԳ, էջ 86, Ամատ., էջ 556, ՊՍՐ, էջ 104, ՄԿԲ, էջ 123, և այլն: Երբեմն հանդիպում են՝ ասղնտկել (Բաշ., էջ 33), ասղնատել (Ուրցի Մարտն, էջ 159):

Ա ֆ ա գ ո տ ե լ || ա ֆ գ ո տ ե լ || ա ֆ ս ո տ ա լ || ա ֆ ս ո տ ե լ || ա ֆ ս ո տ ի լ «ոտքով կամ մեքակով հարվածել, նաև՝ ոտքերը թափահարել, նաև՝ կոխոտել և այլն» — Փարսլ., էջ 117, ԳՍՔ, էջ 186, ՆՀԲ, հ. 1, էջ 398 և այլն: Կազմությունը՝ տք «ոտք և այլն» > արացի «ոտքով» > արացել և այլն:

Բ ե կ ո տ ե լ — ՆՀԲ, հ. 1, էջ 480 և այլն: Սրանից է սղված բեկտել-ը:

Գ ի տ ո տ ե լ — Ադոնց, էջ 213: Գիտելից (Հնվ, հ. Ա, էջ 31, նալբ., էջ 600): Հ. Աճառյանն իր «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ» գրքում (հ. Բ., Վենետիկ, 1926, էջ 105), բերելով Ստ. Սյունեցու «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության համապատասխան հատվածը, գրում է, որ սա «կը նշանակէ «լալ գիտնալ կամ ամէն բան գիտնալ»։ յաճախական ձև մ'է, որու նմանները շատ սովորական են Կովկասի հայ բարբառներուն մէջ»:

Գ Ր ո տ ե լ — ԲՖ, էջ 70, «Մուրճ», էջ 807, ԱՂԸԵ, էջ 116, Խանդ., էջ 546, Խանդ. Բ., էջ 26, ԱՃՀԳԲ, էջ 259, Շամշի-Մեկրո, էջ 62, ՎՍԲ, էջ 344 և այլն:

Թ ե լ ո տ ի լ «Հլուսվածքի երեսը կարծր բանի քսվելով պատառոտվել և ալլն» — Բալու, էջ 401, ԲԴԲ, էջ 133 և այլն: Ածանցն ունի երկակի արժեք, քանի որ սրա նախատիպը Բեկլ-ը չէ, այլ հավանական թելոտ (<թել+ոտ) բառածեր «թել-թել եղած, պատառոտված, քրքրված» նշանակությամբ:

Թ Ն շ ո տ ե լ լ ի ղ ի ղ ո տ ի լ «Թռչկոտել» — «Մեղու Հայաստանի», 1859, № 4, էջ 52, ԳՍ ԵԺ, էջ 426 և այլն: Սրանից՝ միջին ձայնավորի սղումով՝ քոչտել լ լ ի ղ լ ի ղ (Կոխով, էջ 35, Պատկ., էջ 365, Մեծարենց, էջ 101, Որբ., էջ 184, Ադամյան, էջ 191, Հասկաբաղ, էջ 25 և այլն):

Թ Բ ո տ ե լ (նաև՝ թքոտալ, ԱՃՀԳԲ, էջ 386)³⁰ — Բակ., էջ 5, 6, Աղավ., էջ 321, Խանդ. ՄՍ, էջ 18 և այլն: Միանգամայն հնարավոր է, որ բաղմնապատկական ԲԲոտել-ը ձևավորմամբ սկզբնապես սերտորեն կապված լիներ անվանական ԲԲոտել-ի հետ և փաստորեն հանդիսանար դրա իմաստային երկվեղկվածության արդյունքը. երկրորդական ֆունկցիան կարող էր աստիճանաբար անկախանալ և ապա դառնալ բոլորովին ինքնուրույն: Իմաստային այս անցման կամ վերաիմաստավորման հնարավորությունը տրվելով զեպքում եթե իրոք իրականացել է, ապա դրա պատճառը պետք է որ թաքնված լինեք ածանցի՝ հատկանշային առատություն, շատու-թյուն ցույց տալու կարողության մեջ:

Խ ա ծ ո տ ե լ — Դար., էջ 128, 181:

Խ ա յ ը ո տ ե լ — «Փորձ», 1880, № 1, էջ 151, ԱՂԸԵ, էջ 207:

Խ ա ն ձ ո տ ե լ — ՆԶԲ, հ. 1, էջ 921 և այլն:

Խ ա ո ն ո տ ե լ — Արմեն, էջ 121: Բարբառներում հանդիպում են

30 Կաղմությամբ և իմաստով ուրիշ է ԲԲոտել «թքոտ դարձնել, թուր քսել» բայը թուր > թրոտ > թրոտել:

նաև սրա հնչյունափոխված ձևերը՝ խառնրտիլ, խառնտիլ և այլն (Զեյթուն, էջ 38, 43, 81, ԱՃՀԳԲ, էջ 456 և այլն): Այստեղ է միանում նաև՝ «խառնգրդիլ (<խառնակ + ոտ + ել> խառնգրդիլ «խառնել» (<խառնել «խառնակ»)):

Խ ո ց ո տ ե ի³¹ — Սերէոս, էջ 246, Լասոս, էջ 110, Նարեկացի, ԺԺ, էջ 67, Նույն տեղում, ԽԵ, էջ 151, ՀնՎ, հ. Բ, էջ 225, Առ. Սյունեցի, էջ 299, Գանձակեցի, էջ 227, ՄՈՒՌԺ, էջ 352, Արծ., էջ 201, Լեո, էջ 409, Խանդ. ՄՍ, էջ 701 և այլն: Սրա միջին ձայնավորի սղոմով միջին զրական հայերենում և բարբառներում ունենք խոցտելիխոստել (նաև՝ խոցտուկիխոստուկ), որ նշանակում է «սուր ծակոցով ցավել, սաստիկ ծակոցներ դառնալ»։ տե՛ս ԳՍԳ, էջ 80, 95, ԲՍԳ, էջ 257 և այլն:

Խ ր տ ն ո տ ե լիլ Խ ր տ ն ո տ իլ — ԱՂԸ, էջ 43, ԱՃՀԳԲ, էջ 496, ՄՀԲԲ, հ. 2, էջ 310: Ածանցն ավելի ընդգծել է խրտնկու բայադադափարի մեջ արդեն իսկ եղած դործողության կրկնության ու սաստկության որոշ երանգը:

Մ ա կ ո տ ե լ — Ագաթ., էջ 76, Նղիշէ, էջ 139, Սերէոս, էջ 119, Ուխտանէս, հատվ. 1, էջ 89, ՀնՎ, հ. Բ, էջ 143, Մառ, էջ 25, ԲՖ, էջ 90, Լեո, էջ 266 և այլն: Բարբառների համար՝ Տե, ՉՏ, էջ 64, ԼՂԲԲ, էջ 381, ՊՀԲ, էջ 341 և այլն, երբեմն նաև՝ սղված՝ ծակտել. ձագրդել, ձրգրդել (ՄԱԿ, էջ 282—283):

Ո՞րն է ծակտել — ի կառուցվածքային-իմաստային հիմքը, ձևավորման ի՞նչ աստիճաններ է անցել այդ բայաձևը: Ա. Մուրվալյանն այս հարցերին պատասխանում է հետևյալ կերպ. եղել է ծակ «մի ծակ», որից՝ ծակել «մի ծակ բանալ», եղել է նաև ծակոտի «շատ ծակեր»։ որից՝ ծակոտել «շատ ծակեր բանալ» (*ծակոտի + ել > *ծակոտիել > *ծակոտյել > ծակոտել)³²:

Այս բացատրությունից, ինչպես արդեն նշել ենք, մենք թույլ ենք տվել որոշ շեղում: Այսպես՝ ծակ արմատից — ոտի հավաքական ածանցով կազմվել է ծակոտի «շատ ծակեր» բառաձևը, որը ձևա-իմաստային փոփոխությամբ հստակ է եկել նաև ծակոտ ձևով: Սա արդեն ածական է և նշանակում է «շատ ծակեր ունեցող,

³¹ Կազմությամբ և իմաստով տարբեր են խոցոտել, խոցոտիլ, խոցուովել բայաձևերը (խոց > խոց + ոտ > խոցոտ + ել), որ նշանակում են «մարմինը վերքերով ծակծկվել, խոցապատվել, վրան սև փտած նշաններ ունենալ» (Հերացի, էջ 38, ԿԵՏ, էջ 216, ԱՃՀԳԲ, էջ 488 և այլն):

³² Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, էջ 167:

ծակ-ծակ, ծակծկված» (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 1001): Բայացել է այս ծակոտ անվանականը՝ ծակոտ + ել > ծակոտել, իմաստային անցում կատարելով շատ ծակեր ունենալու (հատկանշի հոգնակիության) գաղափարից դեպի շատ ծակեր բացելու (գործողության բազմապատկելիության) գաղափարը և հենց վերջին այս նշանակությամբ էլ ընդհանրացել: Համեմատաբար կոնկրետ այս իմաստը հետագայում հարստացել է կերպային նրբերանգներով: Մակոտել-ի ձևավորումը գրաբարում արդեն ավարտված փաստ էր. բազմապատկական իր կայուն բովանդակությամբ ծակոտել-ն ուղղակիորեն հակադրվում էր ծակել բային որպես սրա զոսդակից կերպային ձևը: Ածանցի բուն իմաստը մթափնել էր, և ծակոտել-ն այլևս որևէ բանով չէր կապվում ծակոտ ածականի հետ:

Մեր նշած իմաստային փոխանցման հնարավորությունը ինչ-որ չափով արտահայտված է նաև կրկնավոր ածանցական ձևերում. հմմտ. ծակծակոտ > ծակծկոտ «շատ ծակեր ունեցող, ծակ-ծակ, ծակծկված», որից՝ ծակծակոտել||ծակծկոտել: Իհարկե, անվանական և բայական այս կաղմույթուններն այսօր իմաստով իրարից շատ հեռու են և միանգամայն անկախ (ծակծկոտել-ն այժմ անմիջականորեն և ամենից առաջ հակադրվում է ծակծկել կրկնավորին և կապվում սրա հետ), սակայն սա չի նշանակում, թե, ասենք, ծակծկոտ-ն ու ծակծկոտել-ը նախասրբս չէին կարող ձևա-իմաստային սերտ շփման եղբեր ունենալ:

Այսպիսով, ծակոտել և ծակծկոտել (ծակծակոտել) կերպածանցավոր բայերի հիմքը եղել է «մի բանից շատ ունենալու, մի բանի շատության» ընդհանուր գաղափար արտահայտող -ուտ ածանցով կաղմված ածական անունը, որը բայանալով, անցում է կատարել դեպի բազմապատկելություն, իսկ անվանական ածանցը բայական նորիմաստ բառույթի մեջ ստացել է զուտ քերականական արժեք, հանդես գալով իբրև բաղմապատկական կերպածանց:

Կ ա պ ո տ ե լ — Исслед., էջ 56, 58, ԱՂԸԵ, էջ 353, 628, Պո., հ. 1, էջ 342, Բակ., էջ 33, Խանդ. ՄՍ, էջ 46, 47 և այլն: Մեր ձեռքի տակ եղած բաղմալիով օրինակները հաստատում են, որ կապոտել-ը համեմատաբար ավելի տարածված է մեկից ավելի կամ հավաքական առարկաների նկատմամբ բաղմապատկական գործողություն արտահայտելու կիրառությամբ: Սրա պատճառն, անշուշտ, այն է, որ գործողության հոգնակի օբյեկտների դեպքում

բաղմապատկական բայածէ ընտրելու հնարավորութիւնը (կամ հաժնանկանութիւնը) ավելի մեծ է:

Կատողութիւն—ԱՁԶ, գ. 21, էջ 157: Սրանից՝ միջին ձայնավորի սղումով՝ կատողտել||կատողտիլ (ԱՃՀԳԲ, էջ 554, ՄՀԲԲ, հ. 2, էջ 400): Կատաղել-ի բոլոր. կատաղել ձևից: Ածանցը սաստկութեան և ուժգնութեան երանգ է հաղորդում բայութեանին և փաստորեն հանդես գալիս որպէս զուտ սաստկական կերպածանց (հմմտ. խրտնոտել): Կատղոտել-ը բառարաններում գրանցված չէ:

Կծոտել (նաև կծոտող «շուն», Ամատ., էջ 347, ԱՂԸԵ, էջ 470, Բակ., էջ 299 և այլն)—ԱՂԸԵ, էջ 628, «Մուրճ», էջ 514, ՀԳՂ, էջ 139, Բակ., էջ 91, ԱՁԶ, գ. 19, էջ 93, ԷԱՄԲ, էջ 275 և այլն:

Կնմթստել—ԱՃՀԳԲ, էջ 580, 618, ՊՀԲ, էջ 293 և այլն: Սբա նույնարմատ համանիշն է կմշտոտել-ը (>կմշտել). տե՛ս ԱՃՀԱԲ, հ. 3, էջ 1187, ՎՍԲ, էջ 341:

Կշկոռտել «կապոտել» (հմմտ. քշկոտել, ԱՃՀԳԲ, էջ 582) —Կշկոռ «հանգուց, կապ» > կշկոել «հանգուցել, կապել» բայից:

Կոխոտել—Պռ., հ. 2, էջ 331, Պռ. ԵԺ, հ. 4, էջ 342, ԱՂԸԵ, էջ 100, «Մուրճ», էջ 518, ՎՓՓ, էջ 128, Բակ., էջ 168, Որբ., էջ 70, Թոթ., էջ 308, Սեկ., էջ 398 և այլն:

*Կալչոտել «այստեղ-այնտեղ կալչել, շարունակ կալչել, մածուցիկ որևէ բանի քսվելով կալչելը» (հմմտ. կալչատել նմանակութեամբ կաղմված ձևը, որ լսել և մերձանում)—Սա լինել պահ-պանված չէ, բայց և այնպէս հաճախական և ենթագրելի կաղմութիւն է, եթէ նկատի ունենանք, որ հայերենի բաղմապատկական-օտ-ածանցմանը հատուկ միջին ձայնավորի սղումով հենց այս սկզբնաձևից էլ կարող էր առաջանալ բոլոր. կալչտել||կալչտիլ-ը (ԱՃՀԳԲ, էջ 610): Կալչտել-ի հաղվադեպ ձևեր են պատահում նոր նախիջևանի բարբառում. այսպէս՝ զրփչըղէլ, որից՝ զրփչըղէցունէլ (բաղմապատկականի սրատհասականը), զրփչըղէցունէլու «կալչտեցնելու, որ կարելի է կալցնել», զրփչըղէցուցած «կալչտեցրած» և այլն (Գ. Զալաշյան):

Կրծոտել (նաև՝ բոլոր. կրծոտել)—ՀԹ, հ. 1, էջ 402, Բակ., էջ 6, Քոչար, գ. 2, էջ 536, Դար., էջ 14, ԼՂԲՔ, էջ 405 և այլն: Բարբառներում երբեմն հանդիպում է նաև սղված ձևով՝ զրծորղիլ (ԱՆՍԲ, էջ 370):

Կցոտել «կարկատել, կապկպել, կրկցել»—ՆՀԲ, հ. 1, էջ 1139:

Հ ե ր ձ ո տ ե լ լ ի ն ե ր ձ ո տ լ ի — ՆՇԲ, հ. 2, էջ 94, ՀՄՁ, էջ 277, ԳԲՀ, էջ 194 և այլն: Սրա ձևավորման համար կարելի է նշել երկու ուղի. վրամ հեքձատել-ից ածանցի ձևափոխումով-ոտ- ածանցավորների աղդեցությամբ (հմմտ. յօշատել և հոշոտել), կամ անկախ կազմությամբ: Իհարկե, բացառված չէ նաև երրորդ հնարավորությունը՝ այս երկուսի միաթամանակյա իրականացումը:

Հ ո շ ո տ ե լ — ԲՑ, էջ 329, 28, էջ 29, Թոթ., էջ 81, Սիպիլ, էջ 91 և այլն: Գրաբարից ավանդված է յօշատել ձևը իր յօշել ածանցադուրկ սկզբնատիպով: Աշխարհաբարոս ածանցադուրկը գործածությունից դուրս է եկել, որով շնայած թուլացել է ածանցի կերպային նշանակությունը, բայց և այնպես իսպառ շիանհետացել: Հոշոտել-ի մեջ «որոշ չափով զգացվում է գործողության ինտենսիվության իմաստ՝ մնացած երբեմնի բաղմապատկական որոշակի գաղափարից, մի տեսակ վերապրուկային դրությամբ»³³, «երբեմնի յոշատել ձևի դիմաց ունենք հիշյալ հոշոտել ձևը, որտեղ ածանցը ձևափոխված է մյուս բայերի -ոտ- ածանցի աղդեցությամբ կամ էլ գուցե նույն ածանցով եղել է հին հայերենում, սակայն զրականության մեջ արտացոլում չի գտել»³⁴: Գործնականորեն երկու ուղիներն էլ հնարավոր էին (հմմտ. հերձատել և հերձոտել):

Ճ ա ն կ ո ո տ ե լ — Մանվ., էջ 183, ԴՄՃ, հ. 4, էջ 230, Խանդ. ՄՍ., էջ 564, 687 և այլն: Սրա բուն սկզբնատիպը նանկոել բայն է, որ կազմված է նանկել պարզից -ո- սաստկական ածանցով: Ճանկոել-ը նանկել-ի սաստկականն է, իսկ նանկոտել-ը՝ սաստկական նանկոել-ի բաղմապատկական-սաստկականը. այստեղ գործողության կրկնության գաղափարին զուգահեռ և դրան հավասար արտահայտվում է նաև սաստկության իմաստ: Հայերենի տարբեր հատվածներում շատ ավելի տարածված ու գործնական է նանկոտել (նաև ճանգոտել, ճանկոթել, ճանկրտել գրությամբ) բայաձևը, որի կազմության համար, թվում է, թե հավասարապես ընդունելի կարող են լինել ստորև բերվող երկու բացատրություններն էլ.

1. Ճանկո+տ+ել < ճանկ+ո+տ+ել (այս կազմության մեջ երկանդամ -ոտ- բաղադրյալ կերպածանցով, որի բաղադրիչներից ամեն մեկը կերպային ինքնուրույն իմաստ է արտահայտում):

33 Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 277:

34 Նույն տեղում, էջ 278:

2. Ճանկութոյս ել > ճանկութոյս ել (ածանցի նախահնչյունի սղումով, որով նույնպէս ստացվում է -ու-):

Թե սրանցից որն է ավելի ճշգրիտ, դժվար է ասել, բայց, որ հանկուտելի կ'ուտ հնչյունախումբը առավել շեշտւած ու ցայտուն է դարձնում բայտձեի բաղմադատիկության-սաստիկության կերպիմաստը, անառարկելի է: Բնագրային վկայութիւնների համար տե՛ս Պո., հ. 2, էջ 426, Աղբն, էջ 344, Լեռ, էջ 29, Մանւ., էջ 268, Վարուժան, էջ 49, Մառուկ., էջ 148, ԴՄՃ, հ. 6, էջ 371 և այլն:

Ճ ա ն կ լ լ ն ա ն գ արմատի մեկ այլ սարբերակն է շանկլլանգ-ը (ԱՃՀԱԲ, հ. 4, էջ 595—596), որից՝ շանգելլանկել > շանկոնկլլանգ-ը > շանգոտել (բրբ. համար տե՛ս ՄկՃԲ, էջ 227, ՎՍԲ, էջ 378) և շանկոտելլանգոտել: Երբեմն հանդիպում են արեւելահայ գեղարվեստական գրականութեան լեզվում (Մանւ., էջ 152, 169, 173 և այլն):

Ճ ե ղ ֆ ո տ ե լ լ լ ն ե ղ ֆ ո տ ի լ—ԱԲԺ, էջ 95, ԳՍԲ, էջ 99 և այլն: Միջին գրական հայերենում գործածական են նաև սրանցից սղված ձևերը՝ նեղտելլնեղտիլլնեղտիլ (ԱԲԺ, էջ 18, 87, ԳՍԲ, էջ 165 և այլն):

Ճ ղ ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 725, ԼՂԲԲ, էջ 421, Պո., հ. 2, էջ 40, ՀԳՂ, էջ 208, 260, 293, էջ 404, 455 և այլն:

Ճ մ ո ո տ ե լ—Նուագը, էջ 222, Պատկ., էջ 320 և այլն: Սրանից սղումով կարող էր առաջանալ նմտել ձևը (նաև՝ ինքնուրույն կազմութիւն՝ ճմոտ + ել), որից բարբառներում և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում ունենք մի ամբողջ շարք բաղմապատկական-սաստիկական բայեր: Դրանցից մի երկուսը սովորական են նաև գրական լեզուներում:

Ճ ո ք ո ո տ ե լ «սլատառտեիլ, ճղտեիլ»—ԱՃՀԳԲ, էջ 728, Լեռ էջ 101 և այլն: Կազմութիւնը՝ ճոթ «մաս, սլատառ և այլն» > ճոթ-եիլ «սլատեիլ, ճեղքել» (ն-սաստիկական ածանցով. սրա համար տե՛ս ԽԱԲ, հ. 5, էջ 256, Ամատ., էջ 442, Բակ., էջ 265)³⁵ > ճոթոտ + ել: Բարբառներից մի քանիսում գործածական են սրա հինչյունափոխված կամ սղված ձևերը՝ ճորտելլնորտիլ, երոտ-տելլնթոտիլ և այլն (էՄՍԲ, էջ 316, ՄկՃԲ, էջ 221 և այլն):

³⁵ Սրա վրափոխութեամբ է ստացվել բարբառային-խոսակցական նոթել-ը (ավելի հաճախ՝ ճոթեիլ. ճոթեիլ և այլն):

Մ ա ն ր ո տ ե լ — Պ ու. հ. 2, էջ 404: Բառարաններում գրանց-
ված է:

Մ ր ր կ ո տ ի լ «սաստկորեն մրրկել, կատաղի փոթորկել» —
Վարուժան, էջ 274: Մրրկոտ ածականից՝ սաստկական բայա-
ձև: Այստեղ անվանական մասը գրեթե իսպառ ղրկվել է իր սովո-
րական իմաստից, փակ -ոտ-ը ձևոր է բերել կերպածանցի արժեք՝
տվյալ կազմության մեջ արտահայտելով սաստկության-զորացման
գաղափար: Իմաստային այս փոխանցումը հնարավորություն է
տալիս մրրկոտիլ բայը ուղղակիորեն կապելու մրրկիլ (մրրկել)
ձևի հետ իբրև սրա կերպային ղուգակիցը: Սա անվանական և
բայական -ոտ-երի ընդհանրության այն դեպքերից է, երբ անվա-
նական -ոտ-ը համապատասխան բայաձևում, յուրահատուկ նոր
փմաստի ձևաբերումով, շատ է հեռանում «ինքն իրենից» և, ըստ
էության, վերածվում բաղմապատկության-սաստկության կերպա-
ծանցի:

Շ ա մ փ Ր ո տ ե լ «սուր ու կարճատև սաստիկ ցավ ղղալ, նաև՝
խոցել, խոցոտել» (առաջին փմաստի համար հմմտ. շշկլ > շշա-
տել) — Պ ու. ԵԺ, հ. 4, էջ 358, ՄԳՄ, էջ 176 և այլն: Շամփրել-ի
բաղմապատկական-սաստկականը:

Պ ա յ ր ո տ ի լ — ՆՀԲ, հ. 2, էջ 592:

Պ ա տ ա ո ո տ ե լ լլ պ ա տ ա ո ո տ ի լ — ԱՆՆ, էջ 30, ԲՖ, էջ 199,
Պ ու. ԵԺ, հ. 3, էջ 129, Լեո, էջ 32, Աղամյան, էջ 110, Թոթ., էջ 78,
ԱՐԸԾ, էջ 66 և այլն: Սրանից՝ արմատական երկրորդ ձայնավորի
սղումով, կամ միանգամայն ինքնուրույն ձևավորմամբ ունենք
պատռոտել լլ պատրոտել ձևը. տե՛ս Պատկ., էջ 493, ՀԳՂ, էջ
39, «Մուրճ», էջ 672, Բակ., էջ 555, Տատրագոմ, էջ 39 և այլն:
Այստեղ ուշադրության է արժանի հետևյալ հանգամանքը. ածան-
ցադուրկ և կերպածանցավոր ձևերի ղուգակից շարքերի անդամնե-
րը ժամանակակից գրական հայերենում գործածությամբ բոլորո-
վին տարբեր արժեք ունեն. հմմտ. պատռոել՝ հին և այժմ ան-
գործածական, պատառոտել՝ սրա բաղմապատկականը, որ
այժմ շատ տարածված է, պատռել՝ այժմ միակ գործածականը,
և պատռոտել՝ ընդունելի, բայց շատ ավելի սակավ գործածա-
կան: Այսպիսով, ստացվում է, որ պատառոտել-ը արդի հա-
յերենում զուտ ձևական համապատասխանության տեսակետից
չունի ածանցադուրկ իր բուն նախատիպը, և որպես այդպիսին հան-
դես է դալիս պատռոել-ից սղված պատռել բայաձևը: Կամ
ավելի ճշգրիտ՝ հին ածանցավոր պատառոտել-ն անցել է դրա-

կան նոր հայերենին, իսկ ածանցադրուկի համար ընդհանրացել է ավելի հետևաբար պատռել-ը: Կարևոր է նաև նշել, որ պատառտել-ը գրաբարում վերալված չէ, եթե նկատի չունենանք մեկնիչների քերականություններում բերվող օրինակները (հենց սրանց վրա հենվելով է, որ դա համարում ենք հին ձև): Հին և միջնադարյան մատենագրության և այլ կարգի գործերում ուղղակի սփռված է պատառել-ը, բայց չի հանդիպում պատառտել կազմությունը: Հավանաբար, ածանցադրկն իր բառիմաստային դրսևորումներով լիովին փոխարինել է բաղմասպատկական ձևին. այսպես՝ Մնացեալքն... առ սաստիկ վտանգին պատառեցին զհանդերձս իւրեանց (ՄՈՒՌԺ, էջ 348). այսօր կասեինք՝ պատառտեցին:

Եթե պատառտել > պատռտել անցումը իրականում հնարավոր էր և կարող էր կատարվել, ապա ավելի քան հավանական է պատռտել > պատռտել ձևափոխությունը (բացառված չէ նաև պատռ+տ+ել կազմությունը)³⁶: Այստեղ արդեն բաղմասպատկության գաղափարը տոտ հնչյունախմբով ձևոք է բերել նաև որոշակիորեն արտահայտված սաստկության երանգ: Պատռտել-ը պատառել > պատռել պարզի բաղմասպատկական կերպաածանցավոր վերջին երրորդ եզրն է (պատառտել > պատռտել > պատռել), որ տարածված է տարբեր լծորդություններով ու սեռիմաստով, ինչպես նաև ունի բառային նշանակությունների նորանոր երանգներ. տե՛ս ԳՍԲ, էջ 45, ԳԵԳ, էջ 50, ՀԱՇ, էջ 271, ՀԺՀԲ, հ. 4, էջ 83, ՄԿԲ, էջ 172, ՀԳՂ, էջ 201 և այլն:

Պ ե ղ ա տ ե լ «ճեղքոտել, պճեղ-պճեղ անել և այլն» — ԱՃՀԳԲ, էջ 916 և այլն: Պ ե ղ ե լ-ից: Պ ե ղ տ ե լ-ից է սղված պեղտել-ը՝

Պ ե ղ ա տ ե լ «հավի ձագերի ցատկոտելը, վեր-վեր ոստոստելը» — ԱՃՀԳԲ, էջ 921: Պ ե ղ բառից՝ -առ-ածանցով: Գործողության ընդհատ-ընդհատ կրկնության իմաստ է արտահայտում, որը, հավանաբար, կապված է շարժվելու ժամանակ պոչի՝ այս ու այն կողմ դնալ-գալու հետ: Սկզբնական յուրաքանչյուրի և՛ ձևաբանական, և՛ բառակազմական արժեք (պոչ զոյականից բայաձև է կազմվել միայն դրա միջոցով): Այս կազմության մեջ անվանական -առ-ի և բաղմասպատկական-սաստկական կերպիմաստի փոխհարաբերության համար հմմտ. բրբ. ըլոտոել, մոլոտոել, տղոտել և այլն:

³⁶ Հմմտ. նաև՝ Ցամբե շաղախն և չորնայ և պատառտի (ԳՍԲ, էջ 111): Սա կարող է լինել համապատասխան ձևափոխությունների օղակներից մեկը:

Ջ ա Ր Պ ո տ ե լ — Պ ա. ԵԺ, հ. 3, էջ 188, ՎՓՓ, էջ 310, Մանւլ., էջ 200, Թոթ., էջ 146, ՀՔՎ, էջ 354, Քոչար, գ. 2, էջ 309, ԱՐՃ, էջ 81 և այլն:

Ս Ր ո տ ե լ — ՄՀԲԲ, հ. 4, էջ 279:

Տ ա շ ո տ ե լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 1014 և այլն:

Տ ն ո ղ ո տ ե լ (նաև՝ տնդդոտել) — ԱՃՀԳԲ, էջ 1036, ԱՃՀԱԲ, հ. 6, էջ 931: Տնտղիլ «ուշագիր նայել, պրպտել» Բաշից:

Յ ա տ կ ո տ ե լ — ԴՄՃ, հ. 4, էջ 581, ՀՌ, էջ 179, Վերդ., էջ 24, 195, Սեկ., էջ 116, «Սով. դր.», 1964, № 8, էջ 39 և այլն: Յատկոտելի՝ գործածության մեջ նույնպես հաճախակի հանդիպում ենք ածանցազուրկ նախադասության հետ սրա անփոխարինելիության դեպքերի. օր.՝ Ծամամբ... ցատկոտում էր ձիու թամբին, Լարախաղացը հարպկությանը ցատկոտում էր հոսանքի վրա (Խանդ. ՄՍ, էջ 215, 345): Ուրեմն, ցատկելն ու ցատկոտելը տարբերակված են ոչ միայն քերականորեն, այլ որոշ գործածություններում նաև բառային նշանակությամբ: Նկատելի է, որ ըստ իմաստային երանդի շփոխարինվող ցատկոտելն արտահայտում է որևէ տեղում ուսուցանելու, վեր-վեր թռչելու, թռչկոտելու իմաստ: Յատկոտելից միջին ձայնավորի սղումով ստացվել է ցատկտել ձևը, որ մեր մի բանի բարբառներում ունի ձևա-իմաստային բազմազան դրսևորումներ. հմմտ. Սեբ. բրբ. ցատկրտել «1. ցատկոտել, 2. մարմնի մի մասում եղած պալարի մեկ այլ մասում ևս ելնելը» (նաև՝ ցատկրտուր «գլխի, դեմքի վրա եղած վերքերը», ԲՄԳ, էջ 540), Ննխ., բրբ. ցատքըդեցունել կամ ցատքըդեցրնել «ցատկոտելցնել, ցատկոտել տալ» (Դ. Ջալաշյան) և այլն:

Բնագրային վկայությունների համար տե՛ս Կոիլով, էջ 270, 310, ԴՄՃ, հ. 3, էջ 8, հ. 4, էջ 532 և այլն: Արևմտահայ գրական լեզվում՝ դերազանցապես ցատքրտել գրությանը:

Փ շ Ր ո տ ե լ — ԲԿԲ, էջ 218, ԲՇԲ, էջ 299 և այլն: Հավանաբար, սրանից է սղված շատ ավելի տարածված վշրտելը:

Փողոտել «վիզը կտրել, սպանել և այլն» (նաև՝ փողոտումն, փողոտիչ)³⁷ — Բիւզանդ, էջ 73, Դրասխ., էջ 347, ՄԺԳ, հ. 1, էջ 181, Երևանցի, էջ 20, ՆՀԲ, հ. 2, էջ 952, Կոիլով, էջ 241, Չյոկ., էջ 31, ՍՍԶ, էջ 203 և այլն:

Ք ա Ր ո տ ե լ «բարկոծել, քարծեծ անել» — ԱՃՀԳԲ, էջ 1105, Բալու, էջ 557, ՀԺՀՔ, հ. 4, էջ 306, «Մուրճ», էջ 697, «Դրական

³⁷ Կերպային նշանակության մասին տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 272:

թերթ», 1962, № 36 և այլն: Քարել պարզից՝ սրա իմաստային առումներից մեկի օգտագործումով: Հմմտ. բրբ. ԲԱՐԲՐՈՂԷ, «Քարտտեկ» (ԲԴՔ, էջ 175), որ անշուշտ ունի անվանական բարբարոս > ԲԱՐԲՐՈՍ հենարանը (Հմմտ. ծակծակոտ > ծակծակոտեկ): Քարուսել-ի մեջ էլ առարկայական հոգնակիություն (բաղմավորականություն) երանգ կա, այնպես որ ԲԱՐԵԼ պարզի և ԲԱՐՈՍԵԼ ածանցավորի միջև, իբրև ձևա-իմաստային հանդուցող օղակ, պայմանականորեն կարելի է դնել ԲԱՐՈՍ «Քարերով լի» բառաձևը:

Ք ո Ր Ո Ս Ե Լ--ՀՄԺԵ, էջ 397:

-Ու-ածանցավոր բաղմասությեկտ-բաղմասպատկական բայեր: Հայերենի բաղմասպատկական բայերի ձևա-իմաստային յուրահատուկ դրսևորումներից մեկն էլ բաղմասությեկտությունն է, այսինքն՝ լեզվական-քերականական այն երևույթը, երբ կերպածանցավոր բայաձևը ցույց է տալիս կրկնվող կամ բաղմասպատիկ մի այնպիսի գործողություն, որ կատարում են անսլայման մեկից ավելի անձեր կամ առարկաներ: Այս բայերի տրամաբանական հիմքը գործողություն կատարողի հոգնակիությունն է. շատերի մասնակցելը միեւնույն գործողությանը ենթադրում է վերջինիս կրկնություն: Գործողության կատարման ընթացքի հետ կապված մյուս հանգամանքներն այստեղ որևէ դեր չեն խաղում:

Բաղմասությեկտ-բաղմասպատկական բայերը շեղոք սեռի են, և կերպիմաստն էլ հենց պայմանավորված է այդ շեղոքությամբ. սությեկտի հոգնակիությունն իբրև կերպային էական հատկանիշ հայերենում ձևաբանորեն դրսևորվում է միայն շեղոք սեռի բայերի մեջ³⁸:

38 Բայց, այնուամենայնիվ, ինչո՞ւ շեղոք սեռի մի շարք բայեր (նկատենք, որ բառիմաստային որևէ առանձնահատկություն, բացի սառկել-ից, սրանք չունեն) հանդես են գալիս բաղմասպատիկության կերպիմաստի հատկապես ա՛յս և միայն ա՛յս դրսևորմամբ: Ինչո՞ւ, օրինակ, Նստոսել-ը միաժամանակ չի նշանակում «մեկի կամ շատերի մի քանի անգամ նստելը», ծիծաղոսել-ը՝ «մեկի կամ շատերի մի քանի անգամ ծիծաղելը», և այլն: Մի՞թե սա դեմ է տրամաբանությանը: Չէ՞ որ կերպիմաստային երանգների միաձուլությունը հայերենի բաղմասպատկական բայակազմության յուրահատուկ կողմերից մեկն է: Մեր համոզմամբ, քննարկվող բայաձևերի նշանակության այսօրինակ կոնկրետացումը (կամ սահմանափակումը) առկա է բացառապես կապված է գործածության սովորույթի հետ, իսկ քերականական և այլ կարգի հանգամանքները ժառանգում են արդեն այդպես դիտակցվող պատրաստի ձևերի կերպիմաստի սոսկ հիմնավորմանն ու բացատրմանը:

Նույն բանը կարելի է ասել նաև բուն բաղմասությեկտ-բաղմասպատկական բայերից շատերի մասին:

«Սուբյեկտ-գործողություն» երկկողմանի հարաբերությունը բաղմամբատկական այս բայերի մեջ ունի մի այսպիսի առանձնահատկություն. մի կողմից՝ գործողության բաղմամբատկականությունն արտահայտող բայաձևը պահանջում է հոգնակի թվով դրված անձեր կամ առարկաներ, որոնք կատարեն այդ գործողությունը, մյուս կողմից՝ առանց կատարող անձերի կամ առարկաների հոգնակիության հնարավոր չէ իրականացնել բաղմամբատկական գործողություն: Ստացվում է, որ առարկայական հոգնակիությունն ու գործողության կրկնությունը փոխադարձաբար պայմանավորում են մեկը մյուսին, սակայն սա չի նշանակում, թե երկկողմանի այդ հարաբերությունն այլ ձևով չի կարող արտահայտվել. այստեղ ևս կան հնարավոր և ոչ հնարավոր փոխարինումներ (հմտ. նրանք նստոռեցին, նրանք նստեցին, բայց ոչ՝ նա նստոռեց):

Սուբյեկտի անսպասան հոգնակիության և բայի շեղորոշության հետևանքով բաղմասուբյեկտ-բաղմամբատկական այս բայաձևերն ունեն ձևա-իմաստային նաև հետևյալ առանձնահատկությունները. 1.-առ- ածանցը երբեք չի սղլվում (այդ սղլումը կիսանդարեր ածանցի ամբողջական ընկալմանը, իսկ այստեղ դա շատ կարևոր է, քանի որ բաղմասուբյեկտությունն արտահայտվում է բացառապես -առ-ածանցով, որի մերձավորությունը հոգնակիության և հավաքականության դադարի հետ հատկապես այս և բաղմամբայեկտ-բաղմամբատկականներում պահպանված է) և 2. այդ բայաձևերը չունեն այլաժանց տարբերակներ (նույն պատճառով, քանի որ ածանցի ամեն մի փոխարինում, բնականաբար, կազդեր հենց հոգնակիության հանգամանքի վրա):

Հայերենում բաղմասուբյեկտ-բաղմամբատկական բայերը շատ չեն: Դրանք ավելի բարբառային և ժողովրդական-խոսակցական բնույթ ունեն, օրինաչափորեն ներկայացնում են կերպիմաստով հակադրվող երկանդամ զուգակից ձևեր, մեկ-երկու կաղմություններ էլ անցել են զրական լեզվին և ընդհանուր ճանաչում գտել:

Ծ ի ծ աղ ո տ ե լ — ԱՃԶԳԲ, էջ 514 և այլն: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ԼՂԲԲ, էջ 383, ՎՍԲ, էջ 335, ՍՂՈԻ, էջ 15, 67 և այլն:

Կ ա ն գ ն ո տ ե լ — ԶԹ, հ. 1, էջ 387 և այլն: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ԼՂԲԲ, էջ 293, ՎՍԲ, էջ 341, ԱնՍԲ, էջ 367 և այլն:

Հ ա ր ք ո տ ե լ — Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ՍՂՈԻ, էջ 23, ՊԶԲ, էջ 293 և այլն:

ն ս տ ո տ ե լ — ԲՓ, էջ 84, ՀԹ, հ. 1, էջ 282, Խանդ. ՄՍ., էջ 242, 624, ԺԽ, էջ 146, ՀԱՇ, էջ 220, ԼՂԲԲ, էջ 267, ՍՂՈԻ, էջ 54 և այլն:

Շ տ ր փ ո տ ե լ «շատերի ուշաթափվելը» — ՍՂՈԻ, էջ 15: Ուշաթափվել > շտափել — ից (սրա հետ համատ. ըշտա՛փել, ՂԲԲ. բրբ., ըշտա՛փել, Շղ. բրբ. և այլն):

Պ ա ո կ ո տ ե լ — Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 274: Բարբառային ձևափոխության համար տե՛ս ԱՆՍԲ, էջ 380, Հետաքրքրական կառուցվածք ունի Հաղորդի բարբառի պլրբնցափոխ «շատերի սլառվելը» բաղմասատկանը (նաև՝ պլրբցափոխվել, ՊՀԲ, էջ 293): Կազմված է հետևյալ կերպ. պաբ «շուրջ, շրջան» արմատին³⁹ է միացել — անց ածանցը (համատ. կողքանց, վերևանց), որով ստացվել է պա՛րանց (> պա՛րաց, պա՛րան) բառածելը (համատ. պա՛րանց ընդհեյլ «փլվել, շրջվել» և այլն, ԼՂԲԲ, էջ 456): Հենց սրանից էլ կերպածանցով և հնչյունական համապատասխան փոփոխությամբ առաջացել է պլրբնցափոխ բաղմաստբնկտ-բաղմասատկանը: Ոտ-ն այս կազմության մեջ ունի երկակի արժեք:

Ս ա տ կ ո տ ե լ — Պո., հ. 1, էջ 98, ՀԳՂ, էջ 287, Մանվ., էջ 78, 205 և այլն: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ԼՂԲԲ, էջ 468, ԱՆՍԲ, էջ 382 և այլն:

Ք ն ո տ ե լ լ լ ֆ ն ո տ ի լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 1118, Տոմսոն, էջ 226 (քնոտեցրնիլ), ԱՉՀ, դ. 7—8, էջ 145, Պո., հ. 3, էջ 172 և այլն:

— Ոտ-(>տ-) ածանցալուր բաղմասոբյեկտ-բաղմասպատկական բայեր: Կրկնվող գործողության և այդ գործողության առարկաների քանակական առնչությունները հայերենում արտահայտվում են երկու հիմնական հարաբերությամբ՝ «սուբյեկտ-գործողություն» և «գործողություն-օբյեկտ»: Սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր բնորոշ դրսևորումները և տրամաբանական հիմքը⁴⁰: Բաղմասոբյեկտ — և բաղմասոբյեկտ-բաղմասպատկականների միջև եղած քերականական տարբերության կարևոր պատճառներից մեկը համաստատասխան բայածևերի տարբեր սեռերի պատկանելն է: Բաղմասոբյեկտ-բաղ-

³⁹ ԱՃՀԱԲ, հ. 5, էջ 954—957, Պաբ-ի համար համատ. պարանել «դարձնել, շուռ տալ», պրանել «շրջել, շուռ տալ», պրանիլ «պառկել» և այլն. տե՛ս ԱՃՀԳԲ, էջ 902, ՄՀԲԲ, հ. 4, էջ 127, ՎՍԲ, էջ 386:

⁴⁰ Հայերենում երկկողմանի այդ հարաբերությունները միանում են միայն գործողության կրկնությամբ և կերպիմաստային շփման այլ եղբեր շունեն: Չկա բաղմասպատկական թեկուզ և մեկ բայ, որ, օրինակ, ներկայացնի բաղմասոբյեկտ-գործողություն-օբյեկտ հարաբերությունը գործողության կրկնության և կատարողի ու ներգործվողի հոգնակության արտահայտությամբ:

մապատկական բոլոր բայերը, առանց բացառության, ներգործական սեռի են: Ներգործական սեռի բաղմամբիւլ բայեր, ենթարկվելով բաղմապատկական ածանցման, օբյեկտի թվի տեսակետից կատարում են խիստ մասնավորում, մի բան, որ հնարավորութուն է տալիս մեզ -առ- ածանցաւոր մյուս բայերից կերպային յուրահատուկ իմաստի հաշվառումով դրսեւր առանձնացնել:

Բաղմաօբյեկտ-բաղմապատկական բայաձեւերի հիմնական հատկանիշն այն է, որ դրանք ցույց են տալիս կրկնվող կամ բաղմապատիկ մի այնպիսի գործողութուն, որ կատարում են մեկ կամ ավելի անձեր (կամ առարկաներ) անպայման մեկից ավելի կամ հավաքական առարկաների (կամ անձերի) նկատմամբ: Գործողութունն այս դեպքում բաշխվում է մեկից ավելի տարբեր, միանման կամ միեւնոյն օբյեկտների վրա, դրանք ներառելով ամբողջութեամբ կամ առանձին մասերով և այլն: Օբյեկտների այս անհրաժեշտ հոգնակիւթյունն է, որ միեւնոյն գործողութունը դարձնում է շատ անգամ կրկնվող: Ստացվում է առանձին-առանձին առարկաների նկատմամբ միանգամից կամ հաջորդաբար կատարվող միեւնոյն գործողութունից բաղկացած մի շղթա, այսինքն՝ գործողութւան կրկնութւուն, իսկ սա էլ հնարավոր է, երբ առկա են մեկից ավելի օբյեկտներ (քերականորեն՝ հոգնակի ուղիղ խնդիր): Ուրեմն, «գործողութւուն-օբյեկտ» հարաբերութւան անգամներից առաջինի կրկնութւունը պայմանավորված է երկրորդի հոգնակիւթւամբ և հավաքականութւամբ: Սա բաղմաօբյեկտ-բաղմապատկական բայերի զոյութւան զլխավոր պայմանն է: Սակայն այստեղ ևս, ինչպէս բաղմաստօբյեկտ-բաղմապատկական բայերի դեպքում, կա փոխպայմանավորվածութւան ոչ բացարձակ դրութւուն (հմմտ. տուն-տեղ ծախստել և տուն-տեղ ծախել):

Բաղմապատկական այս բայերը, իրենց քերականական հիմնական նշանակութւանը զուգահեռ, երբեմն արտահայտում են նաև սաստկութւան երանդ, որ նույնպէս գալիս է դրանց ներգործականութւունից: Բաշխման ծավալը որոշակի ձևով ազդում է նաև բուն կրկնութւան քնույթի վրա, ավելի շեշտելով ու ակտիվացնելով դա: Սրանով պետք է բացատրել բաղմաօբյեկտ-բաղմապատկական բայերի մեջ երբեմն հանդիպող -ոտ-> -տ- սղումը և այլաժանց համանիշ որոշ ձեւերի զոյութւունը (պոկոտել և պոկոտել՝ երկրորդը սաստկականութւան շեշտված երանգով):

Հայերենի բաղմաօբյեկտ-բաղմապատկական -ոտ- ածանցաւոր կաղմութւունները ընդհանուր առմամբ բաժանվում են երեք

խմբի. 1. ներգործական սեռի շատ սովորական բայեր (բռնել, կախել, կողպել, շինել, սրբել, փռել և այլն), որոնց ածանցական ձևերի բազմաօբյեկտությունը դերազանցապես պայմանավորված է կիրառության սովորություն⁴¹, 2. բազմավորական բայեր⁴² (բարձել, դարսել, հափաքել, հնձել, շարել և այլն), որոնց բազմաօբյեկտության իմաստը ածանցական ձևերում գործողության կրկնության հանգամանքով ավելի շեշտվում ու ընդարձակվում է (հնձել և հընձոտել բայերի միջև կա նաև այն տարբերությունը, որ երկրորդ ձևում գործողությունը բացահայտորեն կրկնվող է և շատ ավելի ակտիվ) և 3. Ընդամենը երեք բայ (խեղդել, մորթել, սպանել), որոնց բազմաօբյեկտությունը խեղդոտել, մորթոտել և սպանոտել ձևերում թելադրված է բայիմաստով (մեկի նկատմամբ գործողությունը չի կրկնվում, իսկ երբ կրկնվում է, ապա անպայման պահանջվում են մեկից ավելի օբյեկտներ):

Ստորև բերում ենք հայոց լեզվի բազմաօբյեկտ-բազմապատկական բայաձևերի մեծագույն մասը, որից մի քանիսն են միայն բարձրացել ընդհանուր գրական բառի աստիճանին:

Ա յ Ր ո տ ե լ — ԱՃՂԳԲ, էջ 92: Նույնքան հազվադեպ է նաև սրանից սղված այրտիլ-ը:

Բ ա Ր ձ ո տ ե լ — ՇԺԶ, հ. 2, էջ 136 և այլն: Հմմտ. բեռնոտել:

Բ ո ն ո տ ե լ — Պռ., հ. 3, էջ 475, 98, էջ 122, ԴՄՃ, հ. 3, էջ 149 և այլն: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս Տև, ԶՏ, էջ 134, ՎՍԲ, էջ 410 և այլն:

Դ ա Ր ս ո տ ե լ — ՇԺԶ, հ. 2, էջ 578, «Մուրճ», էջ 508, ՐՖ, էջ 69, ԴՄՃ, հ. 6, էջ 199, Սեկ., էջ 333 և այլն:

Դ Ր ո տ ե լ «մի քանի բաներ կամ բոլորը դնել, շարել» — ԱՃՂԳԲ, էջ 290: Դնել-ի դրել ձևից:

Զ ո լ գ ո տ ե լ «զանազան բաներ զարդարել կամ շատերին զուգել» — ԱՃՂԳԲ, էջ 324:

Թ ա կ ո տ ե լ — ԱՃՂԳԲ, էջ 345, ՎՍԲ, էջ 315 և այլն:

Թ ա փ ո տ ե լ — ՇԺԶ, հ. 2, էջ 81, «Մուրճ», էջ 672, «Բանվոր», օրաթերթ, 1964, № 37:

⁴¹ Իհարկե, բոլորովին էլ անհնար չէ, որ, ասենք կախոտել-ն ունենար նաև «մի որևէ բան մի քանի անգամ կախելու» իմաստ, սակայն չունի, որովհետև կախոտել-ի այսիմաստ գործածությունն ընդունված չէ: Բուն գործողության բնույթը գոնե տվյալ դեպքում սահմանափակիչ արժեք չունի:

⁴² Հ. Աճառյան, Հիականար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գ. Բ., նրեվան, 1961, էջ 447—448:

Ժ ո ղ ո տ ե լ «հավաքոտել»—Միայն նոր նախիջևանի բարրա-
 ում (Պատկ., էջ 237, 238, ննժ, էջ 47 և այլն): Նաև՝ ժողովել ժողը-
 տել: Ժողովել-ի ժողել նեղ բարբառային ձևից: Գործածական են
 նաև ժողոտիլ, ժողոտվիլ կազմությունները «շատերի համատեղ
 հավաքվելը» նշանակությամբ (ԽՀԼԱ, էջ 21, ննժ, էջ 94 և այլն):
 Հայտնի է, որ բաղմաօրյակիտ-բաղմապատկական (ներգործական
 սեռի) որոշ բայեր կրավորաձև դառնալիս արտահայտում են, այս-
 պես կոչված, համատեղության գաղափար և իմաստով մոտենում
 բաղմասուբյեկտ-բաղմապատկականներին (հմմտ. հավաքոտել և
 հավաքոտվիլ): Իսկ եղակի սուբյեկտի դեպքում կրավորաձև բաղ-
 մապատկականն ունի բառային այլ նշանակություն. օր.՝ Հայտա
 ժողօտվէ, էրթանք տուն (Պատկ. նժ, էջ 22):

Խ ե ղ ղ ո տ ե լ —ԱՃՀԳԲ, էջ 462, ՀԹ, հ. 2, էջ 304 և այլն: Բառ-
 իմաստով սրանից տարբեր է խեղդտել-ը, որ բաղմապատկական-
 սաստկական բայ է:

Խ տ ո ղ ո տ ե լ —ԱՃՀԱԲ, հ. 3, էջ 684: Խտտել «ղրկիլ» բայից:

Մ ա խ ո տ ե լ —ՀԺՀԲ, հ. 2, էջ 139, 183 և այլն:

Մ ե ծ ո տ ե լ —ՎՓՓ, էջ 208: Բառարաններում պրանցված չէ:

Կ ա խ ո տ ե լ —Պռ. ԵԺ, հ. 4, էջ 272, ԱՂԸԵ, էջ 115 և այլն:

Կ ա ր ո տ ե լ —ԱՃՀԳԲ, էջ 568, ԱՃՀԲՄ, հ. Բ, էջ 109, ԲՍԳ, էջ
 296 և այլն: Առաջին հիշատակությունը Սո. Սյունեցու բերականու-
 թյան մեջ է (Աղոնց, էջ 213): Գրաբարյան բառարաններում դրանց-
 ված չէ, քանի որ մատենագրության մեջ չի հանդիպում⁴³: Կարոտել-ի
 հետ հմմտ. կարկատտել բայաձևը⁴⁴: Առաջին հիշատակությունը
 Վարդան Արեւելցու «Յաղագս մեկնութեան բերականին» աշխատու-
 թյան մեջ է (ձեռագիր 4292, Մաշտոցյան մատենադարան): Նույն
 պատճառով գրաբարյան բառարաններում չկա:

Կ լ յ ո տ ե լ —ԱՃՀԳԲ, էջ 575:

Կ ն տ ո տ ե լ «ծառերի կամ թիերի ճյուղերը կտրատել»—Պռ.,
 հ. 1, էջ 113 և այլն: Կնտել բաղմիմաստ պարզից: Հմմտ. Բնքոտել
 (ԱՃՀԳԲ, էջ 1118):

⁴³ Այս և հման մի քանի այլ կազմություններ՝ վարոտել, դիտոտել և այլն, ալեւիլ հատուկ են եղել բարբառային-խոսակցական միջավայրին և չեն թափանցել ժամանակի գրական լեզվի ոլորտը. տե՛ս Գ. Զաֆուկյան, Քերականական և ուղ-
 դագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954,
 էջ 197: Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գ. Ա, Երևան, 1960, էջ 56:

⁴⁴ Սրա ձևա-իմաստային րացատրության համար տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան,
 նշված, աշխ., էջ 142:

Կ շ ո ո տ ե լ — Նմանակությամբ կազմված ձև. լսել եմ մի լենին-
նականցուց:

Կ ռ ղ ա լ ո տ ե լ — ԱՂԸՆ, էջ 374:

Հ ա ն ո տ ե լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 638:

Հ ա վ ա ֆ ո տ ե լ — Սրա կրավորաձևը համատեղության նշանա-
կությամբ է (Պռ., հ. 1, էջ 345, ՎՍԲ, էջ 350 և այլն):

Հ ն ձ ո տ ե լ — ՀՊ, էջ 292, Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 329 և այլն:

Մ ո ր ք ո տ ե լ — Պռ., հ. 2, էջ 366, հ. 3, էջ 78, ԱՂԸՆ, էջ 429,
ՎՓՓ, էջ 323, «Զարթոնք», 1965, № 8372 և այլն: Բարբառների հա-
մար՝ ԱՃՀԳԲ, էջ 794, ԼՂԲՔ, էջ 185, ՎՍԲ, էջ 366 և այլն⁴⁵: Գեղար-
վեստական գրականություն և մամուլի լեզվում երբեմն հանդիպում
են եղակի օբյեկտի հետ մոտրոտելի գործածության դեպքեր, որ.
մեք կարծիքով, բայձձեի բառային-քերականական ճշգրիտ իմաս-
տից բացահայտ շեղում է. օր.՝ Այս դանակով կմորթոտեմ քեզ
(ԳՍՆՄ, էջ 85), նաև՝ «Ավանգարդ», 1964, № 80, «Բանվոր», 1963,
№ 258, «Զարթոնք», 1969, № 194:

Շ ա ր ո տ ե լ — ՀԺՀԲ, հ. 2, էջ 588, ՀԱՇ, էջ 260, Պռ. ԵԺ, հ. 3,
էջ 200 և այլն: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս
ՎՍԲ, էջ 375:

Շ ի ն ո տ ե լ — Ամատ., էջ 520 (առանձին բառահոգււածով բեր-
ված չէ. կա շոդշոդանաբ գալ հարադրության օրինակի մեջ):

Շ ա լ ո տ ո տ ե լ (նաև՝ շպոտոտիլ) — ԱՃՀԳԲ, էջ 845, ԱՂԸՆ, էջ
293, ՎՍԲ, էջ 374 և այլն:

Պ ա հ ո տ ե լ — Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 151: Սրանից —վ— ածանցով
ունենք անդրադարձության-բազմապատկական բայ՝ պահռտվել
«այս ու այն կողմ պահվել, պահվտել, խորը տեղ թաքնվել»։ հմմտ.
բրեժնեվել, բրեժնեվեցնել (= պահվտցնել), բրեժնեված և այլն (Գ. Զա-
լաշյան), պահըտվել (ԱՃՔԱՌԲ, էջ 207) և այլն:

Պ լ ո կ ո տ ե լ (նաև՝ պլոկոտտիլ) — ԱՃՀԳԲ, էջ 913 և այլն:

Պ ո կ ո տ ե լ — ԱՂԸՆ, էջ 492, Մանվ., էջ 103, Բակ., էջ 489, 522,
ՀՌ, էջ 127 և այլն:

Ջ ն ջ ո տ ե լ — Լ. Մանվելյան, էջ 600 և այլն:

Ս ա ր ֆ ո տ ե լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 959 և այլն:

⁴⁵ Հետաքրքրական մի բառաձև (եթե միայն սա տպագրական կամ այլ կար-
գի վրիպակ կամ սխալ չէ) հանդիպում է Ղարաբաղի բարբառում. Ուխտաւերնէն
մատաղը եր կալած՝ յղէ ընկալ պիտի սարին տակը՝ Զկոստափ մուրքրոտտելու
(ՏԽ, ՉՏ, էջ 209): Կրկնված է —տտ-ը՝ —տտտտ—> —լտտտ—, որով թերևս կերպի-
մաստն ավելի շեշտվել է և՛ բազմաօբյեկտության, և՛ բազմապատկության տե-
սակերտից:

Ս պ ա ն ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 282 և այլն:

Ս ր բ ո տ ե լ—ՀԺՀԲ, հ. 2, էջ 578, Պռ., հ. 2, էջ 330, «Մուրճ», էջ 353 և այլն:

Վ ա ո ո տ ե լ—ԱՂԸԵ, էջ 428, 429 և այլն:

Տ ն կ ո տ ե լ—ՎՓՓ, էջ 172:

Փ ա կ ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 1062 և այլն: Հմմտ. կողպստել:

Փ ո խ ո տ ե լ—ՀԱՇ, էջ 221: Բառարաններում գրանցված չէ:

Փ ո ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 1056 և այլն: Հավանաբար, սրանից են սղված նեղ բարբառային փոսիլ «աղբը դես ու դեն շաղ տալ» (ՊՍԲ, էջ 164) և փոռըլիլ (ԱՆՍԲ, էջ 387) բայաձևերը:

Ք ա դ ո ա ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 1092:

Ք ա ն դ ո տ ե լ—ՀԺՀԲ հ. 2, էջ 578, ԱՃՀԳԲ, էջ 1095 և այլն:

-Ոտ- (>-տ-) ածանցը կրկնավոր բայաձևերում: Բազմապատկական -ոտ- (> -տ-) ածանցը բավական գործուն է նաև կրկնավոր բայական բարդությունների մեջ: Ածանցավոր այս կադմոթյունները, որ համապատասխանաբար ունեն իրենց ածանցազուրկ ձևերը, նույնպես ավելի հատուկ են բարբառներին և ժողովրդական-խոսակցական լեզվին, որտեղից էլ երբեմն թափանցել են գրական լեզվի ոլորտը: Ածանցազուրկ զուգակիցների նկատմամբ սրանք մեծ մասամբ դրսևորում են կերպային երանգների տարբերություններ.—ոտ-ն ուժեղացնում կամ տևականացնում է կրկնավորի բազմապատկության ֆունկցիան⁴⁶:

Հուգաձևության տեսակետից հատկանշական է, որ կրկնավոր բայերում ավելի տարածված է հատկապես -ոտ- «—-առ-փոխարինումը, որով ստեղծվում են այլաձանց ևրկշարք կերպային համարժեք ձևեր, որոնք, մեր համոզմամբ, նախապես ավելի հստակ երանգային զանազանություններ են ունեցել, իսկ այժմ բովանդակության պլանում լայն առումով հանգում են կերպային միևնույն իմաստին: Արդի ըմբռնմամբ, ածանցավոր այդ զուգակիցները

46 Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, 1939, էջ 255—256: Իհարկե, այս տարրերակումները շեշտվածության աստիճանով շատ ավելի թույլ են արտահայտված, քան, ասենք, ածանցավոր ճանկուել-ի և ճանկոտել-ի կամ ճանկոտուել-ի, ծակոտել-ի և ծակոտել-ի միջև: Նկատելի է նաև, որ, օրինակ, ածանց ունեցող և չունեցող բազմաօբյեկտ-բազմապատկական կրկնավորների, ինչպես և սրանց ոչ կրկնավոր ածանցական ձևերի միջև կերպիմաստային որևէ տարբերություն չկա. և՛ ծախսուել-ը, և՛ ծախծխել-ը, և՛ ծախծխոտել-ը գտնվում են բացարձակապես միևնույն իմաստի մակարդակում: Նման բայաձևերի արտահայտած բազմապատկիության ուրույն գաղափարն ավելի ինտենսիվ է դառնում համապատասխան պարզերի հարադրությամբ. ծախել-ծախսուել և այլն:

գտնվում են և՛ բառային, և՛ քերականական համանշտության սահմաններում: Ըիշտ է, որևէ բարբառի մեկ-երկու ձևում ինչ-որ շարժված կապված կրկնվող գործողության բնույթի հետ, դրանք իհարկե կարող են կերպիմաստային ավելի կոնկրետ հատկացումներ ունենալ (հատկապես գործողության սաստկության և տեսականության առումով), սակայն մեր առաջը վերաբերում է այլաժանց կրկնավոր զուգաձևերի իմաստային համանմանության ընդհանուր վիճակին:

Դ ղ դ ղ ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 280: Դաղդղել-ի ղղդղել ձևից:

Թ ա փ ք փ ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 354, ԱԶԶ, 19, էջ 114 և այլն:

Թ և կ ք և կ ո տ ա լ—Ամատ., էջ 216: Բնաձայնական միակ բայն է, որ ունի -ոտ— կերպածանցավոր ձև:

Լ ա փ լ փ ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 415: Լափել > լափվել-ից՝ բառիմաստային տարբերակումով:

Խ լ խ լ ո տ ե լ—Ամատ., էջ 280: Ձևավորմամբ ուրիշ է համանուն խլխլտել-ը՝ «մարմնի վրա շատ պալարներ, խուլերո գուրս գալ»:

Մ ա լ ծ լ ո տ ե լ ը ծ ա լ մ լ ո տ—Պռ., հ. 1, էջ 301, հ. 2, էջ 261 և այլն: Որպես ձևա-իմաստային հենարան սա կարող էր ունենալ ծալծալոտ անվանական կազմությունը (Ժն, էջ 519):

Մ ա խ ծ խ ո տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 502, «Մուրճ», էջ 690 և այլն:

Մ ա կ ծ կ ո տ ե լ—Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 50, հ. 4, էջ 277 և այլն: Երբեմն նաև՝ ծակծակոտել (Ադամյան, էջ 230): Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ԱԶԶ, գ. 10, էջ 238, Տն, ԶԳՈ, էջ 28 էԱՄԲ, էջ 305, ՄԿՃԲ, էջ 217 և այլն: Մակծկոտել-ից է սղվել ծակծկտել ձևը (ԱՃՀԳԲ, էջ 503):

Մ ա մ ծ մ ո տ ե լ—Պռ., հ. 3, էջ 85, Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 120, ՎՓՓ, էջ 203 և այլն:

Մ լ ծ լ ո տ ի լ «շատ և առատորեն ծիլեր արձակել, այս ու այն կողմ ծլել, փխր. զորանալ, փարթամանալ»—ԱՃՀԳԲ, էջ 517: Օղել|| ծլիլ-ի անգործածական կրկնավորից: Ածանցն այստեղ ունի երկակի արժեք և բավական սահմանել է իր անվանական բնույթը՝ մի բանի շատություն, առատություն ցույց տալը: Այս բայաձևն իր իմաստային առանձնահատկությամբ սերտորեն կապված է գործողության արդյունք հանդիսացող առարկաների շատության և սուտության հետ: Սա կարելի է համարել բաղմամբայեկություն-բաղմավորականության դրսևորումներից մեկը, բանի որ գործողությունն այստեղ անպալմանորեն ենթադրվում է կրկնվող և արդյուն-

քի տեսակետից առնչվում առարկաների հոգնակիության հետ: Այս կարգի բայերը բուն բաղմաօբլեկտ-բաղմապատկանների շեն (դրանք տարբեր են նաև խլխլուտել տիպի անվանական բայերից). առարկաների հոգնակիությունն այստեղ կապված է բոլորովին այլ հանգամանքի հետ՝ իր բնույթով կրկնվող գործողության արդյունքի հետ:

Նման բայերը մենք առանձին շենք նկարագրել, նկատի ունենալով դրանց խիստ սակավությունը, նեղ բարբառային լինելը և, ամենից ավելի, բաղմապատկության քերականական իմաստի հետ դրանց ունեցած առնչակցության բնույթը: Սակայն հնարավոր է ներհամարում պայմանականորեն և վերապահությամբ դրանք անվանել «արդյունքի բաղմապատկական բայեր», թեկուզ և եղած մի քանի օրինակները⁴⁷ իմաստային հատկանշով մյուս բայերից դանազաննու համար:

Կ ա խ կ ա խ ո տ ե լ լլկ ա խ կ խ ո տ ե լ (նաև՝ կախկախուղել) — ԱՃՀԳԲ, էջ 539: Կախել-ի հաղվադեպ կրկնավորներից:

Կ ա պ կ պ ո տ ե լ — Պո., հ. 2, էջ 404, Պո., ԵԺ, հ. 3, էջ 59 և այլն: Սրանից է սղվել կապկպտել-ը (ԱՃՀԳԲ, էջ 551): Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ՀՊԲ, էջ 292 և այլն:

Ճ ա ֆ ն ա ֆ ո տ ե լ լլն ա ֆ ն ֆ ո տ ե լ — «Մուրճ», էջ 654 և այլն, նախ՝ ԳՆԳՆուել (Սեկ., էջ 259, բարբառների համար՝ ԼԳՔՔ, էջ 419, ՎՍՔ, էջ 379 և այլն):

Ճ դ ն դ ո տ ե լ — ՀԺՀՔ, հ. 2, էջ 135, Պո., հ. 2, էջ 254 և այլն:

Պ ա չ պ չ ո տ ե լ — Պո. ԵԺ, հ. 3, էջ 200: Բառարաններում գրանցված չէ:

Տ ա շ տ շ ո տ ե լ — Պո., հ. 3, էջ 166, ՊՀԲ, էջ 292: Բառարաններում գրանցված չէ:

Տ ր ա ֆ տ ր ա ֆ ո տ ի լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 1046, ՎՍՔ, էջ 405: Ավելի գործածական է կրկնավոր տրաֆտրաֆել-ը:

Ց ն կ ց ն կ ն ո տ ե լ լլց կ ց կ ն ո տ ե լ «կենդանիների շատ ձագեր ծնելը և այլն» — Ամատ., էջ 644, Շիր. ամբ., էջ 138: Ցնկնել և ցկնել բայերի առանձին անգործածական կրկնավորներից: Արդյունքի բաղմապատկական բայ: Ածանցն ունի նաև բառակազմական արժեք:

⁴⁷ Բխխուտել «շատ ծիւրեր արձակելը, առատորեն ընձուղավորվելը» (նաև՝ պխպխուտիլ, ԱՃՀԱԲ, հ. 1, էջ 1192, պխպխուտել, ՊՀԲ, էջ 292), ծառածառվել «շատ ծառերով ծածկվել և այլն» (Ամատ., էջ 304), փնջփնջուտել «ծաղիկների՝ բազմությամբ բացվելը, փխր. շատ դավակներ ունենալը» (Ամատ., էջ 653) և այլն:

Փ ո Ր Վ ի ո Ր ո տ ե լ լ լ Վ ի ո Ր Վ ի ո Ր ո տ ե լ — ՄՀԲԲ, հ. 4, էջ 520 և այլն:
Ք ա ն դ ֆ ն դ ո տ ե լ — Պո., հ. 2, էջ 260: Խիստ սակավադեպ է
նաև ածանցազուրկ կրկնավորը:

Ք ա շ ֆ շ ո տ ե լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 1098: Նաև՝ Բաշֆշոտվել, որ ունի
նաև բառիմաստային փոքր-ինչ այլ երանդ (խանդ. Բ, էջ 26): Բար-
բառային ձևափոխության համար տե՛ս ՍԱԳ, էջ 55:

—Որ—: Բայական այս ածանցի առաջացման հարցը հայ բերա-
կանագիտության մեջ քիչ թե շատ մանրամասնորեն քննել է
Ա. Մուրվալյանը: Ելնելով անվանական որոշ մասնիկների և բազ-
մապատկական ածանցների ձևա-իմաստային ընդհանրության իր
սկզբունքից, նա —որ—ը հանում է անունների հավաքական մի բանի
հին ձևերում (արտոբայ + ք «արտեր», կալորայ «կալեր», դաշտո-
րայք «դաշտեր») հանդիպող բաղադրյալ —որայ(+ ֆ) <որ + այ ֆ
մասնիկի —որ— բաղադրիչից, որ բայերին է անցել «առարկաների
հոգնակիությունից՝ գործողության կրկնություն և տեղականություն»
իմաստային փոփոխությամբ⁴⁸: Բաղադրյալ միենույն մասնիկի
—որ— բաղադրիչի հետ է կապվում նաև անվանական ոչ կենսունակ
—որ ածանցը⁴⁹, որով ունենք բեկոր «կտոր, կտրված, հատված»
(բեկ-«կտորված» արմատից), հատոր «կտոր, հատված» (հատ-
«կտրելը» արմատից), զլոր «զլորվելը» (<զիլ «զլորվելը» + որ,
որից՝ զլորել, հմմտ. թաւալազլոր, թաւալզլոր, բրբ. զլդիզլոր)⁵⁰,
մոլոր «մոլորված» (մոլ-«մի բանի սաստիկ կապվելով խենթանալ,
ցնորվել, կատաղել» արմատից, որից՝ մոլել «խենթացնել», մոլիլ
«խենթանալ», հմմտ. մոլորիլ, ԱՃՀԱԲ, հ. 4, էջ 1094) և այլ բառեր:

Բառակազմական —որ ածանցի նախնական ընդհանուր նշա-
նակությունը, դատելով այս կազմություններից, հավանաբար,
պետք է որ եղած լիներ «մի բան դարձած, մի բանի վերածված, մի
բան եղած» իմաստը, իսկ ավելի հինը կարող էր լինել նաև մի բան

48 Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի դարձվածարանություն և բայակազմություն,
էջ 174—175: Հայոց լեզվի բառային կազմը, էջ 292: Հեղինակն այս —որ—ի փո-
խանցումներն է համարում ու||ր-ն և շ-ն, որոնք —ո- ածանցի հետ բաղադրվելով
տալիս են —ոտ—||—րտ— և —շտ— (մատնացույց են արվում նաև այլ փոխանցումներ
ու բաղադրումներ):

49 Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, էջ 283: Թե որքանով են
աւտոբայքի —որ—ն ու բեկորի —որ—ը նույնական, դժվար է ասել:

50 Այս նույն ածանցի համար Գ. Զահուկյանը զլորելի հետ է համեմատում
նաև աւորել բայը (տր + որ + ել, հմմտ. տրոր տալ), հիմք ընդունելով զրա արմա-
տի մի բանի այլ զուգահեռները. տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, Очерк по истории до
письменного периода армянского языка, Ереван, 1967, էջ 136.

ունենալու ընդհանուր գաղափարը: Իր քերականության մեջ Ա. Բաբրատունին, խոսելով —ու անվանական ածանցի իմաստային արտահայտությունների մասին, բեկոր, գլուր, ճատոր, մուր, խոտոր ձևերը նշում է այն ածանցավորների խմբում, որոնք կոչում է «ունակականք», այսինքն՝ ածանցն այս կազմություններում ցույց է տալիս, որ որևէ հատկանիշ առարկայի համար դարձել է սովորական, դարձել է ունակություն: Հատկանշի սովորականության այս իմաստը, ինչպես դժվար չէ նկատել, ընդհանուր շատ բան ունի մեր նշածների հետ, երկու դեպքում էլ որպես հիմք վերցված է ձևաբերման գաղափարը:

Ածանցի սովորականության, «ունակականության», ձևաբերման ընդհանուր նշանակությունը, արդեն այլ առնչություններով, ինչ-որ շափով փոխանցվել է նաև այդածանց անվանական հիմքեր չունեցող մյուս բայերին, որտեղ ընդհանուր այդ նշանակության դիմաց ունենք գործողության տեղականության արտահայտություն: Վերաիմաստավորման այս պրոցեսը, իհարկե, կտրված չէր հայերենի կերպածանցման ձևաիմաստային առանձնահատկություններից, որը և կարող էր իրական հիմքեր ստեղծել —ու անվանականի բայածանց դառնալու համար: Անցնելով կերպածանցների շարքը, —ու—ը, մանավանդ ոչ կրկնավոր բայաձևերում, համեմատաբար թույլ արտահայտություն է ստացել, իսկ ընդհանուր առմամբ կապված է գերադանցապես տեղականության—անընդհատության կերպային իմաստի հետ: Հիմնականում հանգիստում է կրկնավորների մեջ, որոնք ժողովրդական—խոսակցական կամ նեղ բարբառային բնույթ ունեն և զրական լեզվում խիստ սակավադեպ են:

—նր— կերպածանցը կրկնավորների մեջ թեև ընդգծում է դրանց բաղաձայնափոխության իմաստը, բայց և այնպես (—առ—ի և —ոռ—ի համեմատությամբ) հիմնական իմաստային հավելում կատարում է տեղականության և սաստկության—տեղականության տեսակետից, որ ավելի շեղվում է զուգաբայական հարադրությամբ: Սակայն սա չի նշանակում, թե —ոռ— և —նր— զուգակիցներն իրարից տարբերվում են. դրանք պարզապես զանազանվում են երանգներով (հմմտ. ֆաշխոտել՝ քաշելու կրկնվող գործողություն, որ ավելի սաստկական է, ֆաշխոռել՝ քաշելու կրկնվող գործողություն, որ ավելի տեղական է, նաև՝ լպստոտել և լպստորել): Զուգակից նման ձևերում հիմնականում ունենք իմաստային համադրություն: Իսկ —ու— ածանցավորների մեջ կրկնվող գործողության բնույթի երանգավորումները (տեղական և սաստկական—տեղական), ինչպես նաև

բաղմապատկական կերպային գաղափարի այլ դրսևորումները, պայմանավորված են կամ բայիմաստով, կամ էլ հենց բայարմատի կրկնությունը (հմմտ. բնդբնդորել, լմլմորել, թակթակորել, ծըխծըխօ՛րէլ):

Կառուցվածքային տեսակետից -որ-ով կաղմվող կրկնավորներից մի քանիսն այն առանձնահատկությունն ունեն, որ կրկնության երկրորդ եզրում արմատական առաջին բաղաձայնը փոխվում է լ-ի. թըկըկօրէլ, խաբըբօրել, ծամլմորել և այլն: Իմաստերանգային որևէ փոփոխություն սրա հետևանքով չի կատարվում:

-Որ-ը հանդես է գալիս նաև այլ կերպածանցների հետ բաղադրված. -շտոր- (<շտ + որ-), -աւոր-||-բտոր- (<-աւ-||-բտ + որ), -տոր- (<-տ + որ-), -տորտկ- (-տ + որ + տկ-): Սրանցից հատկապես առաջին երկու կաղմություններում -որ-ը լրացուցիչ բաղադրվող մասն է (բաղադրության առաջին աստիճան)⁵¹ և բաղմապատկական-սաստկական բայաձևին հաղորդում է տեղականության հավելյալ երանգ. հմմտ. խառնշտել և խառնշտորել, նանկոտել և նանկոտորել:

Ստորև բերում ենք -որ- ածանցով կաղմված ոչ կրկնավոր և կրկնավոր մի շարք բայաձևեր, որոնց մեջ բաղմապատկության-սաստկության-տեղականության կերպային իմաստները հանդես են գալիս տարբեր աստիճանի դրսևորումներով:

Բ ն դ ո Ր Ե լ լ Բ ն ձ ո Ր Ե լ, Բ լ ն դ ո Ր Ե լ լ Բ լ ձ ո Ր Ե լ «անկանոն կարել, մի կերպ կարելով կպցնել, շուշալել և այլն»—Ամատ., էջ 105, 108: Բնդել-ից և սրա հնչյունափոխված ու միջածանցված տարբերակներից: Բաղմապատկության կերպիմաստը բավական թուլացած է:

Լ ա ս տ ո Ր Ե լ լ Լ ա զ տ ո Ր Ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 440:

Ճ ր լ ա լ ր խ օ Ր Ե լ «ճիւլտորել»—Ն. Մամիկոնյան, Գանձակի բարբառի բառարան, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արխիվ⁵², նաև՝ ԱՃՀԳԲ, էջ 720, ՎՍԲ, էջ 355:

Մ Ն Ն ո Ր Ե լ—ՀԱՇ, էջ 124: ՄՆՆել խառնել, խճճել» բայի սաստկականը: Բառարաններում գրանցված չէ:

Շ ա ղ տ ո Ր Ե լ—տե՛ս Շպտոտել:

51 Հ. Գ. Հակոբյան, Հայերենի բաղմապատկական բայակաղմության մի քանի առանձնահատկությունները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 5, էջ 81:

52 Այսուհետև՝ Ն. Մամիկոնյան:

Փ ի խ ո ռ ե լ լ լ փ ի խ լ ո ռ ե լ «ամբողջովին ճխտվել և այլն» — ԱՃՀԳՔ, էջ 1071, ՄՀԲԲ, հ. 4, էջ 502: Փլսել > փխլել-ից՝ ածանցման հետևանքով սեռափոխություն: Սրանց հետ է կապվում նաև բրբ. փըղօրել «այս ու այն տեղից ոչ հաստ շերտով կծել» իմաստափոխված բայը (ՊՀԲ, էջ 293):

—Ուր- ածանցը կրկնավոր բայաձևերում

Ա փ լ փ ո ռ ե լ — ԱՃՀԳՔ, էջ 160, Ամատ., էջ 11, Պո., հ. 1, էջ 32 և այլն: Ափլփել-ից՝

Բ ն դ բ ն դ ո ռ ե լ լ բ ն դ մ ն դ ո ռ ե լ — ԱՃՀԳՔ, էջ 196, Ամատ., էջ 108: Բնդել-ի առանձին անգործածական կրկնավորից: Ածանցն ունի նաև բառակազմական արժեք:

Բ շ տ բ շ տ ո ռ ե լ լ բ շ բ շ տ ո ռ ե լ լ բ ի շ տ բ ի շ տ ո ռ ե լ լ բ ի շ տ բ շ տ ո ռ ե լ «հրմշտել, մի սուր բանով խառնշտել, փորփրել և այլն» — «Մոբը», էջ 688, Ամատ., էջ 109 և այլն: Բշտել «հրել» բայի (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 500) հաղվադեպ կամ գրեթե անգործածական կրկնավորներից:

Դ ա ղ ղ ա ղ ո ռ ե լ լ ղ ա ղ ղ ո ռ ե լ լ ղ ղ ղ ո ռ ե լ — ԱՃՀԳՔ, էջ 264, ՏԽ, ՁՏ, էջ 228, ՊՀԲ, էջ 291 և այլն: Հմմտ. դաղդղորիկ գալ, դաղդղորիկ ածել, տըղըղորել (Ն. Մամիկոնյան):

Թ ա կ ք ա կ ո ռ ե լ — Գ. Տեր-Պողոսյան, Հավարիկի բարբառի բառացանկ, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արխիվ⁵³: Թալել-ի անգործածական կրկնավորից: Ածանցն ունի երկակի արժեք: Հմմտ. Թըկըկօրէլ (ԼՂԲԲ, էջ 259):

Լ ա փ լ փ ո ռ ե լ — տե՛ս Լափլփոսել:

Լ մ լ մ ո ռ ե լ լ լ լ ա մ լ ա մ ո ռ ե լ «ուտելիքը ծամծամել և այլն» — ԴՄԾ, հ. 3, էջ 477, Խանդ. ՄՍ, էջ 494 և այլն: Լմել «ճմլել, տրորել և այլն» բայի կրկնավորներից:

Խ ա բ խ բ ո ռ ե լ — Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ԱՃՀԳՔ, էջ 444, Ամատ., էջ 261, ՏԽ, ՁՏ, էջ 183, ՎՍԲ, էջ 330, Թաղ., էջ 51 և այլն:

Խ ա զ խ զ ո ռ ե լ լ լ խ ա զ մ զ ո ռ ե լ լ լ խ մ զ ո ռ ե լ (նաև՝ խըզմը-զօրի) — ՎՍԲ, էջ 328, ՊՀԲ, էջ 291:

Խ ա ն ձ մ ն ձ ո ռ ե լ (նաև՝ խանձմնձորվիլ) — ԱՃՀԳՔ, էջ 451 և այլն: Խանձել-ի՝ հրկրորդ հղում հնչյունափոխված առանձին անգործածական կրկնավորից: Ածանցը կատարում է նաև բառակազմական դեր:

Մ ա լ մ բ լ ո ռ ի լ — ԱՍԼԽ, էջ 140, Հմմտ. ծալմլոսել:

⁵³ Այսուհետև՝ Գ. Տեր-Պողոսյան:

Մ ա կ ծ կ ու ր ե լ—տե՛ս Մակծկոտել:

Մ ա մ ծ մ ու ր ե լ—Ամատ., էջ 302 և այլն: Հմմտ. ծամծմոտել: Նաև՝ ծամվամոռել, ծամվմոռել (նույն տեղում, Պռ., հ. 1, էջ 33, 181 և այլն):

Մ ր խ ծ ր խ օ՛ր ե լ—ԼՂԲԲ, էջ 379, Տհ, ՁՏ, էջ 133:

Բարբառային նույն միջավայրում նաև՝ ծրխվխօ՛րել (նույն տեղում, Տհ, ՁՏ, էջ 169): Հմմտ. ծախծխոտել:

Կ ա պ կ պ ու ր ե լ—ՀժՀԲ, հ. 2, էջ 136, Տհ, ՁՏ, էջ 310, ՎՍԲ, էջ 342, ԱՍԼհ, էջ 140 և այլն: Հմմտ. կապկպոտել:

Կ ա ր կ ա տ ու ր ե լ—նաև՝ կրկրտօրիլ (ՎՍԲ, էջ 343): Հմմտ. կարկատոտել:

Կ ր ծ մ ր ծ ու ր ի լ—ԱՍԼհ, էջ 140: Կծմծել-ից:

Չ ա փ չ ր փ ու ր ի լ—ԱՍԼհ, էջ 140: Չափչփել թթափառել և այլն» կրկնավորից:

Պ ա չ պ չ ու ր ե լ—ՀժՀԲ, հ. 2, էջ 92 և այլն: Կրավորաձև կազմություններն ունեն նաև փոխադարձության նշանակություն: Կերպիմաստն ավելի շեշտվում է պարզի հետ հարադրությամբ: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ՎՍԲ, էջ 385 և այլն:

Պ ն դ պ ն դ ու ր ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 917: Պնդել ռամրացնել, կապել, սեղմել և այլն» բայի անգործածական կրկնավորից: Ածանցի արժեքը երկակի է՝ քերականական և բառակազմական:

Տ ա շ տ շ ու ր ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 1014: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ՎՍԲ, էջ 404, ՊՀԲ, էջ 291 և այլն:

Փ ա ք ա ք ու ր ե լ «ամեն կողմից շատ փաթաթել, կապոտել»—նաև՝ փաքաթորվիլ, փաքվթորել, փրթրթօրել, փթթօրել և այլն (ԱՃՀԳԲ, էջ 1060—1061, ԲկԲ, էջ 218, «Մուրճ», էջ 674): Փաքել⁵⁴-ի՝ ղանազան փոփոխություններ կրած կրկնավորներից: Հմմտ. պատել, պատատել⁵⁵ > պատատորել (ԱՃՀԳԲ, էջ 900): Նաև՝ էԱՄԲ, էջ 325, ՎՍԲ, էջ 385 և այլն: Փաք և պատ արմատական տարբերակների մասին տե՛ս ԱՃՀԱԲ, հ. 6, էջ 1109:

Փ ր ն ք փ ր ն ք ու ր ի լ—ՎՍԲ, էջ 409: Բացառիկ կազմություն՝ բնածայնական փնրփնքալ-ից՝ լծորդության փոփոխությամբ:

Ք ա ն դ ֆ ն դ ու ր ե լ—Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 19: Հմմտ. քանդքնդոտել:

54 Հմմտ. Զինքն ի խըսիրըն փաթեցին (ՀնՎ, հ. Բ, էջ 11):

55 Հմմտ. Եւ տարեալ զերկու ձեռսն ի յետոյ՝ պատեցին ի բոլոր սեանն: Եւ պատատեցին զրոլոր մարմինն բարակ շուանով ընդ սինն (ՀնՎ, հ. Ա, էջ 199): Այստեղ բավական լավ երևում է պարզ և կրկնավոր ձևերի տարբերությունը:

Ք ա շ Բ Ղ Ո Ր Ե Լ—տե՛ս Քաշխուեի:

—Տ— Հայերենի տարածված և ամենակենսունակ կերպածանց-ներից մեկն է, որի ծագման մասին ևս հայ քերականագիտություն մեջ միասնական կարծիք չկա⁵⁶, Մի կողմ թողնելով տարբեր կարծիքների քննությունը, ներկայացնենք մեր մի քանի գիտողությունները —տ— ածանցի ծագման և ձևա-խմաստային դրսևորումների վերաբերյալ:

—Ատ— և —ոտ— կերպածանցների նկարագրությունից երևաց, որ դրանք հանդես են գալիս նաև —տ— տարբերակով (կտրատել > > կտրտել, հերձատել > հերձտել, ծակոտել > ծակտել, ցատկոտել > ցատկտել և այլն), որ հերկորդ ձևերում արդեն գիտակցվում է իբրև ինքնուրույն ածանց: Տարբեր աղբյուրներից ստացված այս կերպածանցի անկախ գիտակցումը կարող էր միանգամայն իրական նախադրյալներ ստեղծել, որպեսզի —տ—ն գիտվեր իր ինքնուրույն ածանցական արժեքով նաև այն կազմություններում, որոնք —աա— և —աա— ածանցավոր զուգակցիցներ չունեն: Այսինքն՝ —աա—ի —տ—ն և —ոտ—ի —տ—ն, ունենալով հնչյունակառուցական ֆունկցիոնալ լրիվ համապատասխանություն, հանդես են եկել իբրև մեկ միասնական ածանց և անկախաբար կազմել նորանոր բաղադրական-սաստկական բայեր, որոնց մեջ արդեն խոսք անգամ լինել չի կարող նախաձևի հետ դրանց կապի մասին: Այս կերպածանցի համար կարելի է մատնացույց անել մեկ երրորդ աղբյուր ևս՝ բնաձայնական —տ—ն, որ ունի ինչպես առանձին, այնպես էլ նույնատիպ այլ ածանցների հետ բաղադրված դրսևորումներ (—շտ—, —ոտ—, —րտ—, —լտ— և այլն)⁵⁷:

Մենք հնարավոր ենք համարում ընդունել, որ ձևաբանորեն նույնարժեք այս երեք —տ—երի միաձուլումից է ստացվել հայերենի —տ— կերպածանցը, որի ինքնուրույն ձևա-խմաստային ըմբռնումը պետք է որ ունեցած լիներ բավական խորը հնություն և վերաբերեր —աա—ի, —աա—ի ընդհանրապես մյուս ածանցների ձևավորման շրջանին:

—Տ— կերպածանցն ունի ձևային դրսևորման որոշ առանձնահատկություններ, որոնցով նա տարբերվում է մանավանդ —աա—ից և —աա—ից՝ իր անմիջական նախաձևերից: Դա արտահայտվում է հատկապես բաղադրության մեջ, որ արդյունք է, այսպես ասած,

56 Տե՛ս Ա. Բագրատունու, Ստ. Պալասանյանի, Հովհ. Գաղանճյանի, Ա. Տոմսոնի, Ա. Մուրվալյանի և այլոց վերը նշված աշխատությունների համապատասխան հատվածները:

57 Հ. Գ. Հակոբյան, նշված հոդվածը, էջ 84:

ածանցի ձևակազմական ճկունություն: Սա ի հայտ է գալիս ոչ երկրորդական երկու հատկանշով. 1. այդ ածանցով կազմվում են միաձույլ և բուն բաղադրյալ մի շարք կերպածանցներ (-լտ-, -ոտ-, -տկ-, -լկտ-, -շտկ- և այլն)⁵⁸, որոնց մեջ -տ-ն կամ հիմնական բաղադրիչն է, կամ լրացուցիչ բաղադրվող տարրը (հմմտ. փրն-տըռտել > փնտռտել, ճանկռել > ճանկռտել), կամ էլ բաղադրության անանջատելի միավորը (հմմտ. մոլտալ, խառնշտել), 2. այդ ածանցով կազմված բայաձևերը մյուսների համեմատությամբ ունեն կառուցվածքային ավելի շատ կաղապարներ (գջլ+տ+ել, փախ+չ+տ+իլ, գղ+վ+տ+իլ, վազվլ+տ+ել, խոխո+տ+ալ): Հասկանալի է, որ այս կաղապարները տարբեր աստիճանի տարածում և կարևորություն ունեն և ածանցավոր բայակազմության մեջ տարբեր շափանիշներով էլ պետք է արժեքավորվեն: Սրանց մեջ կան բազմապատկության երևույթի և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլանների համար բնութագրական ձևեր (գղվտիլ), ինչպես նաև շատ սովորական կազմություններ, որոնք հատուկ են նաև մյուս ածանցներին (գջտել և այլն):

Իսկ ինչ վերաբերում է կերպային իմաստներին, ապա պետք է ասել, որ -տ-ն այստեղ նույնպես բավականին լայն ընդգրկում ունի⁵⁹: -Տ- ածանցավոր բայաձևերը գրեթե ամբողջությամբ արտահայտում են հայերենի բազմապատկության քերականական կարգի գլխավոր իմաստները՝ կրկնության գաղափարին գերադանցապես հաղորդելով նաև սաստկականության շատ որոշակի կրանգ: Կերպային իմաստների հիման վրա էլ հենց այս բայերը բաժանել ենք խմբերի և այդպես էլ նկարագրել: Առաջին խմբի մեջ դրել ենք բազմապատկական և բազմապատկական-սաստկական բայերը, իսկ երկրորդի մեջ՝ նրանք, որ կոչվել ենք փոխադարձության—և անդդադարձության-բազմապատկականներ: Առանձին ենք բերել նաև -տ-ածանցն ունեցող պարզ և կրկնավոր բնածայնական բայերը:

Այստեղ ավելորդ չէ որոշ բացատրություն տալ փոխադարձության-բազմապատկական բայաձևերի մասին: Իր «Եղեղիկոյ հա-

58 2. Գ. Հակոբյան. նշված հոդվածը, էջ 78—79:

59 Բարբառային որոշ կազմություններում -տ-ն հանդես է գալիս նաև բառակազմական գերով և ունի կերպային թույլ արտահայտություն. հմմտ. կողըռալ և 1. պողահարկ, հարվածել, 2. կոպիտ խոսել» (Մկր, էջ 154, Ծիր. ամբ., էջ 321), չոմպախտել > չոմպախտել «արագ-արագ թմրուկ զարկել» (չոմպախ «ծայրը հաստ կարճ փայտ, որով թմրուկ են զարկում» բառից, Բալու, էջ 507), չուանտել «պարանով կապկպել» (չուան «պարան» բառից, նույն տեղը, էջ 508) և այլն:

յոց գաւառաբարբաւր» ուսումնասիրութեան 88-րդ էջում Հովհ. Գաղանճյանը գրում է, որ գործողութեան կրկնութիւնն ցույց տվող բայեր են «տարբեր ամամբ գգուրաիլ, կոուրաիլ, քնուրաիլ, քրուրաիլ, պառուրաիլ եւն, որոնք՝ ինչպէս կերեւի, վաւրմած են կրաւորականի ձև ունեցող բայերուն լծորդէն առաջ տ աւելցրնելով (սիրաիլ, սիրաւրաիլ): Ասոնք բուն բային նշանակած գործողութեան փոխադարձաբար կամ ինք իր վրայ (անդրադարձաբար — Հ. Հ.) կրկնութիւն նշանակելու կը ծագայեն»: Բաղմապատկական բայերի կառուցվածքային այս կաղապարի՝ «բայի պարզ բառահիմք ÷ կրավորական սեռածանց ÷ պարզ կերպածանց ÷ դերբայական վերջավորութիւն», նմանօրինակ բացատրութիւնը, իմաստային նույն վերադրումներով, հետադայում տվի են նաև ուրիշները⁶⁰:

Հայոց լեզվի բաղմապատկական որոշ թվով բայերի կառուցվածքն ու իմաստը և հիշատակված լեզվաբանների դիտողութիւնները նկատի ունենալով է, որ մենք առանձնացրել ենք փոխադարձութեան — և անդրադարձութեան — բաղմապատկական բայերը իրեն բաղմապատկութեան կերպային յուրահատուկ իմաստի արտահայտիչներ: Ինչպես ասվեց, այս բայերն ունեն կառուցվածքային մեկ կաղապար (գլ + վ + տ + իլ, հան + վ + տ + իլ), և հենց դրանով էլ պայմանավորված են քերականական համապատասխան իմաստները. մեկից ավելի անձերի կամ զույգ կողմերի միջև փոխադարձաբար կատարվող գործողութիւն, այսինքն՝ փոխադարձ հարաբերութեամբ կապված մեկից ավելի անձերի ներառում բնութիւն կրկնողմանի միեւնոյն գործողութեան ոլորտը, և միեւնոյն անձի՝ ինքն իր նկատմամբ կատարած անդրադարձ գործողութիւն, երբ համատեղվում են գործողութեան սուբյեկտը և օբյեկտը: Այս իմաստները արտահայտվում են -վ- ածանցով: Ինչպես հայտնի է, փոխադարձութիւնն ու անդրադարձութիւնը ինքնին արդեն սերտորեն կապված են նաև գործողութեան կրկնութեան հանգամանքի հետ, որն ավելի ուժեղացվում ու շեշտվում է -տ- կերպածանցի միջոցով (նաև՝ -ստ-||-րտ-), և այդ բայածները ձեռք են բերում լրիվ քերականացված կերպիմաստային նոր երանդ՝ փոխադարձութեան — և անդրադարձութեան — բաղմապատկութեան նշանակութիւն: Այստեղ յուրօրինակ ձևով կարծես բաղադրվել են ձևաբանորեն

⁶⁰ Մելիք Ս. Դաիր-բէկ, Արաբկիրի գաւառաբարբաւր, Վիեննա, 1919, էջ 277; Հ. Անտոյան, Քննութիւն Պոլսահայ բարբառի, Երևան 1941, էջ 153; Ա. Ա. Արամեան, Բայը ժամանակակից հայերէնում, էջ 289; Տ. Անդրեասյան, Սվեդիսի բարբառը, Երևան, 1967, էջ 109:

աշխատաստ երկու ածանցներ, ամեն մեկն իր նշանակությամբ, իսկ երկուսը միասին արդեն քերականական նոր իմաստներով: Այս բազադորումն այնքան է սերտ, որ -վտ-ը սկսել է գիտակցվել իբրև հիշյալ իմաստներով մեկ միաձուլվ կերպածանց, և ստանալով անկախ գործածության հնարավորություն, արդեն ինքնուրույնաբար կազմել է բաղմապատկական նոր բայաձևեր (հմտտ. թակ+վտ+ել «իրար թակել, ծեծկվել»): Ուրեմն, հայերենի -վտ- միաձուլվ բազադորյալ կերպածանցը ստացվել է կրավորական -վ-ի և բաղմապատկական -տ-ի զուգակցումով և որևէ կապ չունի երկակի կամ հոգնակի իշվի գաղափար արտահայտող -ուի||-վի մասնիկի հետ⁶¹:

Նույն կերպ է կատարվել նաև միաձուլվ բազադորյալ -վտտ-||-վրտ- ածանցի անկախացումը, միայն թե սա հանդես է գալիս նաև բաղմապատկության այլ երանգներով:

-Տ- ածանցավոր բաղմապատկական և բաղմապատկական-սաստկական բայեր

Գ Գ լ տ ե լ «պատահուտել, պոկոտել և այլն»—ԱՂԸՆ, էջ 393, 628, 654, Մանվ., էջ 223 և այլն. նաև զջլտիլ (ԳՍ ԵԺ, հ. 3, էջ 233), Գշլել-ից:

Թ ա յ լ տ ի լ (նաև՝ թալլտվիլ, թալլտվել)—Քուչակ, էջ 61, ԱՃՀԳԲ, էջ 350, ՀԺՀՔ հ. 4, էջ 120, հ. 10, էջ 194, ՊՍԲ, էջ 121 և այլն: Բարբառներում երբեմն՝ քաբլղել (Շրկ.): Թալալ||քալալ «գլորվելը, թավալում և այլն» արմատի քալլ-քալլ և քալլել ձևերից՝ համապատասխան փոփոխություններով: Ննխ. բրբ. ածանցավորը պահպանել է քալլել-ի «նետել, շարտել» իմաստը՝ «այս ու այն կողմ նետել, շարտոտել»:

Ժ ո ղ վ տ ե լ (նաև՝ ժողվտուր և այլն)—Ժողովել բաղմավորական բայի ժողվել ձևից: Բաղմիմաստ բայ է և արտահայտում է բաղմապատկության մի քանի առումներ. 1. բաղմաօբյեկտություն՝ բաղմաօբյեկտ-բաղմապատկական (հմտտ. Ժողոտել, ժողվլըտել. գործողությունը կրկնաբար կատարվում է մեկից ավելի առարկաների նկատմամբ՝ Կըժողվէ կըժողվլըտէ ամեն բան, Կոլլով, էջ 105), 2. բաղմապատկական գործողություն տնդրադարձության նշանակությամբ՝ անդրադարձության-բաղմապատկական (իր իսկ կրկնվող գործողությունը ենթական կրում է իր վրա՝ Ինքդինքը ժողվլըտէջ քիչ ատենեն, նույն տեղը, էջ 356), 3. բաղմապատկական գործողություն համասեղության նշանակությամբ՝ համասեղու-

⁶¹ Ա. Մուրվալան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայականություն, էջ 182:

թյան-բաղմապատկական (հմմտ. ժողոտվել, հավաքուովել, շատերի համատեղ գործողություն, որ բնույթով բաղմասուբյակտ է՝ Սօրը շորս դին կըժողվըտին... Ուստի օր մը... ժողվտեցան գաղանները, Կռիլով, էջ 243, 391)։ Վերջին այս իմաստի հետ հմմտ. Փիթուն զը թօփվողին գուկան (ԲԴԲ, էջ 31, նաև՝ էջ 134)։

Խ գ տ ե լ ի լ ի լ գ տ ի լ «պատառոտել, բզկտել»—ԳՍԲ, էջ 140, Ժուշակ, էջ 222, ԱճՀԱԲ, հ. 3, էջ 637, ՊՍԲ, էջ 130 և այլն։ Խզել-ից։

Խ ը շ ր ը դ է լ «փշրտել և այլն»—ՄԿԲ, էջ 149. նաև՝ Խշրտվիլ (ԱճՀԳԲ, էջ 479)։ Խշրել-ից։

Կ ո վ տ ե լ լ լ կ ո վ տ ի լ —ԱճՀԳԲ, էջ 617, ԱճՔՎԲ, էջ 187, Կռիլով, էջ 68, 69, 396, ԱՁՀ, գ. 7—8, էջ 452 և այլն։ Փոխադարձության-բաղմապատկականներ (հմմտ. կովշտել)։

Ձ գ տ ե լ «պինդ քաշել, քաշքշել, խիստ տարածել, շատ ընդարձակել և այլն» (նաև՝ ձգտեցուցանել, հմմտ. ծրկղըցնիլ, ԱնՍԲ, էջ 372)—ՆՀԲ, հ. 2, էջ 149, Շիրակացի, էջ 9, Դրասխ., էջ 161, Ադոնց, էջ 5 և այլն։ Գրաբարում մեծ մասամբ հանդես է գալիս որպես բաղմիմաստ ձգել-ի կերպային զուգակիցը (պարզի ոչ բուրր նշանակություններով), իսկ հետագայում, իմաստային անկախացման հետևանքով, սլարվն ու ածանցավորը իրարից հեռանալով առանձնացել են և զուգահեռաբար գործածվել իբրև ինքնուրույն բայեր՝ ամեն մեկն իր բառային ուրույն իմաստով։ Ձգտել-ի մեջ ածանցի երբեմնի բաղմապատկությունն այսօր այլևս չի դիտակցվում, որի հետևանքով ածանցավոր միևնույն բայածեղ հայերենի պատմականորեն երկու տարբեր հատվածներում ստացել է բուրրովին տարբեր իմաստներ⁶²։ Գրաբարում ձգտել||ձգտիլ-ի իմաստա-

62 Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 283։ Ս. էլոյան, նշված աշխ., էջ 35։ Նկատենք, որ ձգտել-ի թարգմանալու, հասնելու, ջանք անել մի բանի հասնելու վերացարկված իմաստները եղել են նաև գրաբարում և նշվում են դեռ մեր առաջին տպագիր բառարաններում. Ձկտել. փափաքել, ըղձալ (Երեմ., էջ 272, հմմտ. Ձկտի մտացն աչօք առ նա, ՆՀԲ, հ. 2, էջ 149)։ Սակայն այս զործածությունը, որ հետագայում դարձավ հիմնական ու միակը, գրաբարում համեմատաբար սակավադեպ էր։ Ձգտել-ի իմաստային երկփեղկվածությունը, մի կողմի ամբողջական կորուստով, արևելյան աշխարհագրի նույնիսկ վաղ շրջանում արդեն ավարտված երևույթ էր, իսկ արևմտահայերենը որոշ զործածություններում ու նոր կազմություններում, գրաբարի հետևողությամբ, ընդհանուր ձևով դեռ սլահալանում է կերպային հին իմաստը. ինչպես՝ Մորթը հարթ ցամաք, արտերն դալկագին, Շրթունքն ձգտյալ (Աղամյան, էջ 254), Ձգտուածությունը իր վերջին երկու օրերու սաստկութիւնը կորսնցուց երէկ («Արարատ», օրաթերթ, 1964, № 6769)։ Աւել շրջաններում կացութիւնը ձգտեալ է (նույն տեղում, 1971, № 8785) և այլն։

յին նաև այլևայլ երանգների համար տե՛ս ԱՍՀԿ էջ 921, Եղնիկ, էջ 122 և այլն:

Ճ խ լ տ ե լ—Լեռ, էջ 402, Մանվ., էջ 74 և այլն:

Ճ մ ո տ ե լ (նաև՝ ճմռթել, ճմրթել)—Ամատ., էջ 440, ԱՃՀԳԲ, էջ 725, ՄԿԲ, էջ 161, ԲԴՔ, էջ 163, Դար., էջ 19, «Սոսլ. գր.», 1964, № 1, էջ 53 և այլն: Ճմռեկ-ից: Կարող է լինել նաև սղված ձև: Տե՛ս Ճմռտել:

Մ ա ն ո ռ տ ե լ||մ ա ն դ ռ տ ե լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 753, ԱՃԼՔՀԼ, էջ 440, ՄԿԲ, էջ 162, ՀԺՀՔ, հ. 9, էջ 350, և այլն: Մանրեկ-ի բրբ. մանտրեկ||մանդրեկ ձևից:

Յ օ ռ ա ն ջ տ ե լ «ստեղ-ստեղ հորանջել» (համատ. գրբ. յարանշտի կամ յարանջտիլ)—ՆՁԲ, հ. 2, էջ 343, ԱՃՀԱԲ, հ. 4, էջ 1349 և այլն: Սրա նեղ բարբառային ձևափոխություններն են՝ օրինջ-դալ, օրնջդալ, օրօշտիլ (նջ > շ), օրըշտալ, օրոշտալ, որոշտալ, ը-որշտօլ, ըրոշտալ և այլն:

Շ փ տ ե լ «շիշփել»—ԱՃՀԳԲ, էջ 848, ՄՂԲԲ, հ. 3, էջ 549:

Ո լ ո ռ տ ե լ—Բառա-քերականական իմաստերանդների և բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ՎՓՓ, էջ 51, 406, ՍԾ, հ. Բ, մասն 1, էջ 31, 198, ԱՃՀԳԲ, էջ 851, ՀԺՀՔ, հ. 9, էջ 420, 588, հ. 10, էջ 532 և այլն: Հավանաբար, ալատեղ է միանում նաև շուրտեկ «աչքերի պտուղները վեր շրջել, ոլորել» բայաձևը (Ամատ., էջ 519), որ կարող է ոլրտեկ-ից լինել շ նախահավելված-անականով (համատ. ոգի > շոգի):

Պ ա ո տ ե լ||պ ա ռ տ ե լ—Պատկ., էջ 334, Պռ. ԵԺ, հ. 3, էջ 52, 267, Լեռ, էջ 383, Վերդ., էջ 400 և այլն: Պտռեկ||պտրեկ-ից են փրնտրեկ||փնտրեկ-ը, որից էլ՝ փնտռեկ||փնտրեկ (նաև՝ փնտռտուք||փնտրտուք, փնտռուքներ և այլն): տե՛ս Քուչակ, էջ 55, ՀԱՇ, էջ 357, Ամատ., էջ 572, ՀԺՀՔ, հ. 9, էջ 481, Կոիլով, էջ 384, Դար., էջ 36, 141, Վերդ., էջ 145 և այլն:

Տ ա պ կ տ ե լ||տ ա պ կ տ ի լ «այրվել, խորովվել, նաև՝ սաստիկ շարշարվել և այլն» (նաև՝ տապկտուք)—ԱՃՀԳԲ, էջ 1015, ԱՃՀԱԲ, հ. 6, էջ 784: Տապակել «խորովել» բայի բրբ. տապկել ձև-վից: Նախատիպի և ածանցավոր սաստկականի միջև քերականական և բառիմաստային տարբերությունները ածանցման հետևանք են:

Փ ա խ շ տ ի լ—Կոիլով, էջ 81, 370, ԴԲԱԳ, էջ 275 և այլն: Փախ-շիլ-ից:

Փ ա կ շ տ ի լ (նաև փակշտուն)—ԱՃՀԳԲ, էջ 1062: Փակշիլ

«կալչել» բայից: Բարբառային ձևափոխության համար տե՛ս ԱՆՍԲ, էջ 386:

Փ ե ո ե կ տ ե լ «սլառակտել, նաև՝ սլատառոտել, բղկտել և այլն» (նաև փեռեկտիլ «սլատառոտվել, բաժան-բաժան ընկել», փեռեկտումն, փեռեկտումներ) — Դրասխ., էջ 172, Վարուժան, էջ 330, ՄՀԲԲ, հ. 4, էջ 495, Շանթ, էջ 60 և այլն: Փեռեկել||փեռեկիլ «սլատոռել, սլատովել և այլն» բայից:

Փ ե տ տ ե լ — Խոր., ԿԳ 2, էջ 193, ԱԽԿ, էջ 196, ՀնՎ, հ. Բ, էջ 206, Կոիլով, էջ 340, Լ. Մանվելյան, էջ 324, Սեակ, էջ 75 և այլն: Փետել, յայսպես կոչված, ռամկորեն (ՆՀԲ, հ. 2, էջ 940) և շատ տարածված բայից (հատկապես զրաբարում, միջին գրական հայերենում և որոշ բարբառներում): Ածանցավորի մասին Ա. Աբրահամյանն իր «Քաջը ժամանակակից հայերենում» մենագրության 284-րդ էջում գրում է. «Քայական -տ- ածանցը բառիմաստի զորացման նշանակությամբ գործածությունն է ունեցել փետտել ձևվում... որը սակայն, մեր օրերում գրեթե գրական գործածություն չունի»:

Փ լ չ տ ի լ — ԱՃՀԳԲ, էջ 1071, ԴԲԱԳ, էջ 275, ՄՀԲԲ, հ. 4, էջ 501 և այլն: Փլչիլ-ից:

Ք ա կ տ ե լ || ֆակտիլ (նաև՝ քակտումն և այլն)⁶³ — Եղիշէ, էջ 41, 157, Խոսրովիկ, էջ 86, Դրասխ., էջ 189, ՍՍԴ, էջ 40, Քուշակ, էջ 293, Սեբաստացի, էջ 115, ՄԺԳ, հ. 2, էջ 280, ՀնՎ, հ. Ա, էջ 5 և այլն: Քակել||ֆակիլ բայի ռբանդել, ավերել, բաժանել, տեղից խախտել և այլն» տնկալս իմաստներին ածանցավորը հաղորդել է սաստկականություն, դրանով իսկ առաջացնելով նաև բառային նշանակության որոշ տարբերություններ:

Ք ս վ տ ի լ || ֆ ս վ տ վ ի լ (նաև՝ քսվտել) — ԱՃՀԳԲ, էջ 1128: Կազմությամբ թեև նման է անդրադարձության-և փոխադարձության-բաղմաստակականներին, սակայն կերպիմաստով դրանց հետ չի կապվում:

Ք ֆ ռ տ ե լ || ֆ վ ռ տ ե լ || ֆ ռ ֆ տ ե լ — ՍՄ., հ. Բ, մասն 1, էջ 20, ՀԺՀԲ, հ. 4, էջ 305, ԱԱԱ, էջ 138, ԿՊՔԱ, էջ 100, 154 և այլն: Քֆրել > ֆրֆել «հայհոյիլ» բայի բաղմաստակապես-սաստկականը՝ երկրորդ երանգի գերակշռությամբ: Կան բարբառներ կամ խոսվածքներ, որտեղ, օրինակ, ածանցազուրկը դրավիտիված է, իսկ ածանցավորը՝ ոչ. հմմտ. քըրֆէլ և քրֆրդէլ (Լն. խոսվ. և այլն) :

⁶³ Հետաքրքրական է Սվեդ. րբբ. ֆագրդիլ (<քագիլ) ձևը, որի մեջ, հավանաբար, կա կերպածանցների յուրօրինակ կուտակում (ԱՆՍԲ, էջ 388):

-Տ- ածանցավոր փոխադարձության և անդրադարձության-բազմապատկական բայեր

Գ գ վ տ ի լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 227 և այլն:

Գ ո վ վ տ ի լ «փոխադարձաբար իրար գովել, նաև՝ ինքն իրեն շատ գովել և այլն» (երկրորդ իմաստի համար հմմտ. Քիզիքիզ գովգովում իս, ՀԱՇ, էջ 273)—ԱՃՀԳԲ, էջ 250: Բարբառներում երբեմն նաև՝ գովլրտիլ (ԴԲԱԳ, էջ 278):

Լ վ ա ց վ տ ի լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 436: Անդրադարձության իմաստը ածանցի միջոցով նաև որոշ շափով տեղականացվել է, իսկ կրկնությունը՝ շեշտվել⁶⁴:

Կ ց վ ը տ ի լ—Բալու, էջ 462: Կցվիլ «զուգավորվել և այլն» բայից:

Հ ա գ վ ը տ ի լ—ԴԲԱԳ, էջ 278: Հմմտ. հազվտիլ «զանազան բաներ հագնել» (ԱՃՀԳԲ, էջ 629):

Հ ա ն վ տ ի լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 638:

Շ փ վ տ ե լ լ լ շ փ վ տ ի լ—ԱՃՔՊԲ, էջ 153:

Պ ա գ վ ը տ ի լ (նաև՝ պաղվտել, պագվտաք և այլն)—ԱՃԼՔՀԼ, էջ 439 և այլն: Սրանից դրափոխված են՝ պագտվիլ, բաֆտրվիլ և այլն:

Ս ի ր վ տ ի լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 966, Դար., էջ 68 և այլն: Սրա հետ հմմտ. նեղ բբբ. ուզվրդիլ «իրար սիրել» (ԲԴՔ, էջ 171):

Ք ե ր վ տ ի լ—ԱՃՀԳԲ, էջ 1110:

-Տ- ածանցավոր բնածայնական բայեր: Այստեղ նախ բերում ենք ոչ կրկնավոր ձևերը, ապա՝ կրկնավորները: Ընտրել ենք հատկապես այն կազմությունները, որոնց մեջ -տ-ն հանդես է գալիս սաստկություն-բազմապատկության կերպիմաստի բավարար որոշակիությունից և ածանցավոր ու ածանցազուրկ ձևերի միջև ստեղծում տարբեր աստիճանի հակադրություն:

Կ ր ց տ ե լ լ լ կ ր ց տ ա լ լ կ ր ց տ ա ց ն ե լ—Եղիշէ, էջ 42, Դրասխ., էջ 306, Ղրիմեցի, էջ 143, Լեո, էջ 376, Սևակ, էջ 183 և այլն: Բարբառային ձևափոխությունների համար տե՛ս ԱՃՀԱԲ, հ. 3, էջ 1480, ՀժՀՔ, հ. 4, էջ 97 և այլն: Կրնել նախատիպի համար տե՛ս ծարեկացի, ԼԹ, էջ 139, Մառ, էջ 23 և այլն: Թիե կրնել-ն ու կրնտել լ կրնտալ լ կրնտացնել-ը սաստկականություն կրանդով իրարից տար-

⁶⁴ Այլ իմաստով երբեմն հանդիպում է լվացվտել «շատ կամ հաճախակի լվանալ, շատ բաներ լվանալ և այլն» բայաձևը, որ զործածվում է լվալ-ին դուգահեո՝ իբրև սրբ էկերասիոն հակադրություն (ԴԲԱԳ, էջ 276):

բեր են, բայց և այնպես ածանցավորի մեջ այժմ կերպային բուն զաղափարը, պարզի հետ ունեցած անհրաժեշտ հակադրության պահպանության առումով, որոշ չափով թուլացել է, որի պատճառը ածանցավորի միակությունն է:

Պոռնոլոգի (նաև՝ պոռնոլոգ, պոռնոլոգներ, պոռնոլոգ, պոռնոլոգներ) — ՔՄԳ, էջ 472—473, ՁԵԲ., էջ 45, Սևակ, էջ 223 և այլն: Պոռնոլոգի:

Փոնգտալլիֆոնֆտալլիֆոնգոնգոն (նաև՝ փոնգրտուր, փոնքուր) ⁶⁵ — Արծ., էջ 141, ԳՍԲ, էջ 91, 184, Մատ. 1, էջ 103, ՀժՀԲ, հ. 10, էջ 193 և այլն: Փոնգալլիֆոնֆալ-ից:

Լիլիսկտալ — ԴՄՃ, հ. 3, էջ 140 և այլն: Լիլիսկալ-ից:

Խոխոտալ — ԴԲԱԳ, էջ 273 և այլն: Հմմտ. խոխոտալ:

Մոմոտալ — ԱՃՀԳԲ, էջ 799 և այլն: Հմմտ. մոմշտալ:

—Է—: Այս բայածանցի ծագումը մենք կապում ենք բնաձայնության հետ՝ հիմնականում հենվելով Հ. Աճառյանի դիտողությունների վրա: Իր կիսկատար բերականության շորթորդ հատորի երկրորդ գրքում նա բերում է —կ—ով կազմված փոքրկալ, փոքրկացեն (< փոքրացեն), նոքրկացեն (< ճոթալ), վոքրկալ (< վոթալ), ֆոքրկալ բնաձայնական սաստկական ձևերը ⁶⁶:

Առաջանալով բնաձայնության միջավայրում և իբրև քերականական որոշակի իմաստակիր ձևով գիտակցվելով նախ բնաձայնական բայերի մեջ, հետագայում —կ—ն անցել է նաև ոչ բնաձայնական բառերին և սրտնցից կազմել բաղմապատկան —ստոտկական սակավթիվ ձևեր, որոնցից միայն մի բանիսի նկարագրությունը տալիս ենք ստորև (ոչ կրկնավորներ և կրկնավորներ):

Խեթկե — Կոնիկ, էջ 98, ՆՃԲ, հ. 1, էջ 936—937 և այլն: Խե—

⁶⁵ Մտ ունի նաև բնաձայնական մի բանի տարածված համանիշներ, որոնք հանդես են գալիս այլևայլ ձևափոխություններով. այսպես՝ փնշացեն, փնշասն (ԴՄՃ, հ. 6, էջ 98), փնշկտալ (ՊՍԲ, էջ 163), փրնշլոտալ (Բալու, էջ 549), փոնշալ (ՎՃՓ, էջ 419), փոնշտալ, փոշտալ (փոնշտալ-ից՝ նշ> անցումով) և այլն:

⁶⁶ Նույնատիպ բայերի կազմությունը այլ կերպ է բացատրում Գ. Ղափանցյանը՝ նա գտնում է, որ, առհերք, վոքրկալ, նոքրկալ ձևերը համապատասխանաբար ստացվել են վայրկե-ից այ>ը հնչյունափոխությամբ և ներածանցվող ու ձայնորդով, նայրկե-ից՝ նույն կերպ. երկու դեպքում էլ առկա է —կ— ածանցը. հմմտ. պայթել > պոթել (այ>ո) > պոթկալ < պո+ո+թ+կ+ալ (տե՛ս Գր. Կառնգյակ. О внутренних закономерностях развития армянского языка, Ереван, 1952, էջ 21): Վոքրկալ-ի և նոքրկալ-ի այս բացատրությունը նույնպես որևէ չափով չի խանգարում —կ—ի բնաձայնականությանը:

թել «գլարկել, հրել և այլն» բայի սաստկականը: Հանդիպում է միայն. գրաբարում:

Մ Ե ծ կ ե լ (նաև՝ ծեծքել) — ԴՄԾ, հ. 6, էջ 19 և այլն: Ավելի տարածված է ծեծկվել||ծեծկվիլ ձևը (նաև՝ ծեծկվուք, ծեծկվունք և այլն), որ ունի ինչպես փոխադարձություն, այնպես էլ անդրադարձություն նշանակություն: Վկայությունների համար տե՛ս ՀԺՀՔ, հ. 4, էջ 396, Կռիլով, էջ 68, 278, Շանթ, էջ 49, ԴՄԾ, հ. 6, էջ 19, 285, ԲՍԳ, էջ 272 (նաև՝ բազմապատկական-սաստկականի պատճառականը՝ ծեծկըվցընել «իրար հետ կուլեցնել») և այլն:

Ս լ ֆ տ կ ա լ «շարունակ այս ու այն կողմ թափառել» — Զոհր., էջ 65, 274, Օտ., հ. 5, էջ 252 և այլն: Սրա և նախատիպ սլֆտալ-ի միջև դործողության կերպային բնութագրման տեսակետից զանազանություն դրեթև չկա, այնպես որ գլխաբառն աշտտեղ բերվում է զուտ պայմանականորեն:

Ք լ ր լ կ ե լ — Ամատ., էջ 104, Բլե-ի Բլբլե ձևից: Սրա հետ միանում է փլիկկել||փլիկկիլ-ը՝ փլե-ի կրկնավորից (ԱՃՔՊՔ, էջ 152 և այլն):

Դ ա ր ձ մ ր ձ կ ե լ||դ ա ր ձ մ ր ձ կ ի լ «ըջըջել, շուռամուռ տալ և այլն» — ԳեԳ, էջ 83, ԲՍԳ, էջ 162 և այլն: Դարձնել-ի՝ երկրորդ եզրը հնչյունափոխված դարձմրձել-ից, որի համար տե՛ս ԴՄԾ, հ. 3, էջ 119:

Թ ո վ ո կ ա լ — ՀԺՀՔ, հ. 9, էջ 188:

Մ ո մ ո կ ե լ||ծ ո մ ո կ ի լ — Թլկուր., էջ 162, Կռիլով, էջ 28, Պատկ. ԵԺ, էջ 144, ԳեԳ, էջ 89 և այլն:

Չ ա ր չ ր կ ե լ (նաև՝ չարչարկել, չարչարկվիլ, չարչրկվիլ և այլն) — ԳեԳ, էջ 89, ԱԶԶ, գ. 7—8, էջ 500, ՀԺՀՔ, հ. 4, էջ 296, Կռիլով, էջ 80, 137, 264, Սիպիլ, էջ 116, Սևակ, էջ 225, Դար., էջ 141 և այլն: Ննխ. բբբ. ունի՝ չարչբգվեցունել, չարչբգվեցուցած և այլն (Գ. Զալաշյան):

-Ռ-: Սա շատ լավ հայտնի բնածայնական սաստկացուցիչ տարրերից մեկն է (հմտ. բ, լ, շ, կ և այլն), որ հանդես է գալիս ածանցական յուրահատուկ նշանակությամբ և ստեղծում բնածայնական գործողության բնութիւն ու սաստկականությամբ ածանցազուրկներին հակադրվող ածանցավոր ձևեր (ԱՃՀԱՔ, հ. 3, էջ 414, 1003—1004, 1434, հ. 4, էջ 141—142, 695 և այլն): Որոշ կազմություններում -ռ-ն ունի զուտ ճերականական-ձևաբանական արժեք և արտահայտում է տեղական-անընդհատական գործողության

սաստկութիւն. ինչպես՝ խռալ > խոռալ, ճռալ > քոռալ, շռալ > շոռալ, չռալ > չոռալ⁶⁷:

Այս -ռ-ն բնաձայնական ծագում ունեցող ածանցական մյուս տարրերի նման ոչ բնաձայնական բայերի մեջ սովորաբար գործածվում է բաղադրված վիճակով (ոտ, ոկ, կոտ և այլն) և դրանով իսկ ավելի շեշտում գործողութիւնն բաղմապատիկութիւն-սաստկութիւն խմաստը: Նույնպիսի ուժեղացում կատարվում է նաև բաղադրյալ կերպածանցավոր բնաձայնական բայաձևերի մեջ:

Ինչպես նախորդ ածանցը սա ևս որպես բերականական որոշակի իմաստակիր ձևույթ բնաձայնական բայերում հստակորեն գիտակցվել է և հետագայում անցնելով ոչ բնաձայնականներին՝ պահպանել է իր հիմնական նշանակութիւնը և հարստացել լրացուցիչ իմաստային երանգներով: Երկրորդ խմբի բայերի մեջ -ռ-ածանցի ձևա-իմաստային դրսևորումները հետաքրքրական են ամենից ավելի նրանով, որ դրանց հետ է կապվում հայերենում ինքնուրույն սաստկական կերպի գոյութիւնն անհրաժեշտ նախադրյալներին մեկը (հասկանալի է, որ մեծ դեր են խաղում նաև նույնատիպ պարզ և բաղադրյալ մյուս ածանցները): Եթե մենք ընդունում ենք, որ հայերենն իրապես ունի սաստկութիւն և զորացման կերպ, ապա պետք է ընդունենք նաև, որ կան այդ կերպի մի շարք ցուցիչները, որոնց անկախ գիտակցումով էլ հենց սխալմանավորված են կերպարմաստով հակադրելի կամ տարբերակված զուգակից երկու շարքերը: -Ռ- բայածանցի միջոցով հաղորդվող կերպային երանգների համար հմմտ. ստորև բերվող կազմութիւնները, որոնց մեջ ածանցի արժեքը հիմնականում քերականական-ձևաբանական է, սակայն որոշ դեպքերում սրան զուգահեռ առկա է նաև բառակազմական հատկանիշը. այսպես՝ ճանկ + ու + ել, ճկ + ու + ել «ծանրութիւն տակ շատ կորանալ, կռանալ, ծովել» (ճկել «ծռել, կռացնել, թերել» պարզից)⁶⁸, ճոթ + ու + ել «պատուտել», հե + ու + ալ «հոգնածութիւնից ստեպ-ստեպ հեռալ», լանթ + ու + իլ «ճանկելով խլել, հափշտակել» (չանքել-ից, էԱՄԲ, էջ 323, ՄԿԺԲ, էջ 226), փք + ու + իլ «սաստիկ ուռչել» (ԱՃՀԱԲ, հ. 4, էջ 1310—1311, ԳՍՔ, էջ 140, 177, 186) և այլն:

67 Ընդհատ-բեղհատ կրկնվող բնաձայնական գործողութիւնն համար հմմտ. խոխալ, քոքոալ և այլն:

68 Ածանցման հետեանքով այստեղ կատարվել է սեռի փոփոխութիւն: Գործածական է մեր որոշ բարբառներում, հատկապես Արարատյան, որտեղից էլ երբեմն թափանցել է արևելահայ գեղարվեստական գրականութիւն լեզվի մեջ (Խանգ., էջ 497, Վերդ., էջ 195 և այլն): Բարբառներում հանդիպում է նաև սլատ-ճառական կազմութիւն՝ ճկոացնել, ճրկոացնել:

—ՈՒ— բայաժանցի բնույթի և ձևա-իմաստային դրսևորումների մասին շատ կարևոր է Գ. Ղափանցյանի մի դիտողությունը, որ մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «Մենք ունենք ճանկել, ճկել, հեալ և այլն բայերը և տեսնում ենք, որ «ռ» հնչյունի վերջահավելմամբ գոյանում են նոր տարբերակներ—ճանկոել, ճկոել, հեպոալ (<*հեռալ) և այլն: Այդտեղ «ռ»-ն, ըստ փս, ծագել է հնչյունաբանորեն (և ոչ թե «առնել» բայի արմատն է, ինչպես ոմանք են կարծում), և ստեղծված երկու տարբերակների մեջ սկզբում իմաստական դիֆերենցիացիա չի նկատվում, այդ լինում է հետագայում, լեզվի հարստացման պահանջի տեսակետից: Հետևապես եթե այդ «ռ»-ով ածանցյալները ստանան նոր իմաստ, դիցուք թե ուժեղացման շեշտ, ինչպես այդ ճանկոել, ճկոել, սկոել (սուզվել), հեպոալ և նման դեպքերում, իսկ այդ «ռ»-ն տվյալ դեպքում այդ պաշտոնն է ստանձնում, և մյուս կողմից պահված լինի դրանց հարաբերակցությունը պարզ ճկել, ճանկել, սկել (սուզվել) և մյուսներին, ապա կարող ենք ասել, որ հնչյունական այդ պատահական հավելվածը դարձել է նոր ձև, նոր բառաստեղծական մասնիկ (վերջամասնիկ, суффикс)»⁶⁹:

Թվում է, որ այստեղ առարկություն կարող են առաջացնել հեղինակի որոշ բացատրությունները: Այսպես՝ ու հնչյունը ճկոել, նաճկոել և նման ձևերում համարվում է հենց դրանց մեջ պատահականորեն գոյացած հնչյունական հավելված, մինչդեռ ավելի ճշգրիտ կլիներ դա կապել բնաձայնական բայերի ինքնուրույն դիտակցելի —ո— սաստկացուցիչ ածանցի՝ ոչ բնաձայնական բայերին անցնելու և համապատասխան նշանակությամբ գործածվելու հանգամանքի հետ, քանի որ —ո—ի ձևավորման բուն միջավայրը բնաձայնությունն է:

Այլ է իհարկե դրությունը բնաձայնական բայերի մեջ, որտեղ հնչյունական պատահական հավելումները իրոք որ միանգամայն հնարավոր են և երբեմն կարող են խաղալ նույնիսկ բավական վճռական դեր:

Գ. Ղափանցյանը գրում է նաև, որ ճանկել-ի և ճանկոել-ի (նաև՝ մյուսների) միջև իմաստային տարբերակում նախապես չի եղել և այլն: Մինչդեռ տվյալ դեպքում բոլորովին էլ այդպես չէ. հենց սկզբից ճանկոել-ը իր սաստկականություն-զորացման երանգով շատ որոշակիորեն պետք է տարբերվեր ճանկել-ից, քանի որ —ո—ն,

69 Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 206:

ինչպես ասվեց, առաջինի մեջ սոսկ հնչյունական պատահական հավելված չէ, որ հետագայում է միայն ածանցական արժեք կամ իմաստաւորութեան կիւղ գեր ստանձնել: Ճանկունը սաստկական բայականութեան շատ սովորական մի արտահայտութիւն է և կազմվել է ածանցաւորկից կերպային իմաստով տարբեր նոր ձև ստեղծելու պահանջով, այնպես որ պատահականութեան խնդիր այստեղ չկա:

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԿԵՐԱԾԱՆԳՆԵՐ

Բաղադրյալ կերպածանցներն ըստ բաղադրիչ տարրերի անտարրալուծելիութեան ու միաձուլութեան հատկանշի մենք բաժանում ենք երկու խմբի. 1. միաձուլ կամ ելակետային բաղադրյալ կերպածանցներ և 2. բուն բաղադրյալ կերպածանցներ: Գերազանցապես այս երկու խմբերի՝ իրար նկատմամբ ունեցած հարաբերակցութեան բնույթով է պայմանաւորված ածանցման աստիճանականութեան կամ միաձուլ կերպածանցների լրացուցիչ բաղադրման երևույթը, որը բաղմապատկերութեան-սաստկութեան ձևա-իմաստային դրսևորումների տեսակետից ստացել է որոշակի արժեք և այս բնադաւառում հայոց լեզվի առանձնահատկութիւններից մէկն է⁷⁰:

Հայերենի բաղադրյալ կերպածանցները երկուսուկես տասնյակից ավելի են, որոնց մի մասն ունի ձևակազմական բարձր հաճախականութիւն, մի քանիսի դործածութիւնն ընդգրկում է համեմատաբար սահմանափակ ոլորտ, իսկ որոշ ածանցներ էլ հանդիպում են հատուկէնտ բայաձևերում: Մեղանում վաղուց արդեն նկատված է, որ այս ածանցներով կազմութիւնները ավելի հատուկ են բարբառային և ժողովրդական-խոսակցական միջավայրին, որտեղից էլ որոշ բայեր անցել են մեր գրական լեզուներին՝ ստանալով իհարկէ տարբեր տարածում:

Ստորե բերում ենք բաղադրյալ կերպածանցներն ըստ առանձին խմբերի՝ յուրաքանչյուր ածանցի համար հնարաւորութեան դեպքում նշելով ծագումն ու կազմութիւնը, որ շատ կարեւոր է միաձուլ բաղադրյալների և բուն բաղադրյալների ածանցակազմիչ տարրերի բնույթը և երկու խմբերի միջև եղած տարբերութիւնները պարզելու համար: Ածանցաւոր համապատասխան բայաձևերը

70 Հ. Հակոբյան, նշված հոդվածը, էջ 78—82:

այսուհետև տալիս ենք ցուցակային թվարկումով, առանց որևէ լրացուցիչ տեղեկատվության: Ձոնենալով ավելի լայն հնարավորություն, ձգտել ենք գտնել այս միջոցով ներկայացնել առաջ բացված իրենց մոտավոր բաղմադանությունները ու ամբողջականությունները:

ՄԻԱԶՈՒՅԼ ՐԱՂԱԳՐՅԱԼ ԿԵՐՊԱՄԱՆՑՆԵՐ

—Ատակ—: Հայերենի հաղվադեպ գործածվող ածանցներից է. կազմված է —աւո— և —ակ— բաղադրիչներից: Երբեմն հանդես է գալիս նաև —տակ— տարբերակով: Բաղադրյալ միաձուլ այս կերպածանցի բաղադրիչների բնույթը, ինչպես իրենց առանձին դրսևորումներով, այնպես էլ միասին, դուցե և ավելի անվանական է, քանի որ որևէ հիմք չկա ասելու, թե դրանք նախ կատարել են քերականական-ձևաբանական պաշտոն և ապա նոր համապատասխան կազմություններում ստացել բառակազմական արժեք: Հակառակ ընթացքը մեզ թվում է ավելի հավանական (համտ. խառն + ալ > խառնակ + ել, կուտ + ալ > կուտակ + ել, փայլ + աւտակ > փայլատակ + ել և այլն)⁷¹, Կամ թե ածանցը հենց ձևավորման ակզբից էլ ունեցել է այդ երկակիությունը: —Ատակ—ի —աւո—ը բառակազմական հայտնի ածանցն է, որ տվյալ բաղադրություն մեջ լրիվ իմաստադրկվել է, իսկ —ակ—ի համար տե՛ս Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, էջ 306—308: Սրա իմաստային երանգներից մեկը որոշ ածականների նշանակությունը սաստկացնելը կամ ուժեղացնելն է (խառնակ, կապուտակ և այլն) որը, հավանաբար, մնացել է նաև բաղադրության մեջ և անցել բայերին:

Բայաձևեր՝ կ ա ր մ ր ա տ ա կ ե լ (բրբ. կարմրաբերդ, կրմրաբուրդ կիլ, գարմրդըզալ և այլն), խ ա խ ա լ տ ա կ ե լ, փ ա յ լ ա տ ա կ ե լ:

—Լկ—: Կազմված է լ և կ ածանցական լեռնաձայն տարրերից, որոնցից լ—ն բնաձայնական որոշ կազմություններում հանդես է գալիս իբրև սաստկական նշանակությամբ միջածանց⁷², որ անցել է նաև ոչ բնաձայնական բառերին՝ երկու դեպքում էլ մեծ մասամբ

⁷¹ Խառնակել, կուտակել և փայլատակել՝ ածանցավոր ձևերը թեև հակադրվում են խառնել, կուտել «հավաքել, դիզել, կուտակել», փայլել ածանցադրկներին, բայց բառակազմությամբ անմիջականորեն հենվում են խառնակ, կուտակ, փայլատակ անվանականների վրա:

⁷² Ա. Ա. Արբանյան, նշված աշխ., էջ 154: Ա. Էլշյան, նշված աշխ., էջ 110—111:

ունենալով և՛ քերականական, և՛ բառակազմական արժեք: -կ-ի մասին պարզ կերպածանցների բաժնում արդեն իսկ սեղծ ենք: Բնույթով բնաձայնական այս բայածանցը մեզ հանդիպել է միայն մեկ անգամ, այն էլ ոչ բնաձայնական բայածանցում: Իսկ զի կ է լլ իս է իս - ուր լ գ է լ:

-Լու-: Կազմված է -լ- և -ու- ածանցների բաղադրումից: Հիմնականում հանդիպում է բնածայնական բայերի մեջ, որոնք ունեն սաստկական-բաղմասպատկական նշանակություն:

Բայածևեր՝ լսվտալ, մզլտալ, մոլտալ, ֆոլտալ. նաև՝ ճղըլտե լ «միայտը շերտ-շերտ կիսկսել, ճղոտել»:

-Ալտ-: -Լտ- ածանցի աջ և ձախ եղբերից ավելանում է -կ-ը, որով ստացվում են միածույլ բաղադրյալ -կլտ- և բուն բաղադրյալ -լտկ- կերպածանցները: Սրանցից -կլտ-ը գործածական է ոչ բնածայնական բայերում և հանդես է դալիս իբրև ածանցման առաջին աստիճանի երևույթ, մինչդեռ -լտկ-ը միայն բնածայնական բայերին հատուկ երկածանցավոր ձև է (-լտ + կ-) և կերպային իմաստի առավել սաստկացմամբ՝ ածանցների բաղադրման առաջին աստիճանի արդյունք է: Այսպիսով, -կլտ- և -լտկ- կերպածանցները, ունենալով ածանցակազմիչ միեկնուն տարրերը և կազմությամբ հենված լինելով -լտ- բաղադրիչի վրա՝ -կ- ածանցի դիրքային տարբեր հավելումներով, միմյանցից էականորեն տարբերվում են: Այդ տարբերությունն ի հայտ է գալիս ածանցի բնույթի, բնածայնական բայերի հետ գործածվելու կամ չգործածվելու, ինչպես նաև ձևակազմական ու գործածության հաճախականության մեջ:

Բայածևեր՝ բոցկլտալ (նաև՝ բոցկլտացնել, բոցկլտուն, բոցկլտուք և այլն), կայծկլտալ լլե լ (նաև՝ կայծկլտացնել, կայծկլտուք, կայծկլտոց և այլն. բրբ. կածկլտել, գածղըղալ, գէձգըղիլ և այլն), ֆեծկլտալ (նաև՝ հեծկլտուք, հեծկլտանք և այլն), պեծկլտալ (նաև՝ պեծկլտան, պեծկլտուն և այլն, բրբ. փածկլտալ, փածղըղալ, փածկլտուք և այլն):

-Կոտ- (>-կտ): Անվանական և բայական բաղադրյալ այս ածանցի կազմությունը հայերենագիտության մեջ ընդունված բացատրության համաձայն այսպիսին է. -իկ կամ -ուկ + ոտ>-կոտ, որով մեծ մասամբ բայարմատներից կամ բայահիմքերից կազմվում են «այս կամ այն բնորոշ հատկանիշն ունենալու և հեշտությամբ դրսևորելու» նշանակությամբ ածականներ, որոնք ունեն նաև հատկանշի արտահայտման սաստկականության երանգ (մո-

ռացկոտ, մրսկոտ, դայրացկոտ, լալկոտ, խրտնկոտ և այլն)⁷³։ Լն-վանական -կոտ ածանցավոր որոշ ածականներ բայացել են և նշանակությամբ թեև երբեմն բավականին մոտեցել բննարկվող կերպագին իմաստներին, սակայն չեն կարող բաղմապատկական-սաստկական իսկական ձևեր համարվել, քանի որ ածանցը՝ -կտ- <-կոտ- (շեշտի տեղափոխության հետևանքով բուրդ դեպքերում հնչյունափոխված), այդ կաղմությունների մեջ դեռևս շատ լավ պահպանել է իր անվանական բնույթը։ Այսպես՝ խաժկտալ «աչքե-րը շաղվել և այլն» (<*խաժկոտել<խաժկոտ), կանաչկտալ (<*կանաչկոտալ<կանաչկոտ), քալկտել||-իլ||-ալ||թելկտալ||թըլ-կրտալ (<*թալկոտել և այլն<թալկոտ), նվաղկտալ (<*նվաղկոտալ<նվաղկոտ) և այլն։

-կոտ-ի -ոտ- բաղադրիչի ձևա-իմաստային դրսևորումների մասին արդեն խոսել ենք և դրա հիման վրա փորձել ենք ցույց տալ հայերենում բաղմապատկական գաղափարի քերականական ձևավորման հնարավոր ուղիներից մեկը։ Նշել ենք նաև, որ բաղմապատկական բայակաղմության մեջ երբեմն հանդիպում են դեպքեր, երբ անվանական բաղմապատկական ածանցը ֆունկցիոնալ երկփեղկվածության հետևանքով ենթարկվում է բովանդակային շատ որոշակի վերաիմաստավորման և ինքնուրույն դառնալու աստիճան անջատվելով իր բուն ածանցական նշանակությունից՝ ձեռք բերում զուտ բայական, այսինքն՝ քերականական-ձևաբանական արժեք։

Թվում է, թե նույն երևույթի հետ զործ ունենք նաև այս դեպքում։ -կոտ- (>-կտ-) ածանցը, ձևավորման բնույթով լինելով անվանական, կիրառությամբ դարձել է բուն բաղմապատկական-սաստկական ինքնուրույն կերպածանց և կապվել զործողության կամ եղելության շեշտված կրկնության գաղափարի հետ։ Անվանական ածանցի կերպածանց դառնալու հնարավորությունը պայմանավորված է անվանականի յուրահատուկ նշանակությամբ, որ մի դեպքում հանդես է գալիս իբրև անվան որական հատկանշի դրսևորման ցուցիչ, իսկ մյուս դեպքում՝ զործողության կրկնության, որ նույնպես հատկանիշ է (հմմտ. -ոտ-)։ Սակայն անվանական ածանցի հետ առնչությունների տեսակետից -ոտ- և -կոտ- կերպու-

⁷³ Սա, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է նաև -իկ և -ուկ բառակազմական ածանցների իմաստային երանդներից մեկով, որը ածականների նշանակության սաստկացումն է (հմմտ. մանրիկ, մեղմիկ, հեղիկ, երկարիկ, խըղճուկ, տաքուկ, նաև՝ ծուտիկ, փափիկ, նեղիկ, հաստիկ և այլն)։

ծանցները մի կարևոր հարցում իրարից տարբերվում են. երկրորդը, առանց բացառության, որևէ ձևում այլևս չի կապվում անվանական բայահիմքի հետ:

Բայաձևեր՝ ք ո շ կ ո տ ե լ (հնց. թռչկոտալ, թռչկոտուն, թռչկոտաց)⁷⁴, խ լ շ կ ո տ ե լ||-ալ (եբբեմն նաև՝ խլշկոտացնել), ն մ լ կ ո տ ա լ|||ե||-իլ (նաև՝ ճմլկտալ, ճմլտկալ, ճմլկոտալ և այլն)⁷⁵, յօրանջկոտալ||-ե||յօրանջկոտել (բբբ. էրեշկօդալ, արշկոտալ և այլն. նաև՝ յօրանջկոտալ||յօրանջտկալ, որից բբբ. օրօշկոտալ, օրբնջգրդալ, իրիժղրդիլ, էրեժղրդալ, երբնջկտալ, որոշտրդալ, երեժտկալ և այլն), պ ը լ ը շ կ ո տ ա լ «շարունակ այս ու այն կողմ նայել, անթարթ և երկարորեն նայել»:

-Էտ-⁷⁶, Բայաձևեր՝ բ գ կ տ ե լ (<բգիկ + տ + ել, նաև՝ բզբտել, բզբբտել, բըզբբտել և այլն), ժ ա ժ կ տ ե լ||ալ (բբբ. ժածկրտցընել), խածկտել, խոլրկտալ||խոլոկտալ (<խոլորկտալ և այլն. հմմտ. խոլորտել> խոլրտել և այլն), կոխկտել. նոնկտալ (նաև՝ ճոճկրտան), մլկտալ «կամաց-կամաց խանձվել և այլն» (<մլիկ + տ + ալ), շողկտալ (նաև՝ շողկտուն, շողկտան և այլն), սողկտալ, փայլկրտալ (նաև՝ փայլկտան, փայլկտուք և այլն. բբբ. փէլկտալ, փէլքքրտալ, փէլքլկրտալ և այլն, հզվդ. փալլփալլկտիլ) և այլն:

-Նտ-||-նդ-: Այս բայաձանցի ծաղումը այնքան էլ պարզ չէ: Իրոք, եթե այստեղ տ||դ-ն (տ>դ) սովորական -տ- ածանցն է, ապա ի՞նչ բան է ն-ն, որ ուրիշ բաղադրությունների մեջ չի հանդիպում: Հավանաբար, սա ածանցի արժեք ստացած ածական է, որ հանդես է գալիս միայն այս բաղադրությամբ, կամ դուցե սովորող

74 Արդեն նշել ենք, որ հայերենի լրացականական բայակազմությանը հատուկ է նաև ածանցավոր և ածանցազուրկ ձևերի բառիմաստային ոչ լրիվ համապատասխանության երևույթը, որի հետ սերտորեն կապված է այդ ձևերի՝ մեկը մյուսով փոխարինելու հնարավորությունը: Ոչ բոլոր գեպերում էլ, որ ածանցազուրկն ու ածանցավորը իրարից տարբերվում են միայն կրկնությամբ կամ սաստկությամբ. երբեմն սրանց միանում են նաև բառիմաստային այնպիսի երանդներ, որոնք ածանցազուրկի միջոցով չեն արտահայտվում, և այդ ձևը գործածելիս հաճախ փոխվում է նախադասության իմաստը: Թռչել-ն ու թռչկոտել-ը նույնպես ոչ բոլոր գեպերում կարող են իրար փոխարինել. օր.՝ Մողինները... թռչկոտում էին ձյունի վրա (Բակ., էջ 31) և Մողինները... թռչում էին ձյունի վրա:

75 Սրանց համանիշներն են՝ ծմոկտալ||ծմրկտալ>ծմոկտալ||ծմրկտալ:

76 Տարբեր կազմություններում կարող է ունենալ տարբեր ձևավորում. -կ + տ- սովորական բաղադրումով, անվանական -իկ + բայական -տ-, -կտ-ի -կտ- տարբերակի ազդեցությամբ, -կրտ- բաղադրյալի -ր- ածանցական բաղադրիչի անկումով և այլն:

բաղադրությունը բնաձայնական հոնդալ և շոնդալ բախձեքների (նաև՝ հոինդ>հոնդյուն, շոինդ>շոնդյուն) բաղադրության—քերականական—նդ— ածանցն է՝ երբեմն համապատասխան հնչյունական փոփոխության ենթարկված, որ անցել է նաև ոչ բնաձայնական բայերին՝ հիմնականում պահպանելով սաստկության-դորացման իր նշանակությունը:

Թվում է, թե բացառված չէ նաև այն հնարավորությունը, որ այս ն-ն կարող էր համընկնել բայական -ան— ածանցից ձևափոխված -ն-ին, որ տվյալ բաղադրության մեջ ստացել է բոլորովին այլ արժեք, բայց և չափազանց տարտամ ինչ-որ չափով դեռևս պահպանել է նախաձևի տեսականության երբեմնի կերպային երանգը:

Ինչպիսին էլ լինի -նտ-||-նդ- ածանցի կազմության բնույթը, այնուամենայնիվ դա մի քանի բայաձևերում հանդես է գալիս իբրև լիարժեք բաղմապատկական-սաստկական կերպածանց, որի միջոցով ստեղծվում են կերպային իմաստով համապատասխան ածանցադերկներին հակադրվող ածանցավոր ձևեր:

Բայաձևեր՝ լ ո ռ ւ ղ ե լ (հմտ. լորտիլ||լորդել), հ ո լ ր ճ ե լ (բրբ. հղվդ. հըլոնդել), հ ր ճ տ ե լ||-ն դ ե լ և այլն:

-Շկ-: Կազմված է շ-ի և կ-ի բաղադրությունից, որոնցից -կ-ն ունի նաև անկախ գործածություն, իսկ շ-ն հանդես է գալիս իբրև ոչ ինքնուրույն նշանակությամբ ածանցակազմիչ տարր (հմտ. -նտ-ի ն-ն), որ կարող է ընդհանուր լինել -շտ- կերպածանցի շ բաղադրիչի հետ: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ -շկ-ը բուն բաղադրվյալ -շտկ- (<-շտ+կ-<-շ+տ+կ) ածանցի երկրորդ բաղադրիչի առկումով ստացված մի ձև է:

Բայաձևեր՝ մ լ շ կ ե լ «հմշտել», պ ա ղ շ կ ե լ||ի (նաև՝ պաղշ-կեցնել):

-Շտ-: Այս կերպածանցով բաղմապատկական և սաստկական նշանակությամբ բայեր են կազմվում բնաձայնական կրկնավորներից և ոչ բնաձայնական պարզերից ու կրկնավորներից, որոնք առավելապես հատուկ են բարբառներին և ժողովրդական-խոսակցական լեզվին:

Պարզ բայերի հետ այս ածանցի գործածությունը կառուցվածքային որևէ առանձնահատկություն չունի, մինչդեռ երկու տիպի կրկնավորների մեջ էլ ածանցն առաջացրել է երկրորդ եզրի դգալի փոփոխություն: Բնորշ է, որ -շտ- կերպածանցավոր բնաձայնական և ոչ բնաձայնական կրկնավորներն ունեն միևնույն կաղա-

սլարը. բոլոր դեպքերում երկրորդ եզրից սահմանվում է հնչյունափոխված կամ չհնչյունափոխված միայն առաջին բաղաձայնը՝ փորփրել > փորփ + շտ + ել (հմմտ. խաշխշել > խաշխ + րոտ < ել)։

Այս -շտ-ի ծագման ու կազմության մասին վերջնական որևէ բան ասել դժվար է։ Մենք հիմնականում ընդունում ենք դրա բնաձայնական ծագումը, թեև սա, ըստ երևույթին, -շտ-ի ձևավորման միակ աղբյուրը չէ. օր.՝ խառնշտել⁷⁷ և այլն։

Կերպածանցի բնաձայնականությունը ցույց տալու համար հարկավոր է ամենից առաջ դիմել հենց բնաձայնական բայերին և սլարդել համապատասխան հնչյունախմբի ածանցական արժեքով հանդես գալու, այլ կարգի բայերին անցնելու և որպես ինքնուրույն քերականական-ձևաբանական ցուցիչ ըմբռնվելու հնարավորությունը։ Բնաձայնական կրկնավորների քննությունը հանգեցնում է հետևյալին. 1. խոխուռալ-խոխշտալ, մոմուռալ-մոմշտալ, փսփսալ-փսփշտալ, ֆսֆսալ-ֆսֆշտալ զուգակիցներից ընդգծվածները շրջագծվածների համեմատությամբ սաստկական են և ավելի շեշտված կրկնություն են արտահայտում (հմմտ. խոխուռալ, մոմուռալ, փսփստալ, ֆսֆստալ), 2. բացահայտորեն կերպային այս իմաստները առավել ցայտուն են դարձել շ հնչյունի միջոցով, որը կարող էր հանդես գալ կամ միանգամայն ինքնուրույն (հմմտ. փշտ, փշտացնել, ֆշշտալ), կամ ու-ի և ս-ի դիմաց ունենալ շ՝ հնչյունափոխությամբ կամ ուղղակի փոխարինումով (նմանակության հետեւվանքով), 3. չկա արգելակիչ որևէ հանգամանք, որ խանգարեր զուգահեռ գործածության պայմաններում խոխուռալ և խոխշտալ կազմությունների ձևա-իմաստային աստիճանաբար աճող հակադրմանը, որի հետևանքը բնականաբար պետք է լիներ դրանք տարբերակող հնչյունախմբին ֆունկցիոնալ որոշակի դեր հատկացնելը։ Հենց այստեղից էլ սկսվում է ածանցի անկախ գիտակցման պրոցեսը. բնաձայնության միջավայրում առաջացած հնչյունախումբը ձևեր է բերում ածանցական արժեք, որով ստեղծվում են իրական նախադրյալներ ոչ բնաձայնական բայերի հետ դրա գործածության համար։ Այստեղ իհարկե բայածանցի կերպային իմաստն արտահայտվում է շատ ավելի ընդգծված ձևով։

77 Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Երևան, 1961, էջ 175; Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայականություն, էջ 179—180։

Ոչ բնաձայնական բայաձևեր՝ խլշտել, կըռվըշտել (նաև՝ կըռ-
վըշտոց և այլն), մլշտել, պառկշտել, խլմշտել (նաև՝ խլմշտուր,
բրբ. հզվդ. խըլբըշտել||խըլվիբըշտել), կապկշտել. մըմշտել (նաև՝
հըմշտուր, հըմշտոց բրբ. հզվդ. հըրբըշտել), փ ո խ փ շ տ ե լ և այլն:

-Ռկ-||-ռք-: Կաղմված է -ռ- և -կ-||-ք- ածանցների բաղադրու-
թյունից: Ունի գործածության շափալաֆնց սահմանափակ ոլորտ
և հանդիպում է միայն խիստ նեղ բարբառային բայաձևերում՝
գ ա տ ը ռ ք ե լ||-իլ «Ջողջիկ», մ շ տ ո կ ե լ «հըմշտել» (նաև՝ մշտըռ-
քել):

-Ռտ-||-րտ-: Կաղմված է -ռ-||-ր- և -տ- ածանցների բաղադրու-
թյունից: Ձևավորման բնույթով ու առանձնահատկություններով
բնաձայնական այս կերպածանցը⁷⁸, մանավանդ ժողովրդական-
խոսակցական լեզվում, ունի ձևակազմական արտակարգ բարձր
հաճախականություն և աչքի է ընկնում այլ ածանցների հետ նո-
րանոր միացություններով:

-Ռտ-||-րտ-ը հանդիս է գալիս բաղմապատկության քերական-
ական կարգի մի շարք հիմնական նշանակություններով՝ մեծ մա-
սամբ կրկնվող գործողությանը հաղորդելով շեշտված սաստկակա-
նություն-ուժգնության երանդ: Սա հատկապես ցայտուն արտա-
հայտվում է -ռտ-||-րտ- ածանցավոր ոչ բնաձայնական բայաձևե-
րում, որոնք ըստ իրենց ձևա-իմաստային դրսևորումների (արտա-
հայտության սլան և բովանդակության սլան) կաղմում են առան-
ձին խմբեր. 1. քաղմապատկական-սաստկական բայաձևեր՝ խա-
ծըռտել, կոխոտել||կոխրտել, ձևտել, 2. բաղմաօրջեկտ-բաղմա-

78 Ածանցակազմիչ բաղադրիչների համար հմմտ. նաև բնաձայնական հստե-
լալ կաղմությունների՝ քրո(<թթ+ռ)> քրո+տ+ալ, լվռ (<լվ+ռ)> լվռ+տ+ալ.
զնգո (<զնգ+ռ)> զնգո+տ+ալ և այլն, որոնց մեջ պարզորոշ երևում
է ածանցների և՛ բառակազմական, և՛ քերականական դերը: -Ռտ-||-րտ-
կերպածանցի բնաձայնական լինելը մատնանշել է նաև Ա. Արբահամյանը
իր «Բայը ժամանակակից հայերենում» մենագրության մեջ (էջ 287—288).
Խոսելով այն մասին, որ «իրենիմ զրական լեզվի մեջ թափանցում ու գործածու-
թյուն են ստանում բաղմապատկական-սաստկական նշանակություն ունեցող որոշ
բայեր, որակի գործում է -րտ- կամ -ռտ- ածանցը», ինչպես՝ ծածկրտել, ծակըր-
տել, ջարդրտել, նանկոտել և այլն, նա գրում է. «Մեղ թվում է, որ մատնացույց
արված բայերում հանդես եկող -րտ- ածանցը ընդհանուր է բնաձայն որոշ բայե-
րում գործող -րտ- (||-ռտ-) ածանցի հետ, որպիսին ունենք զնգրտալ, քիսլրտալ,
շխկրտալ, շխրտալ և նման բայերի մեջ»: Այնուհետև Ա. Արբահամյանը
ցույց է տալիս նույն ածանցը պարունակող ոչ բնաձայնական և բնաձայնական
բայերի արտահայտած բաղմապատկության դադափարի դրսևորման տարբերու-
թյունները կրկնվող գործողությանն առնչվող առարկաների հետ ունեցած կապի և
այդ գործողության ակտիվության ու անցողականության տեսակետից:

պատկական բայաձևեր (կամ բաղմավորական-բաղմապատկական-ներ)՝ ծախսունել, պոկոսել, ֆանդոսել||ֆանդրոսել, 3. փոխադարձության-բաղմապատկական բայաձևեր՝ զգվոսել, պագվոսել և այլն:

Այս խմբերն իհարկե միեւնույն տարածումը չունեն: Դրանք տարբեր են նաև բաղմապատիկության և սաստկության կերպի-մաստնների փոխհարաբերության աստիճանով, հատկապես -տա-ածանցավոր զուգակիցների նկատմամբ կերպային իրենց նոր հրառգավորման շեշտվածությամբ և այլն:

Բայաձևեր՝ ղխկրտալ (նաև՝ ղխկրտացնել, ղխկրտոց), խշր-տալ (նաև՝ խշրտոց, խշրտուք), ծղրտալ (նաև՝ ծղրտացնել, ծղրտան, ծղրտոց), նղրտալ (նաև՝ ճղրտոց), նվոտալ (նաև՝ ճվըռ-տուք, ճվատոց), ափոսել, զարկոսել, լրզըրոդել, լըմշըրոդել, լոխ-կըրոսել, խափըրոսել, խեղդրոսել||ռոսել||խեղոսոսել, ծակոսել||-րոսել (բբբ. ձագըռթէցոսնէլ||ձագըռթէցընէլ և այլն), ծամրոսել, ծխրտալ, կապորոսել||-րոսել (բբբ. գաբըռթվէցոսնէլ և այլն), կոխոսել||-րոսել (հմմտ. բբբ. կոխշոտել||կոխշրոտել), հեկոտալ «հեծկլտալ», հանքո-տալ (հանք «շունչ» արմատից), հաքոտիլ||-րոտիլ, հաֆոսել, հեւֆոսել||-րոսել (նաև՝ ճեղքոսուք, ճեղքոսութներ և այլն), հրդըրոսել||հղրոսել||-իլ (հաև՝ ճղրտուկ, ճղրտովի անել), մխրտալ, չոֆոսել, պշխոսել (բբբ. պժղըրոսել), պոոքըրոդել, ջար-դըրոսել (բբբ. ջարդոսոսել), սաղգըրոդիլ, սխմոսել||-րոսել, սղկոսել, վազոսել, ցատկոսել||-րոսել (նաև՝ ցատկոսուք, ցատկոսուն, ցատկոտոց, երբեմն՝ ցատքրոսել), փախշոտել||-րոտիլ, փամըրոդել, փաշոսել (նաև՝ փաշվոսել), փերքոսել (բբբ. քէշթըրոդել, քէշթըր-դըրվէցընէլ և այլն), փեծըրոդել, փավոսել||իլ, բրդըրոսել, քափըրոսել, ժողվոսել||իլ||ժողովրոսել||-իլ (նաև՝ ժողվոսուք. բբբ. հզվդ. ժող-ըրոտել), խառնրոսել, կախըրոդել (նաև՝ կախվըրոդել), հաշվըրոդել, հաւֆոսել (հզվդ. հաւֆըրոդիլ), հընձըրոդել, մըխըրոդել, մոքքըրոդել||-իլ, հետոսել||-րոսել, շիտկոսել||շտկոսել||-րոսել, պոնկոսել||պոշ-կրոսել, քոկոսել, սաբըրոդել, փակըրոսել, փոխըրոսել, փակոսել (բբբ. քլակոսել, քաղըռթվէցընէլ և այլն), փաղըրոսել, զգվոսել||-րոսել (նաև՝ զըզըրոդել, կըզըրոտիլ), լագվըրոդիլ (<լագվել<լագել), կըցվըրոդել (նաև՝ կցվըրոդոց և այլն), պագվոսել (նաև՝ պաքըրոդել և այլն), զըզմըրոսել (հզվդ. դըզըրոտել), խաշխըրոսել||ըրդել||ըո-տիլ, փսփոտել||փսֆոտել և այլն:

-վոտ-||-վրտ- և -վտ-: Բաղադրյալ միածույլ այս կերպա-ծանցների ածանցակազմիչ տարրերի բնույթի, զուգակցման և իբրև ինքնուրույն ածանց հանդես գալու հնարավորության մասին ար-

-Կոտկ||-կրտկ- ($< k + n + k - || - k + r + k -$) -կոխկոտկել||
-կրտկել, փաշկոտկել:

-Շտկ- ($< -շ + k -$) -աժրշտկել, խառնշտկել, պաղշտկել||-իլ,
հրժշտկել, դարձաշտկել||-իլ, խմշտկել, փորփշտկել և այլն:

-Շտոր- ($< -շ + որ -$) -խառնշտորել (բրբ. *խըռնըշտօրիլ*):

-Ռտկ-||-րտկ- ($< -ռ + k - || -ր + k -$) -մզրտկալ, փսրտկալ,
ափոտկել, գզվոտկել, նեղոտկել, նետոտկել, շիտկոտկել||-կրտկել||
շտկոտկել, սխմոտկել||սղմրտկել, ֆսվոտկիլ:

-Րտոտ- ($< -ր + ոտ -$) -նզրտոտել:

-Ռտոր-||-րտոր- ($< -ռ + որ - || -ր + որ -$) -ծըլքոտորիլ, ճան-
կըտորել|| -ոքորել||ճանգոտորել||շանկոտորել||շանգոտորել, ջար-
քըտորիլ, վագըտորել, ֆանդրտորել:

-Վտկ- ($< -վ + տ + կ -$) -լիզվտկել||լզվտկել (*նաև՝ լեզ-
վտկիլ և այլն*):

-Տկ- ($< -տ + k -$) - քապլտկիլ, տապլտկել||-իլ||-ալ (*ձրքեմն՝
տապալտկվել և այլն*), ժողվըտկել (*նաև՝ ժողվըտկըվիլ*), նմոտկել||
-րտկել||-ոքել||-րքել, ոլրտկել||-իլ, փախշտկիլ, փետոտկել,
փնտոտկել, երերտկալ, ծոմոտկել||-իլ, օրորտկալ և այլն:

-Տոտ- ($< տ + ոտ -$) -քրստօտիլ, նըմըրդօտիլ, յօրանշտոտալ
(բրբ. *առշտոտալ, հարըշտօտիլ և այլն*):

-Տոր- ($< -տ + օր -$) - խըզդօրել, նխտորել, նմոտորել||-քորել
(*նաև՝ ճմռթորվիլ*), պատոտորել||-իլ, փշրտորիլ, լամվտորել, խըր-
խըրքորել:

-Տորտ- ($< -տ օր + տ -$) -զլտորտել (*բերում ենք պալմանակա-
նորեն*):

-Տորտկ- ($< -տ օր + k -$) - զլտորտկել, շլտորտկել (*կաթելով
կցկցել և այլն*)» ($< շլտորել < շըլլել < շուլլել < շուլալել$. հմմտ.
շլտրտկել):

ՀԱՄԱՌՈՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԱԱ — Առակներ, ավանդություններ, անեկդոտներ (Ախալցխայի բարբառով), գրի առավ Ստ. Մալխասյանց, Երևան, 1958:
- ԱԲԳՍ — Մ. Արեղյան, Դուստնական ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940:
- ԱԲԺ — Ամիրտովլաթ Ամասիացի, օգուտ բժշկութեան, խմբ. Ստ. Մալխասյանց, Երևան, 1940:
- Ագաթ. — Ագաթանդեղյալ պատմություն Հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909:
- Աղամյան — Պ. Աղամյան, Երկեր, Երևան, 1956:
- Ադոնց — Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
- ԱԶԷ — ռեզագրական հանդես, զրբեր՝ Ա (1895), Դ (1898), Ե (1899), Զ (1900), Դ—8 (1901), 9 (1902), 10 (1903), 13 (1906) և այլն:
- ԱԽԿ — Մ. Ավդալբեգյան, Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958:
- Աղավ. — Աղավնի, Շիրակ, Երևան, 1957:
- ԱՂԸ — Ղ. Աղայան, Ընտիր Երկեր, Երևան, 1956:
- Աղթ. — Գրիգորիս Աղթամարցի (16-րդ դ.), ուսումն., քննական բնագրեր և ծան. Մ. Ավդալբեգյանի, Երևան, 1963:
- ԱՃԶԳ — Զ. Աճառեան, Հայերէն գաւառական բառարան, ժեմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Բ., Թիֆլիս, 1913:
- ԱՃԶԲՄ — Զ. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրության մէջ, հ. Ա, Վենետիկ, 1913, հ. Բ, 1926:
- ԱՃԶԱԲ — Զ. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1—7, Երևան, 1926—1935:
- ԱՃՔԱԲ — Զ. Աճառեան, Քննություն Ազուլիսի բարբառի, Երևան, 1935:
- ԱՃՔՊԲ — Զ. Աճառյան, Քննություն Պոլսահայ բարբառի, Երևան, 1941:
- ԱՃՔԶԲ — Զ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան, 1947:
- ԱՃՔՎԲ — Զ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Երևան, 1952:
- ԱՃՔԱՌԲ — Զ. Աճառյան, Քննություն Առտիալի բարբառի, Երևան, 1953:
- ԱՃԼՔԶԼ — Զ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, դ. Բ, Երևան, 1961:
- Ամատ. — Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:
- Անն — Ղ. Արիշան, Նվագներ, Երևան, 1957:
- ԱնՍԲ — Տ. Անդրեասյան, Սվեդիայի բարբառը, Երևան, 1967:
- ԱՍԼԽ — Մ. Ասատրյան, Լոռու խոսվածքը, Երևան, 1968:
- ԱՍԶԿ — Թ. Աստվածատրեան, Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղէմ, 1895:

- ԱՍՈՒՆՈՐ — Մ. Ե. Ասատրյան, Ուրմիայի (Խոյի) բարրառը, Երևան, 1962:
- ԱՐԸՄ — Վ. Արամյան, Ընկած ծառը, Երևան, 1964:
- Արծ.— Բուվմա Արծրունի, Պատմություն տան Արծրունեաց, Կոստանդնուպոլիս, 1852:
- ԱՐԾ.— Ալ. Արքայանյան, Ճամփաներ, ճամփաներ..., Երևան, 1964:
- Արմեն — Մ. Արմեն, Վարդավան, Երևան, 1962:
- Արփ.— Ա. Արփիարյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1951:
- Բալու — Բալու, իր սովորությունները, կրթական ու իմացական վիճակը եւ բարրառը, աշխ. Յ. քհն. Սարգիսեան, Գահիրէ, 1932:
- Բակ.— Ա. Բակունց, Երկեր, Երևան, 1955:
- Բաշ.— Լ. Բաշայան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1962:
- ԲԴԲ.— Զ. Բաղրամյան, Դերսիմի բարրառային քարտեզը, Երևան, 1960:
- ԲԲՄԲ — Ս. Զ. Բաղդասարյան-Բափայցյան, Մշո բարրառը, Երևան, 1960:
- Բիւզանդ — Փառասոր Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:
- ԲԿԲ — Ռ. Զ. Բաղրամյան, Կոչնի բարրառը, Երևան, 1961:
- ԲԵԲ — Ռ. Զ. Բաղրամյան, Շամախիի բարրառը, Երևան, 1964:
- ԲՍԳ — Կ. Գաբրիէան, Բաղդիրք սեքաստահայ դաւառալիզուի, Երուսաղէմ 1952:
- ԳԱԳ — Մ. Ս. Գաբրիէան, Ակնա դաւառարարառը և արդի հայերէն լեզուն, Վիեննա, 1912:
- Գանձակեցի — Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհան-ջանյանի, Երևան, 1961:
- ԴԲԶ — Զ. Թ. Գայանան, Բառարան-գանձարան հայոց լեզուի հումանիշներու, Գահիրէ, 1938:
- ԴԵԴ — Հովհ. Գաղանձեան, Եղովկոյ հայոց դաւառարարառը, մասն Ա և Բ, Վիեննա, 1899:
- ԴԶԲ — Զ. Գասպարյան, Հաջընի բարրառը, Երևան, 1966:
- ԴՍ ՍԵ — Գ. Սուղոմլյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1952:
- ԴՍՆՍ — Գ. Սեան, Միժոնակաները ցածին անցան, Երևան, 1964:
- ԴՍԲ — Գրիգորիս, Քննություն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց, աշխ. Ա Ս. Կոն-յանի, Երևան, 1962:
- Դար.— Ա. Դարյան, Կարոտ և կյանք, Երևան, 1963:
- ԴԲԱԳ — Մելիք Ս. Դաւիթ-բէկ, Արարկիրի դաւառարարառը, Վիեննա, 1919:
- ԴՄԾ — Գ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ, 3, Երևան, 1956, հ. 4, 1957, հ. 6, 1958:
- Դպիր — Պաղտասար Դպիր, Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանաց, հրատ. պատրաստու-ցին Շ. Նազարյան և Ա. Մնացականյան, Երևան, 1958:
- Դրասխ.— Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:
- Եզնիկ — Եզնիկայ վարդապետի Կողբացոյ Եղծ ազանդոց, Թիֆլիս, 1914:
- Եղիշէ — Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բազդ. ձևադրաց աշխ. Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1959:
- Երևմ.— Բաղդիրք Հայոց արարեալ ի Ս.էջմիածին, Երեմիայի վարդապետի, Կ. Պօլիս, 1729:
- Երզնկացի — Ա. Սրայյան, Հովհաննէս Երզնկացի (ուսումնասիրություն և բնա-գրեր), Երևան, 1958:

Երևանցի — Արաբաճ Երևանցի, Պատմութիւն սլաւերագմացն (1721—1736),
Երևան, 1938:

Զեյթուն — Ունիւա կամ Զեյթուն, լեռնային աւան ի Կիլիկիա, նկարագիր տեղական,
կենսական, բնասիրական և լեզուաբանական, գրեց Յ. Յ. Ալլահճէրտեան,
Կ. Պոլիս, 1884.

Զոհր — Դ. Զոհրապ, Նովելներ, Երևան, 1954:

ԷԱՄԲ — Է. Բ. Աղայան, Մեղրու բարբառը, Երևան, 1954:

Էվկլիդէս — Երկրաչափութիւն Նուլիտին, տեքստը հրատ. պատր. Դ. Պ. Պետրոս-
յանը և Ա. Դ. Արաբաճյանը, Երևան, 1962:

Բաղ. — Մ. Բաղդատյան, Գեղարվեստական երկեր, Երևան, 1965:

Բլկուր. — Հովհաննէս Բլկուրանցի, Տաղեր, աշխ. էմ. Պիլագյանի, Երևան, 1960:

Թոթ. — Վ. Թոթովենց, Երկեր, Երևան, 1957:

Ժե — Ժողովրդական խաղիկներ (գյուղական փոքր երգեր իրենց փոփոխականով),
խմբագրեց Մ. Արեղյան մասնակի աշխ. Կոմիտասի, Երևան, 1940:

ԺՀՀ — Ժողովրդական հեքիաթ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, «էմինեան ազգագրական
ժողովածու», հ. Դ, Թիֆլիս, 1902:

Исслед. — К. Пагканов, Исследование о диалектах армянского языка, СПб,
1869.

Լաստ. — Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերուցույ, աշխ. Կ. Ն. Յուրաշյանի,
Երևան, 1963:

ԼԼԵ — ԼԼԵ, Կեդարվեստական երկեր, Երևան, 1959:

ԼՂԲԲ — Կ. Ս. Դաւթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային բարտեղը, Երևան,
1966:

ԽԱԲ — Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1947, հ. 5,
1950, հ. 9, 1959:

Խանդ. — Ս. Խանդադյան, Հոգը, Երևան, 1957:

Խանդ. ՄՍ — Ս. Խանդադյան Մխիթար Սպարապետ, Երևան, 1961:

Խանդ. Ք — Ս. Խանդադյան, Քաջարան, Երևան, 1965:

ԽՀԼԱ — Խրիմու հայոց լեզուովը շարադրուած առակներ, Թոստով (Դոնի վերայ),
1875:

Խոսրովիկ — Խոսրովիկ թարգմանիչ և երկասիրութիւնը նորին, աշխ. Գ. վրդ. Յով-
սէփեան, Վաղարշապատ, 1903:

Խոր. — Սրբոյ հօրն մԼերոյ Մովսէսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս,
1913:

Պառուկ. — Ա. Մառուկյան, Մանկութիւն շունեցող մարդիկ, Երևան, 1963:

ԿԵՏ — Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, աշխ. Ա. Սրապյանի, Երևան, 1962:

ԿՊՔԱ — Կամենեց-Պոդոլսկ թաղարի հայկական դատարանի արձանագրութիւննե-
րը (16-րդ դ.), աշխ. Վ. Բ. Գրիգորյանի, Երևան, 1963:

Կոխով — Առակք Քոխովի, թարգմ. աշխարհիկ բարբառ Դ. արք-Լուիսկոպոս Ալ-
վաղեան, Վաղարշապատ, 1896:

ՀԱՇ — Հայ աշուղներ (17—18-րդ դդ.), կազմեց՝ Հ. Սահակյան, Երևան, 1961:

Հասկաքաղ — Զ. Գալմբերայան, Հասկաքաղ, Երևան, 1965:

Հերացի — Մխիթարայ Բժշկապետի Հերացույ Զերմանց միխիթարութիւն, Վենետիկ,
1832:

ՀԳՂ — Հայ գյուղագիրներ, Երևան, 1950:

ՀԹ — Հ. Թումանյան, Երկեր, Երևան, 1958:

- ՀԺՀՔ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 1, Երևան, 1959, հ. 2, 1959, հ. 3, 1962, հ. 4, 1963, հ. 9, 1968, հ. 10, 1967;
- ՀՄԶ — Ա. Սրապյան, Հայ միջնադարյան զրույցներ, Երևան, 1959;
- ՀՄԺԵ — Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956;
- ՀնԶԱ — Մ. Հյուսյան, Գրիգոր Զոհրապի արվեստը, Երևան, 1964;
- ՀնՎ — Հայոց նոր վկաները, հ. Ա (1155—1485), կաղմեցի՝ Յ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան, Վաղարշապատ, 1902, հ. Բ (1486—1843), 1902;
- ՀՊ — «Հյուսիսափայլ» պոեզիան, Երևան, 1956;
- ՀՊՏ — Հ. Ն. Ալիևեան, Հինդ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921;
- ՀԲ — Խ. Հրաչյան, Ռոմանտիկները, Երևան, 1963;
- ՀՔՎ — Հր. Քոչար, Վիպակներ և պատմվածքներ, Երևան, 1956;
- Ղրիմեցի — Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի (ուսումնասիրություն և բնագրեր), Երևան, 1958;
- Ճուղ. — Հար. Ճուղուրյան, Մոռացված աշխարհ, Երևան, 1935;
- Մանվ. — Մ. Մանվելյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1947;
- Մ. Մանվելյան — Մ. Մանվելյան, Երկեր, Երևան, 1959;
- Լ. Մանվելյան — Լևոն Մանվելյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1955;
- Մառ — Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն. Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894;
- Мат. — К. Патканов, Материалы для изучения армянских наречий, вып. 1, говор нахичеванский, СПб, 1875, вып. II, мушкский диалект, 1875.
- ՄԳՄ — Մուրացան, Գևորգ Մարգարիտունի, Երևան, 1954;
- Մեծ. — Մ. Մեծարենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1934;
- Մեծարենց — Միսաք Մեծարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1956;
- ՄԺԳ — Մանր ժամանակագրություններ (13—18-րդ դդ.), հ. 1, կաղմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, հ. 2, 1956;
- ՄԿԲ — Հ. Մ. Մկրտչյան, Կարո ըրարառը, Երևան, 1952;
- ՄԿՃԲ — Հ. Գ. Մուրադյան, Կարճեանի ըրարառը, Երևան, 1960;
- ՄՀԱԳ — Մ. Մկրտչյան, 13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, Երևան, 1938;
- ՄՀԲԲ — Ստ. Մախասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1—4, Երևան, 1944—1945;
- ՄՈՒՌԺ — Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898;
- «Մուրճ» — «Մուրճ», № 3—6, 1890;
- Նարեկացի — Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրությունը, հրատ. Յ. Քրիստափորեան, Ի Տփլիս, 1905;
- ՆՀԲ — Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմեկեան և Մ. Աւգերեան, Նոր բողոքիչ հայկազեան լեզուի, հ. 1—2, Վենետիկ, 1836—1837;
- ՆնԺ — Խ. Փոքրեչյան, Նոր Նախիչեանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1965;
- Նուադը — Նուադը Հ. Ղևոնդեայ Մ. Ալիշանեան, Գ. Վենետիկ, 1858;
- Շամչի-Մելքո — Լ. Մ. Մելիքսեկ-բեկ, Շամչի-Մելքոն և նրա հայերեն խաղերը, Երևան, 1958;
- Շանթ — Լևոն Շանթ, Ընտիր երկեր, Երևան, 1968;
- Շիրակացի — Գ. Տեր-Մկրտչեան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1896;

- Շիր. ամբ. — Փշրանք Շիրակի ամբարներից, հաւաքեց Աղ. Մխիթարեանց, «Էմի-
նեան ազգադրական ժողովածու», հ. Ա., Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901:
- ՇՎՍ — Գ. Շերենց, Էմինա սաղ, առաջին մաս, Թիֆլիս, 1885, Երկրորդ մաս, 1899:
- Որբ. — Ռ. Որբերյան, Երկեր, Երևան, 1963:
- Զյոկ. — Տ. Զյոկյուրյան, Վանքը, Երևան, 1962:
- Զոպ. — Ա. Զոպանյան, Երկեր, Երևան, 1966:
- ԶՅ — Ե. Զարենց, Ընտիր երկեր, Երևան, 1955:
- Պատկ. — Ռ. Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1955:
- Պատկ. ԵԺ — Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1966:
- ՊՀԲ — Ա. Մ. Պողոսյան, Հաղորդի բարբառը, Երևան, 1965:
- Պռ. — Պ. Պռոշյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1953, հ. 2, 1953, հ. 3, 1954:
- Պռ. ԵԺ — Պ. Պռոշյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, հ. 4, 1963:
- ՊՍԲ — Վ. Ս. Պետոյան, Սասունի բարբառը, Երևան, 1954:
- Ջուղայեցի — Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցու Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ դար).
Վաղարշապատ, 1905:
- ՍԱԳ — Ս. Սարգսեան, Ազուլեցոց բարբառը (զօգրերի լեզուն), լեզուաբանական
հետազոտութիւն, մասն Ա, Բ, Մոսկովա, 1883:
- ՍԱԶ — Պ. Սևակ, Անլուի զանգակատուն, Երևան, 1959:
- ՍԱԿ — Ս. Մ. Անթոսյան, Կեսարիայի բարբառը, Երևան, 1961:
- ՍԵրաստացի — Հովասափ Սերաստացի, Բանաստեղծութիւններ, աշխ. Վ. Պ.
Գեորգյանի, Երևան, 1964:
- Սերէոս — Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1913:
- Սեկ. — Ա. Սեկոյան, Գարունը ձյան տակ, Երևան, 1964:
- Սիպիլ — Սիպիլ, Երկեր, Երևան, 1965:
- ՍԾ — Սասնա ծռեր (ընդ. խմբ. Մ. Արեղյանի), հ. Բ, մասն 1, Երևան, 1944:
- ՍՂՈԻ — Հ. Ստեփանյան, Ղարդաղիլը և ուրիշները, Երևան, 1961:
- Առ. Սյունեցի — Առաքել Սիւնեցի եւ իր քերթումածները, ուսումնասիրութեամբ
հրատ. Հ. Մ. Պոտուրեան, Վենետիկ, 1914:
- Ստ. Սյունեցի — Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսա-
կան, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկովա, 1861:
- ՍԱ՛Կ — Смбат Спарпет, Судебник, Ереван. 1958.
- Սևակ — Ռ. Սևակ, Երկեր, Երևան, 1955:
- Վարուժան — Դանիել Վարուժան, Բանաստեղծութիւններ, Երևան, 1955:
- Վերդ. — Բ. Վերդյան, Լեռների որդին, Երևան, 1962:
- ՎՍԲ — Ն. Հ. Վարդապետյան, Սյունյաց բարբառը, Երևան, 1961 (թեկնածուական
դիսերտացիա):
- ՎՓՓ — Վրթ. Փափաղյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1951:
- Տն, ՉՏ — Տմբաշի Խաչան (Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանց), Զուռնա-Տմբա (Ղա-
րաբաղի բարբառով). Վաղարշապատ, 1907:
- Տոմսոն — А. Томсон, Историческая грамматика современного армянского
языка города Тифлиса, СПб, 1890.
- ԲՅ — Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1962:
- Ուխտանէս — Ուխտանէս եպիսկոպոս, հատուած առաջին, Պատմութիւն Հայոց,
հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, Վաղարշապատ,
1871:

Ուրցի Մարան — Խ. Հրաչյան, Ուրցի Մարան, Երևան, 1961,
Փարսյ.— Ղազար Փարսեցուց Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914
Քոչար — Հր. Քոչար, Մեծ տան ղավակները, գ. 2, Երևան, 1959,
Քուչակ — Նահապետ Քուչակ, Հայրենի կարգավ, Երևան, 1957,
Օտ.— Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1960, հ. 2, 1961, հ. 3, 1961,
հ. 5, 1962,
ՃԲԲ — Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, կաղմեցին՝ Մ. Մկրյան և Ե. Թորոսյան,
Երևան, 1941,

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Է. Ա. ՎԱՐԴԱՆԻՄՅԱՆ, Հ. ԴԱԴԻՐՅԱՆԸ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐ

Ն ա խ ա ր ա ն	7
Իլուվա առաջին. Ռուս-հայերեն լիակատար բառարան	11
Սկզբնաղբյուրները, բառացանկը, բառահոգովածների դասավորման կարգը	11
Բառերի բերականական և ոճական մշակումը, նշումները	16
Բառի սահմանները, համանունություն	22
Մենիմաստություն և բաղմիմաստություն, բառերի իմաստային տարբերակումը	24
Ցուցադրական նյութ և դարձվածաբանություն	28
Թարգմանություններ, հայերեն համարժեքներ, օտար և բարբառային բառեր	34
Բացառություններ	39
Բառարանի երկրորդ հրատարակությունը	41
Իլուվա երկրորդ. Հայ-ռուսերեն լիակատար բառարան	42
Բառացանկը, բառերի բառա-բերականական բնութագրումը	42
Իմաստային զուգահեռներ ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարաններում	47
Բառերի իմաստային բնութագրումը	48
Դարձվածաբանական նյութը	51
Նշումները	52
Ժամանակի քննադատները Հ. Դադիրյանի բառարանի մասին	54
Ա մ փ ո փ ու մ	56
Ի. Դ. ՍՏՐԵԼՅՈՎԱ, Ռուսերենի բառերի բառա-բերականական հատկանիշների արտահայտումը հայերենում (Ռուս-հայերեն քառահատոր բառարանի հիման վրա)	61
Ն ր կ ու խ ո ս ք	61
Իլուվա առաջին. Ռուս-հայերեն բառարանի բառացանկի կազմության սկզբունքները	62

Կլուխ երկրորդ. Ռուսերենի բառերի բառա-փերականական հատկանիշների լրիվ կամ մասնակի արտահայտումը հայերենում	69
Գոյականներ	71
Բայեր	76
Սծականներ	78

Կլուխ երրորդ. Հայերենում բառական համարմեքներ չունեցող ռուսերենի բառերի բառա-փերականական հատկանիշների արտահայտումը	81
Գոյականներ	83
Տերմիններ	86
Ռուսերենի գոյականների կառուցվածքային այն տարբերությունների մասին, որոնք հայերենի գոյականների համեմատությամբ առաջ են բերում իմաստային տարբերություններ	90
Ռուսերենի գոյականների քերականական որոշ հատկանիշների արտահայտումը ՌՀԲ-ում	95
Բայեր	97
Ռուսերենի և հայերենի բայերի իմաստային այն անհամադաստեղծանությունների մասին, որոնք բխում են բառակազմական տարբերություններից	100
Ռուսերենի բայերի քերականական որոշ հատկանիշների արտահայտումը ՌՀԲ-ում	101
Սծականներ	103
Ռուսերենի ածականների քերականական որոշ հատկանիշների արտահայտումը ՌՀԲ-ում	105
Ռուսերենի և հայերենի ածականների իմաստային այն անհամադաստեղծանությունների մասին, որոնք բխում են բառակազմական տարբերություններից	106

Բ. Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հանախականության բառարանը հայոց լեզվի միեմում-բառարանի հիմն

Երկու խոսք	111
Կլուխ առաջին. Հանախականության բառարանը և նրա տեսակները	112
Լեզվի նկատմամբ վիճակագրական մեթոդների կիրառման պատմությունից	112
Հաճախականության բառարանի բնորոշ կողմերը և նրա կազմության սկզբունքները	120
Հաճախականության բառարանի տեսակները	133

Կլուխ երկրորդ. Միեմում-բառարանը և նրա կազմումը հանախականության բառարանի հիման վրա

Միեմում-բառարանը և նրա անհրաժեշտությունը հայոց լեզվում	140
Միեմում-բառարան կազմելու սկզբունքները	150

Դիուխ երբորդ. Հայոց լեզվի ճանախականության թեմատիկ բառարանի կազմումը	159
Աշխատանքի էությունն ու թեմատիկ բառարանի ձևավորումը	163
Հաճախականության թեմատիկ բառարանի արդյունավետության ըստուգումը	167
Հ ա Վ Ե Ղ Վ ա ծ ն ե ռ	171
Ա. Թեմատիկ բառարանն ըստ նվազող հաճախականության	171
Բ. Հաճախականության ընդհանուր թեմատիկ բառարանն ըստ այրբնական կարգի	177
Հ. Կ. ՀԱՆՈՒՅԱՆ, Հայերենի բազմապատկական ածանցները և ածանցավոր բայերը (բառա-քերականական համառոտ քննություն)	
Ե Ր Կ Ո Ւ խ ո ս ք	201
Պարզ կերպաձանցներ	202
Բազադրյալ կերպաձանցներ	259
Միաձույլ բազադրյալ կերպաձանցներ	260
Բուն բազադրյալ կերպաձանցներ	268
Համառոտագրություններ	270

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱԴԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Հր. Անադյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Գ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Կազմը՝ Կ. Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր՝ Ս. Կ. ԶԱԲԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Կ. Խ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՎՖ 03771

Պատվեր 416

Տպաքանակ 1500՝

ԽՀԽ 1315, Ռրատ. 3428: Հանձնված է տպատպության 31/V 1971 թ.,
տպորագրված է տպագրության 15/IX 1972 թ., տպագր. 17,5 մամուլ, Ռրատ.

14,25 մամուլ, թուղթ ՆՑ 1, 60×901/16: Գինը 1ռ. 14 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Ռրատապակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության, 24

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220049398

11
49398